

12
ΠΟΛ

Τ.Ε.Ι ΠΕΙΡΑΙΑ

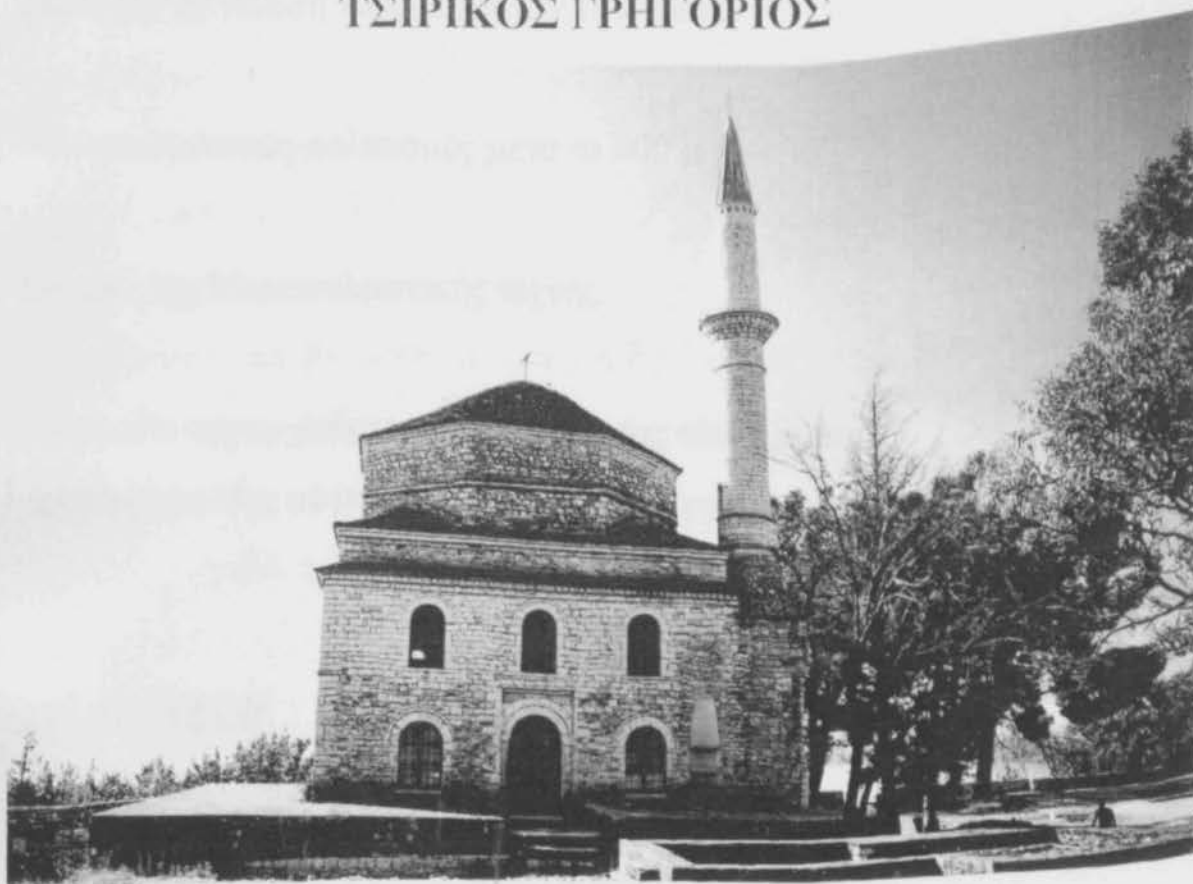
ΣΧΟΛΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΔΟΜΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

“ΟΙ ΜΙΝΑΡΕΔΕΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ”

ΣΠΟΥΔΑΣΤΕΣ

ΓΑΡΔΙΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ
ΤΣΙΡΙΚΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ

ΕΠΙΒΛΕΨΗ - ΕΙΣΗΓΗΣΗ

ΠΟΠΗ Π. ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΥ - ΒΑΡΕΛΙΔΟΥ
Δρ. Αρχ. Μηχ. - Πολ.εοδ. Ε.Μ.Π.

ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΑΡΕΛΙΔΗΣ
Δρ. Αρχ. Μηχ. - Πολ.εοδ. Ε.Μ.Π.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΤΕΙ ΠΕΙΡΑΙΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- I Πρόλογος σελ.3

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

- II. Ιστορική ανασκόπηση της εξέλιξης των Μουσουλμανικών λαών από τη γένεσή τους μέχρι τον 10ο αιώνα. σελ.6
- III. Μουσουλμανικός πολιτισμός μετά το 900 μ.χ. σελ.16
- IV. Ιστορία της Μουσουλμανικής τέχνης. σελ.19
- V. Ερμηνεία της αρχιτεκτονής μορφολογίας του τζαμιού και υποτυπώδης σύγκριση με τον Χριστιανικό ναό. σελ.26

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

- VI. Τα Μουσουλμανικά τεμένη των Ιωαννίνων και η πολεοδομία της Οθωμανικής πόλης. σελ.32
- VII. Η αρχιτεκτονική των τζαμιών των Ιωαννίνων. σελ.50
- VIII. Τα τεμένη και τα κτίρια συνοδείας των Ιωαννίων. σελ.57

1. Μπαιρακλί ή Χουνκιάρ ή Αγοράς τζαμί ή Σουλτάν Βαγιατζήτ τζαμί.	σελ.57
2. Ισλιάμ ή Λιάμ ή Μπαχράμ πασά τζαμί.	σελ.61
3. Μουσταφά Εφέντη ή Ναμάς Γκιάχ τζαμί.	σελ.63
4. Ελιάς Εφέντη ή Σιέμ σιέ ντίν ή Σαρή τζαμί.	σελ.66
5. Κανλή τσεσμέ ή Χατζή Μεχμέτ πασά ή Αχμέτ πασά ή Πασά Καλού τζαμί.	σελ.69
6. Μπαλή Κετχουντά ή Τσιεκούρ ή Μπαλιγιέ ή Βελή πασά τζαμί.	σελ.72
7. Εμίρ ή Εμιρλέρ τζαμί.	σελ.75
8. Ντεντέ Ουρούτς τζαμί.	σελ.78
9. Οσμάν τσαούς τζαμί.	σελ.80
10. Ισούφ ή Γιουσούφ αγά τζαμί.	σελ.82
11. Ζεβαιτγέ ή Αλή αγά τζαμί.	σελ.84
12. Κούμπλου ή Καμάρες ή Αλή αγά Κούμπλου τζαμί.	σελ.86
13. Ομπερ μπέη ή Χαμιδιέ τζαμί.	σελ.88
14. Ιμπραήμ πασά ή Ιμπροχώρ τζαμί.	σελ.89
15. Μεχμέτ αγά ή Λελυπαρά ή Κατσή τζαμί.	σελ.90
16. Ασλάν τζαμί.	σελ.93
17. Φετχιέ τζαμί.	σελ.98
18. Τέμενος του ΜεχμέτΚεχαγιά.	σελ.103
19. Τέμενος του Αλή πασά.	σελ.104
I.X. Συμπεράσματα	σελ.105
BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σελ.107

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η τυπική και κυρίως η ουσιαστική υποχρέωση κάθε σπουδαστή των Τ.Ε.Ι είναι η ερευνητική ενασχόλησή του με κάποιο θέμα σχετικό με τις σπουδές του και με την βοήθεια κάποιου καθηγητή του η εκπόνηση μιάς πτυχιακής εργασίας.

Η δική μας υποχρέωση είχε να κάνει με τη συγκέντρωση πληροφοριών, τόσο άμεσων όσο και έμμεσων, τη σύγκριση τους και τη τελική αποτύπωσή τους σ' αυτή την εργασία, πληροφορίες για τα τζαμιά των Ιωαννίνων την σχέση τους με την γενικότερη πολεοδομική διάταξη της πόλης την εποχή που πάνω-κάτω κτίστηκαν, καθώς επίσης και τα αρχιτεκτονικά τους χαρακτηριστικά.

Παρότι το θέμα μας είναι νομίζουμε το ίδιο σημαντικό με άλλα θέματα που αφορούν στην Ιστορία του πολιτισμού και της δομικές μεθόδους κατά την διάρκεια των χρόνων που ερευνούμε, η βιβλιογραφία η Ελληνική τουλάχιστον ως πενιχρή θα χαρακτηριστεί. Ο λόγος που ερμηνεύει τον πίο πάνω ισχυρισμό μας είναι προφανής. Η εξίσωση Μουσουλμάνος=Τούρκος=Ξένος=Εχθρός είναι η καλύτερη ερμηνεία που θα μπορούσαμε να δώσουμε. Γιαυτό λοιπόν οι έμμεσες πληροφορίες μέσα από την Ελληνική βιβλιογραφία δεν ήταν αρκετές για να μπορούμε να πούμε ότι κάναμε μία μικρή τουλάχιστον εισαγωγή στο θέμα. Παρόλα αυτά πιστεύουμε ότι άξιζε τον κόπο η ενασχόληση με το θέμα για αρκετούς λόγους που κυρίως έχουν να κάνουν με δικά μας οφελήματα παρά με την μετάδοση πληροφοριών σε τρίτους χωρίς να υποτιμάμε καθόλου και αυτή τη διάσταση της εργασίας μας. Κατά κύριο λόγο τα τζαμιά είναι η

έκφραση και η μορφολογική συμπύκνωση συναισθημάτων, σκέψεων και παραδόσεων που έχουν να κάνουν με το « θείο», το μεταφυσικό και την επικοινωνιακή διάσταση μεταξύ αυτού του αγνώστου και των ανθρώπων. Γύρω από αυτό τον πυρήνα είναι πλεγμένες αξεδιάλυτα ένα σωρό κοινωνικές σχέσεις, ανταγωνισμοί, ματαιοδοξίες, έχθρες και όνειρα όλων των λαών που συμμετέχουν στην κοινή συνείδηση της Μουσουλμανικής Κοσμοθεωρίας, καθώς επίσης και υλικές εκφράσεις όλων των πιο πάνω στοιχείων που είναι έκδηλες περισσότερο στην αρχιτεκτονική των τζαμιών.

Είναι χαρά μας που η επαφή για πρώτη φορά με το θέμα σχεδόν σε καθημερινή βάση είχε σαν αποτέλεσμα το γκρέμισμα στερεοτύπων και προκαταλήψεων σχετικών με τους «ΑΛΛΟΥΣ» και η ενίσχυση της πεποίθησης ότι η τέχνη είναι πανανθρώπινη αξία που αγκαλιάζει το γίνεσθαι κάθε λαού τόσο μικρού όσο και μεγάλου τόσο «βάρβαρου» όσο και «πολιτισμένου».

Όπως οι αρχαίοι Έλληνες και οι Ρωμαίοι είχαν να θαυμάζουν μεγαλοπρεπής ναούς το ίδιο και οι Μουσουλμάνοι είχαν τα δικά τους μεγαλοπρεπή τζαμιά διασπαρμένα σε όλες σχεδόν τις γνωστές περιοχές του Μεσαιωνικού κόσμου. Όπως οι Βυζαντινοί είχαν τις δικές τους εκκλησίες που τις δημιουργούσαν με μεράκι και σεβασμό άλλο τόσο είχαν και οι Μουσουλμάνοι τους δικούς τους ιερούς χώρους. Βέβαια παρατηρώντας τα κοινά χαρακτηριστικά όλων αυτών των αρχιτεκτονικών εκφράσεων μπορεί εύκολα κανείς να παρατηρήσει και τις διαφορετικότητες των επιμέρους πολιτισμών μέσα από τα αρχιτεκτονήματα τους. Η δική μας η μελέτη ίσως δεν μπορεί να αγκαλιάζει το θέμα σε όλο το εύρος του, παρά μόνο σε μία χρονική και τοπική του στιγμή. Αναφερόμαστε στα τζαμιά των Ιωαννίνων όσων υπάρχουν σήμερα και όσων υπήρξαν στο παρελθόν. Ελπίζουμε το μικρό μας πόνημα να είναι η αρχή για μιά πιο πέρα

έρευνα και μελέτη αυτού του πολιτισμού που είναι τόσο κοντά μας και για τον οποίο δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα.

Τέλος θέλουμε να ευχαριστήσουμε την καθηγήτριά μας Κα. Βαρελίδου για την ευκαιρία που μας έδωσε να ασχοληθούμε με το συγκεκριμένο θέμα, καθώς επίσης και τον Κύριο Σμύρη αρχιτέκτονα της 8ης Εφορίας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων των Ιωαννίνων χωρίς τη βοήθεια του οποίου η ποιότητα της εργασίας μας θα ήταν πολύ κατώτερη.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

II. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΩΝ ΛΑΩΝ

Το έτος 565 πέθανε ο Ιουστινιανός, ο μονάρχης της μεγάλης Αυτοκρατορίας. Πέντε χρόνια αργότερα γεννιέται ο Μωάμεθ , από φτωχή οικογένεια, σε μια χώρα κατά τα τρία τέταρτα έρημο και κατοικούμενη από σποραδικές νομαδικές φυλές, των οποίων ο συνολικός πλούτος μόλις θα επαρκούσε για την επίπλωση του ιερού της Αγίας Σοφίας. Κανείς δεν μπορούσε τότε να διανοηθεί ότι μέσα σε ένα αιώνα οι νομάδες αυτοί θα κατακτούσαν το μισό της Βυζαντινής Ασίας, ολόκληρη την Περσία και την Αίγυπτο και το μεγαλύτερο μέρος της Βορείου Αφρικής και ότι θα προετοιμάζονταν να βαδίσουν εναντίον της Ισπανίας. Το ξαφνικό ξύπνημα της Αραβικής Χερσονήσου, που κατάληξε στην κατάκτηση και τον προσηλυτισμό του μισού Μεσογειακού κόσμου είναι ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της Μεσαιωνικής Ιστορίας.¹

Η Αραβία είναι η μεγαλύτερη απ'όλες τις χερσονήσους: έχει 2.200 χιλιόμετρα στο μεγαλύτερο μήκος της, και 2.000 στο μεγαλύτερο πλάτος της. Απο γεωλογικής άποψης αποτελεί συνέχεια

1. Will Durant. Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού. Τόμος Δ. σελ.191.

της Σαχάρας, είναι τμήμα της αμμώδους ζώνης η οποία διασχίζει την Περσία και φτάνει μέχρι την έρημο Γκόμπι. (Αράμπ) σημαίνει ανυδρος. Από φυσικής άποψης, η Αραβία είναι ένα πλατύ οροπέδιο που φτάνει το ύψος των 3.000 χιλιάδων μέτρων σε απόσταση πενήντα χιλιόμετρα από την Ερυθρά θάλασσα και κατεβαίνει ομαλά προς τα ανατολικά δια μέσου ερημικών ορεινών εκτάσεων μέχρι του Περσικού Κόλπου. Στο κέντρο βρίσκονται μερικές οάσεις και χωριά που σκιάζονται από φοίνικες όπου υπάρχει νερό σε πολύ βαθιά πηγάδια. Γύρω από τον πυρήνα αυτό η άμμος απλώνεται προς όλες τις κατευθύνσεις για εκατοντάδες χιλιόμετρα. Χιόνι πέφτει μιά φορά κάθε σαράντα χρόνια. Τήν νύχτα η θερμοκρασία φτάνει στο μηδέν ενώ την ημέρα ο ήλιος ψήνει το πρόσωπο και κάνει το αίμα να βράζει. Επειδή ο αέρας είναι γεμάτος αμμο, φορούν μακριά ρούχα και τρουμπάνια για να προστατεύουν το σώμα και τα μαλλιά. Ο ουρανός είναι σχεδόν πάντοτε καθαρός και ο αέρας <ως αφρώδης οίνος>.² Οι περιοδικές βροχές επιτρέπουν την ανάπτυξη κάποιου πολιτισμού κατα μήκος των ακτών, ιδίως στην περιοχή του Χετζάζ που βρίσκονται οι πόλεις της Μέκκας και της Μεδίνας και στα νοτιοδυτικά στην Υεμένη εστία των παλαιών Βασιλείων της Αραβίας.

Η πολιτική οργάνωση της προισλαμικής Αραβίας τόσο έξω από τα μικρά βασίλεια του Νότου και του Βορρά, όσο, και κυρίως, μέσα σ' αυτά είχε μορφή και συγκρότηση συγγενική, ο πληθυσμός δέ διαιρείτο σε γένη και φυλές. Οι φυλές έπαιρναν το όνομα ενός υποθετικού προγόνου. Έτσι οι Μπανού-Γασάν πίστευαν ότι ήταν

.....
2. Will Durant. Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού. Τόμος Δ. σελ. 192.

παιδιά του Γασάν. Η Αραβία δεν υπήρχε πριν από το Μωάμεθ ως πολιτική ενότητα παρά μόνο στην ονοματολογία των Ελλήνων, οι οποίοι αποκαλούσαν τους κατοίκους της Χερσονήσου Σαρακηνούς, προφανώς από την Αραβική λέξη Σαρκίγιουμ που σημαίνει ανατολικοί. Η τοπική αυτονομία και ο τοπικισμός ήταν αναγκαία επακόλουθα των δυσκολιών επικοινωνίας. Ο Αραβας δεν αισθάνονταν ότι είχε κάποιο χρέος προς ομάδα μεγαλύτερη της φυλής του και η αφοσίωσή του ήταν αντιστρόφως ανάλογη προς την έκταση της ομάδας. Για τη φυλή του ήταν πρόθυμος να κάνει ότι και οι πολιτισμένοι λαοί για τη χώρα τους και τη θρησκεία τους, δηλαδή να κλέβει να σκοτώνει και να πεθαίνει.

Επικεφαλής του γένους ή της φυλής ήταν ο Σείχης των οποίων οι αρχηγοί των φυλών εξέλεγαν μεταξύ των οικογενειών που διακρίνονταν για τον πλούτο τη σοφία και τις πολεμικές αρετές τους. Ο Αραβας της ερήμου είχε τη δική του πρωτόγονη και όμως πολύπλοκη θρησκεία. Φοβόταν και λάτρευε αναρίθμητες θεότητες που κατοικούσαν στα άστρα στη σελήνη και στα βάθη της γής. Εκλιπαρούσε τη συγγώμη του τιμωρού ουρανού, γενικώς όμως φοβόταν το πλήθος των πνευμάτων (τζίν)³ που, όπως νόμιζε, τον περιτρυγίριζαν, προσπαθούσε να τα κατευνάσει, έβλεπε όλα τα πράγματα με καρτερική μοιρολατρεία, προσεύχονταν με ανδροπρεπή συντομία και αδιαφορούσε για το άπειρο. Φαίνεται ότι σπανίως σκέφτονταν τη μετα θάνατον ζωή, μερικές φορές όμως οι συγγενείς έδεναν την καμήλα χωρίς τροφή πλησίον του τάφου του για να

.....
3. Will Durant. Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού Τόμος Δ. σελ.

μπορεί να τον ακολουθήσει στον άλλο κόσμο και να τον απαλλάξει απ' την ντροπή να μεταβεί στον παράδεισο με τα πόδια. Πρόσφερε πότε πότε ανθρωποθυσίες και ελάτρευε ιερούς λίθους.

Το κέντρο της λατρείας του λίθου ήταν η Μέκκα. Η αγία αυτή πόλη δεν όφειλε την ανάπτυξή της στο κλίμα, γιατί τα απόκρημνα και γυμνά όρη που την περιβάλλουν της δίνουν το καλοκαίρι ανυπόφορη ζέστη. Η κοιλάδα ήταν μια άνυδρη έρημος. Σε ολόκληρη την πόλη δεν υπήρχε ούτε ένας κήπος. Η τοποθεσία της όμως στα μέσα του δρόμου προς τη δυτική ακτή την έκανε απαραίτητο σταθμό των καραβανιών τα οποία με χιλιάδες καμήλες διεξήγαγαν το εμπόριο μεταξύ της νοτίου Αραβίας και της Αιγύπτου, της Παλαιστίνης και της Συρίας. Οι έμποροι που ασκούσαν το εμπόριο αυτό σχημάτιζαν συμμετοχικές εταιρίες, κυριαρχούσαν στα εμποροπανηγύρια του Ουκάζ και διεύθυναν τις επικερδείς θρησκευτικές ιεροτελεστίες που γίνονταν γύρω από την Κάαβα και τον ιερό Μαύρο Λίθο της. Κάαβα σημαίνει τετράγωνο κτίσμα, το παραλληλεπίπεδο που εμείς ονομάζουμε κύβο. Κατά τους ορθόδοξους Μουσουλμάνους κτίστηκε ή ανακατασκευάστηκε δέκα φορές σύμφωνα με το μύθο. Την πρώτη χτίστηκε την αυγή της ιστορίας από του αγγέλους που κατέβηκαν απ' τον ουρανό, τη δεύτερη απ' τον Αδάμ, την τρίτη απ' το Σίθ, την τέταρτη απ' τον Αβράαμ,... την εβδόμη απ' τον Κοσαί, αρχηγό της φυλής των Κορεισιτών, την όγδοη από τους Κορεισίτες την εποχή του Μωάμεθ, την ένατη και τη δέκατη απ' του Μουσουλμάνους αρχηγούς το 689 και 696.

Η σημερινή Κάαβα είναι όπως χτίστηκε τη δεκάτη φορά υψώνεται σχεδόν στο κέντρο ενός περιβόλου με πολλά περιστύλια που ονομάζεται Ματσιντ-αλ-Χαράμ ή ιερό τζαμί. Το κτίριο είναι πέτρινο και έχει σχήμα ορθογώνιου παραλληλεπιπέδου, μήκους 13

μέτρων πλάτους, 12 και ύψους 17. Στην ανατολική γωνιά και σε ύψος 1.5 μέτρου απ' το έδαφος τόσο δηλαδή ώστε να πρέπει να σκύψει κανείς, έχει εντοιχιστεί ο Μαύρος Λίθος σχήματος ωοειδούς από υλικό σκούρο κόκκινο, διαμέτρου περίπου 20 εκατοστών. Οι πιστοί νομίζουν ότι η πέτρα αυτή στάλθηκε απ' τον ουρανό και ίσως πράγματι να είναι κάποιος μετεωρίτης. Οι περισσότεροι πιστεύουν ότι προέρχεται απ' την Κάαβα που έκτισε ο Αβραάμ, για τους μορφωμένους όμως, ο λίθος συμβολίζει τους απογόνους εκείνους του Αβραάμ που όταν διώχθηκαν απο το Ισραήλ γίναν οι ιδρυτές της φυλής των Κορεισιτών. Γι' αυτό αναφέρουν ένα απόσπασμα από τους ψαλμούς: "Ο λίθος το οποίο αποδοκίμασαν οι οικοδομούντες αυτός έγινε κεφαλή γωνίας. Από τον Κύριο έγινε αυτή"⁴ και ένα άλλο απο το Ματθαίο στο οποίο ο Ιησούς αφού επαναλαμβάνει τα περίεργα αυτά λόγια προσθέτει: " Δια τούτου λέγω προς υμάς, ότι θέλει αφαιρεθή αφ' υμών η βασιλεία του Θεού και θέλει δοθεί εις έθνος κάμνων τους καρπούς αυτής».⁵

Στήν Καάβα βρίσκονταν την προισλαμική εποχή πολλά είδωλα που παρίσταναν Θεούς. Ενας απ' αυτούς ονομαζόταν Αλλάχ και πιθανόν ήταν ο Θεός προστάτης της φυλής των Κορεισιτών. Οι Κορεισίτες προετοίμασαν το δρόμο προς τον μονοθεισμό λατρεύοντας τον Αλλάχ ως τον κυριότερο Θεό. Τον παρουσίαζαν στους κατοίκους της Μέκκας ως τον Κύριο του εδάφους τους, στον οποίον όφειλαν να πληρώνουν δεκάτη επί της συγκομιδής τους και να προσφέρουν τα πρωτότοκα της στάνης τους. Οι Κορεισίτες ως απόγονοι του Αβραάμ και του Ισμαήλ, διόριζαν ιερείς και φρουρούς

4. Ψαλμοί. ρη, 22-23

5. Ματθαίος. (ΚΑ 42-43)

του ιερού και διοικούσαν τα εισοδήματά του. Μία μειοψηφία των αριστοκρατών της φυλής οι οποίοι όπως ισχυρίζονταν ότι κατάγονταν από τον Κοσάι, έλεγχε την πολιτική διοίκηση της Μέκκας.

Στις αρχές του 6ου αιώνα οι Κορεισίτες ήταν διαιρεμένοι σε δύο φατρίες και αρχηγός της μεν πρώτης ήταν ο πλούσιος και φιλάνθρωπος έμπορος Χασίμ, της δέ άλλης ο Ομαγιά, ο ζηλότυπος ανηψιός του Χασίμ. Η διαμάχη μεταξύ τους έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ιστορία τους. Όταν ο Χασίμ πέθανε αντικαταστάθηκε στην ηγεσία της Μέκκας απ' το γιό του τον Αμπντ αλ Μουταλίμ. Το 568 ο γιός του τελευταίου με το όνομα Αμπταλάμ παντρεύτηκε την Αμίδα απόγονος επίσης του Κοσάι. Ο Αμπταλάμ πέρασε τρεις μόνο μέρες με τη σύζυγό του και έπειτα αποχώρησε για μια εμπορική επιχείρηση, πέθανε δέ στο δρόμο προς τη Μεδίνα. Μετά από δύο μήνες το 569 η Αμίδα έφερε στον κόσμο μια απ' τις σημαντικότερες μορφές της Μεσαιωνικής Ιστορίας, τον Μωάμεθ.

Η ιστορία του Ισλάμ αρχίζει με τον Μωάμεθ, έναν ασφαλώς ιδιοφυή άνθρωπο ο οποίος σε ελάχιστο χρονικό διάστημα πέτυχε κάτι το απίστευτο: να ενώσει τις αραβικές φυλές, να τους δώσει νέα θρησκεία και νόμους και, τέλος να τις στρέψει προς την κατάκτηση νέων χωρών. Αν και υπήρξαν διάφορες αντιδράσεις, λίγα χρόνια μετά τον θάνατο του προφήτη θα αρχίσει η μεγάλη εξόρμηση, που μόνο οι ιδιότητες των σημιτών μπορούν να δικαιολογήσουν: η επιμονή, η σκληραγωγία, ο φανατισμός, το συμφέρον του ανθρώπου της ερήμου που δεν είχε τίποτα να χάσει απο τον συνεχή πόλεμο.

Ο Μωάμεθ με την θρησκεία του έδινε και ένα ηθικό περιεχόμενο στους πολέμους αυτούς. Συγχρόνως έδινε στους λαούς μία θρησκεία εύκολη που μπορούσαν χωρίς καμιά θυσία να την

ακολουθήσουν. Αλλά το σπουδαιότερο, οι μετέχοντες στην νέα θρησκεία και οι αγωνιζόμενοι γι' αυτήν έμπαιναν αυτομάτως στην νέα τάξη των πιστών που είχε πλήθος προνομίων, σε σχέση προς τους απίστους τους οποίους θεωρούσαν πολίτες δευτέρας κατηγορίας. Παντού επεβλήθη ο ιερός νόμος (Sa'ria) που απορρέει απ' ευθείας από το Κοράνιο. Δεν είναι λοιπόν καθόλου περίεργο το γεγονός πως σ' όλες τις χώρες που κατακτήθηκαν από τους Αραβες, ο εξισλαμισμός των εντοπίων υπήρξε ταχύτατος. Σ' αυτό συνέβαλαν οι δυσaréσκειες κατά του Βυζαντινού κράτους, η από μακρού παρακμή των θεσμών της πόλης και η κατάπτωση της Περσίας μετά τους καταστρεπτικούς πολέμους του 6ου και του 7ου αιώνα.

Έν πάση περιπτώσει οι συγκρούσεις προς τους Βυζαντινούς αρχίζουν ενώ ζεί ακόμα ο Προφήτης. Το έτος 622 θεωρείται η αφετηρία της αραβικής χρονολογήσεως (Εγίρα) και η αρχή του νέου κράτους. Ο Μωάμεθ πέθανε δέκα χρόνια αργότερα και τον διαδέχτηκε ως χαλίφης ο Αβού Βέκρ. Τον επόμενο χρόνο γίνεται εκστρατεία στη Συρία η οποία καταλαμβάνεται εξ ολοκλήρου σε τέσσερα χρόνια. Αμέσως μετά καταλαμβάνεται η Μεσοποταμία και η Αίγυπτος. Στα 647 μέγιστο μέρος της Βορείου Αφρικής γίνεται κτήμα των Αράβων και εξισλαμίζεται, η Κύπρος λεηλατείται και μέρος της Μικράς Ασίας ελέγχεται από τους Μουσουλμάνους, ενώ το Περσικό κράτος υποκύπτει τελείως μέσα σε μιά τετραετία (641) και η εξουσία του χαλίφη φθάνει ως τις Ινδίες.

Στα 661 η έδρα του χαλιφάτου μεταφέρεται στην Δαμασκό και αρχίζει να βασιλεύει η δυναστεία των Ομμευαδών. Οι κατακτήσεις πολλαπλασιάζονται και η πάλη προς το Βυζάντιο δεν παύει ποτέ. Το 696 καταλύεται τελείως η βυζαντινή εξουσία στην Αφρική. Το 711 γίνεται εισβολή στην Ισπανία από το ισλαμικό πιά Μαρόκο και το Βισιγοθικό κράτος διαλύεται. Στα 721 προσβάλλουν την Γαλλία,

αφού πέρασαν τα Πυρηναία, αλλά επί τέλους αποκρούονται (732) από τον Φράγκο ηγεμόνα Κάρολο Μαρτέλ. Στην Ανατολή η ορμή τους θα ανακοπεί από τους Βυζαντινούς και τους Αρμενίους.

Στα 750 μία νέα δυναστεία των Αββασιδών, ανεβαίνει στον θρόνο του χαλιφάτου και η πρωτεύουσα μεταφέρεται σε μία νέα πόλη, την Βαγδάτη στην Μεσοποταμία, το σημερινό Ιράκ. Το ισπανικό τμήμα του κράτους γίνεται αυτόνομο, (755) και διατηρούνται ως εμίρηδες οι Ομμευάδες όπως αργότερα γίνεται αυτόνομο το κράτος των Αγλαβιδών στην Β.Αφρική. Το 824 μετά από μία άτυχη εσωτερική επανάσταση στην Ισπανία, μερικοί Αραβες φυγάδες έρχονται και καταλαμβάνουν την Κρήτη, ενώ στα 827 εισβάλλουν στην Σικελία την οποία και κατακτούν. Αργότερα η Αίγυπτος γίνεται ανεξάρτητο αραβικό κράτος υπό την δυναστεία των Τουλουνιδών (870-905) και ακολούθως των Φατιμιδών (969-1171).

Στα 901 καταλαμβάνουν για λίγο και λεηλατούν την Θεσσαλονίκη, παίρνοντας 22.000 δούλους. Αργότερα, στα τέλη του αιώνας, το αραβικό κράτος διασπάται σε διάφορα αυτόνομα βασίλεια και ο χαλίφης περιορίζεται στην Βαγδάτη. Στα 1055 αρχίζει η παρακμή. Οι Σελτζουκίδες Τούρκοι, φυλή πολεμική από την Ασία, άσχετοι με του Αραβες αλλά εξισλαμισθέντες, καταλαμβάνουν την Βαγδάτη και σ' αυτούς πιά περνά η πρωτοβουλία για τα θέματα της Ασίας. Την ίδια εποχή το χαλιφάτο της Ισπανίας διασπάται σε πολλά μικρότερα αραβικά κρατίδια (1031).

Σε ελάχιστα χρόνια οι Αραβες κυριάρχησαν στον πολιτισμένο κόσμο. Εφερναν μία νέα γλώσσα και μία νέα γραφή, το σεληνιακό έτος στην μέτρηση του χρόνου, καθώς και ορισμένες αντιλήψεις για την τέχνη που επιβάλλει το Κοράνιο. Αντίθετοι, όπως όλοι οι σημίτες στην ανθρωπομορφική παράσταση του θείου, θέλγονται από την διακοσμητική και τα πολύπλοκα κοσμήματα. Οι νομάδες της ερήμου

αντιμετωπίζουν για πρώτη φορά σχεδόν την αρχιτεκτονική στην Συρία, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο, τόπους που διατηρούσαν ακόμα την μεγάλη παράδοση της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής.

Αλλά το θέμα του αραβικού πολιτισμού είναι πολύ γενικότερο. Σε μιά πρώτη τουλάχιστον περίοδο, το κύριο σώμα του Ισλάμ θα το αποτελέσουν οι κάτοικοι των επαρχιών που δέχθηκαν τη νέα θρησκεία, Σύριοι, Αιγύπτιοι, Βορειαφρικανοί και Μικρασιάτες, άνθρωποι δηλαδή που λίγο-πολύ μετείχαν του αστικού ελληνορωμαϊκού πολιτισμού. Η κληρονομιά αυτή της αρχαιότητας επιβιώνει κάτω από τα νέα αραβικά χαρακτηριστικά, και έτσι δεν φαίνεται καθόλου περίεργο το γεγονός της ταχύτητας αναπτύξεως των τεχνών, των επιστημών, των γραμμάτων στον αραβικό κόσμο. Το φαινόμενο των Ρωμαίων λίγους αιώνες πίο πριν, που κατέκτησαν πολλούς λαούς και αποδέχθηκαν τον πολιτισμό τους, επαναλαμβάνεται. Γι' αυτό είναι πίο σωστό να γίνεται λόγος για μουσουλμανικό πολιτισμό, παρά για αραβικό.

Γύρω από το ιερό βιβλίο, το Κοράνι, αναπτύσσεται μιά στοιχειώδης θεολογία και σε συνέχεια νομοθεσία, φιλολογία και φιλοσοφία. Η ιστορία και οι επιστήμες (μαθηματικά, φυσική, αστρονομία, γεωγραφία, ιατρική) ανεπτύχθηκαν περισσότερο παρά ποτέ άλλοτε και έγιναν μεταφράσεις στα αραβικά πλείστων αρχαίων ελληνικών κειμένων. Από τα τέλη του 7ου αιώνας μέχρι τον 11ο, οπότε αρχίζει η παρακμή, διαρκεί η πολιτιστική δραστηριότητα στον αραβικό κόσμο. Η Δυτική Ευρώπη, που βρισκόταν σε μεσαιωνικό σκότος την ίδια εποχή, δεχόταν επί αιώνες, άμεσα ή έμμεσα τα μηνύματα αυτής της δραστηριότητας.

Οι σχέσεις με το Βυζάντιο, παρά την λυσσώδη πάλη επικρατήσεως στην Μικρά Ασία και το Αιγαίο, ήταν σημαντικές

κυρίως στον τομέα των τεχνών. Τα έργα μικροτεχνίας, υφαντικής, μεταλλοτεχνίας, τα ξυλόγλυπτα, οι τάπητες και τα όπλα αραβικής προελεύσεως έφθαναν στο Βυζάντιο και επηρέαζαν την τέχνη του. Εφθαναν και στην εκβαρβαρωθείσα Ευρώπη και προκαλούσαν κατάπληξη για την λεπτότητα και το γούστο τους.

III. Ο ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΜΕΤΑ ΤΟ

900 π.χ

Η διάσπαση του αραβικού κράτους σε μικρότερα οδηγεί από τον 10ο αιώνα σε διαφοροποιήσεις και σε τοπικές κατά κάποιο τρόπο πολιτιστικές ενότητες που παρουσιάζουν σχετική αυτοτέλεια. Το συνοπτικό της εξετάσεως ενός τόσο μεγάλου σε πλάτος θέματος δεν επιτρέπει την αναλυτική θεώρηση ιστορικών και άλλων παραγόντων. Η κοινωνική και η πολιτική δομή άλλωστε ελάχιστα εξελίσσεται σ'όλο το Ισλάμ επί αιώνες. Μετά από τη φάση της μεγάλης επεκτάσεως στον απέραντο αυτόν κόσμο θα επικρατήσει ένα μεσαιωνικό καθεστώς που έχει γενικά γνωρίσματα την έντονη θρησκευτικότητα, την απολυταρχική διοίκηση, τον συντηρητισμό, τη μυστικιστική σκέψη και την συνεχή απομάκρυνση από την αρχαία πολιτιστική κληρονομιά. Στοιχείο ενότητας είναι ο χαλίφης, θρησκευτικός ηγέτης που θεωρείται απόγονος του προφήτη μέχρι το 1517 οπότε οικειοποιούνται τον τίτλο οι Τούρκοι Σουλτάνοι. Σ'όλο το μακρό διάστημα 900-1900 στον μουσουλμανικό κόσμο αναπτύσσεται ένας παραδοσιακός πολιτισμός, με βάση την κοινότητα. Μεγάλη σημασία για την μεσαιωνική ισλαμική σκέψη θα έχουν οι αιρέσεις γύρω από την ερμηνεία του Κορανίου, με δυσκολία όμως διακρίνονται οι θρησκευτικές διαμάχες από τις πολιτικές. Στην αποσύνθεση του μεγάλου αραβικού κόσμου αποφασιστική θα είναι η σημασία τεσσάρων εξωτερικών παραγόντων: των νομάδων Τούρκων από τον 11ο αιώνα και εξής, των Μογγόλων κατά τον 13ο αιώνα, των Σταυροφόρων και τέλος των Βερβέρων στην Αφρική. Οι φυλετικές καταβολές των λαών που ενσωματώθηκαν στο Ισλάμ και οι ιστορικές

συγκυρίες θα συμβάλλουν στις πολιτιστικές διαφοροποιήσεις.¹ Πολλές φορές άλλωστε τα διάφορα μουσουλμανικά κράτη φθάνουν σε ευημερία και ακμή, και τότε η αρχιτεκτονική παρουσιάζει μεγάλη ανάπτυξη με την ανέγερση σπουδαίων θρησκευτικών κτηρίων και πολυτελών ανακτόρων.

Οι Σελτζουκίδες, Τούρκοι νομάδες που είχαν δεχθεί την ισλαμική θρησκεία και είχαν καταλάβει τον 11ο αιώνα την Μεσοποταμία και την Περσία, μετά από την μάχη του Μανζικέρτ το 1071 προχώρησαν στην Αρμενία, στην Καππαδοκία και στην Μικρά Ασία, την οποία βαθμιαίως εξισλάμισαν. Από τον 11ο αιώνα οι Σελτζούκοι της Μικράς Ασίας ίδρυσαν ένα ανεξάρτητο κράτος (με πρωτεύουσα την Νίκαια στήν αρχή και αργότερα το Ικόνιο) το οποίο βρισκόταν σε συνεχείς αγώνες με το Βυζάντιο και για ένα διάστημα με τους Σταυροφόρους. Η δομή του ήταν φεουδαλική. Μετά το μέσα του 13ου αιώνα παρήκμασε και υπετάγη στους Μογγόλους. Αργότερα οι Οθωμανοί Τούρκοι στα λείψανα του παλιού βασιλείου, θα δημιουργήσουν ένα νέο κράτος στο οποίο, μετά από έναν αιώνα περίπου θα υποκύψει το Βυζάντιο.(1453). Οι νέοι άρχοντες, μέσα σε μικρό σχετικώς διάστημα, κατέκτησαν τα Βαλκάνια, όλη τη Μέση Ανατολή και τις αραβικές χώρες της Βορείου Αφρικής ιδρύοντας μία απέραντη αυτοκρατορία με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη. Η δομή του Οθωμανικού κράτους επέβαλλε τους συνεχείς πολέμους, την διάκριση πιστών και απίστων, την απόλυτη εξουσία του Σουλτάνου και τον μεσαιωνικό τρόπο σκέψης. Μετά από μία εποχή μεγίστης δυνάμεως και ακμής τον 15ο και τον 16ο αιώνα, η Οθωμανική αυτοκρατορία πέρασε σε μααρασμό και μακροχρόνιο

.....
1. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ. Ιστορία της αρχιτεκτονικής. Τόμος Β. σελ. 442

κατάπτωση μέχρι την σύγχρονη εποχή. Τα καθέκαστα της εσωτερικής ιστορίας του τουρκικού κράτους επί πέντε αιώνες παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον για όσους ασχολούνται με τον πολιτισμό και την ιστορία του νέου ελληνισμού. Γεγονός πάντως είναι ότι, εκτός από τους πολιτισμούς των υποδούλων λαών θα αναπτυχθεί και ο τουρκικός με αξιόλογα επιτεύγματα στον τομέα των τεχνών, κυρίως της αρχιτεκτονικής και της διακοσμητικής.²

.....
2. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ. Ιστορία της Αρχιτεκτονικής. Τόμος Β σελ. 451.

IV. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Όταν οι Αραβες εισβάλαν στη Συρία η μόνη τους τέχνη ήταν η ποίηση. Επίστευαν ότι ο Μωάμεθ είχε απαγορεύσει την γλυπτική και τη ζωγραφική, ως ειδωλολατρικές απασχολήσεις, καθώς και τη μουσική, τα πλούσια μεταξωτά τις χρυσές και αργυρές διακοσμήσεις ως εκφυλισμένες δραστηριότητες. Οι απαγορεύσεις αυτές ατόνησαν σιγά-σιγά αλλά η μουσουλμανική τέχνη της περιόδου αυτής περιορίζεται αποκλειστικά στην αρχιτεκτονική, την αγγειοπλαστική και τη διακοσμητική. Οι Αραβες, που είσαν νομάδες ή έμποροι, δεν είχαν δική τους τέχνη. Έτσι χρησιμοποίησαν καλλιτέχνες και τεχνίτες από το Βυζάντιο, την Αιγυπτο, τη Συρία, την Μεσοποταμία, το Ιράν και τις Ινδίες και ακολούθησαν τις παραδόσεις της τέχνης των χωρών αυτών. Ο θόλος του βράχου στην Ιερουσαλήμ και το τζαμί του Βαλίντ του Β΄ στη Δαμασκό ήταν καθαρά Βυζαντινά, ακόμη και στην διακόσμησή τους. Στις ανατολικές επαρχίες εμμηύθηκαν την αρχαία Ασυριακή και Βαβυλωνιακή διακόσμηση πάνω στου οπτόπλιθους και τις συνηθισμένες μορφές των Αρμενικών και Νεστοριανικών εκκλησιών.¹

Στην Περσία ύστερα απ' την παρακμή της Σασσανιδικής φιλολογίας και τέχνης το Ισλάμ είδε τα πλεονεκτήματα των κιονοστοιχιών, του σφηνοειδούς τόξου του θόλου και της διακοσμητικής εκείνης τεχνοτροπίας των γεωμετρικών σχημάτων, που έφτασαν στην ακμής της με τα αραβουργήματα. Το αποτέλεσμα δεν ήταν η απλή μίμηση, αλλά η λαμπρή σύνθεση η οποία

1. Will Durant. Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού. Τόμος Δ. σελ.

δικαιολογούσε το δανεισμό ξένων στοιχείων. Από την Αλάμπρα στην Ισπανία, μέχρι το Τάτζ-Μαχάλ στην Ινδία, η Ισλαμική τέχνη ξεπέρασε όλα τα όρια του χρόνου και του χώρου χλέυασε τις διακρίσεις φυλής και αίματος, ανέπτυξε ενιαίο και όμως ποικίλο χαρακτήρα και εξέφρασε το ανθρώπινο πνεύμα με περισή αβρότητα. Η Μουσουλμανική αρχιτεκτονική, όπως και το μεγαλύτερο μέρος της αρχιτεκτονικής του Μεσσαίωνα, ήταν εξ'ολοκλήρου σχεδόν θρησκευτική. Οι κατοικίες σχεδιάζονταν για μιά σύντομη ζωή, αλλά ο οίκος του Θεού έπρεπε, στο εσωτερικό τουλάχιστον να είναι πάντοτε ένα αντικείμενο τέχνης. Τα σωζόμενα ερείπια είναι σπάνια, αλλά τα έγγραφα μας μιλούν για γέφυρες, αγωγούς, πηγές, δεξαμενές, δημόσια λουτρά, οχυρά και τείχη με πύργους κατασκευασμένους από αρχιτέκτονες μηχανικούς, οι οποίοι, κατά τους πρώτους αιώνες μετά την Αραβική κατάκτηση, ήταν συνήθως χριστιανοί, αλλά κατά τους επόμενους αιώνες υπήρξαν κυρίως μουσουλμάνοι. Οι σταυροφόροι βρήκαν εξαιρετική στρατιωτική αρχιτεκτονική στο Χαλέπι, στο Μπάαλμεκ και σε άλλες τοποθεσίες της Ισλαμικής ανατολής, έμαθαν εκεί την τεχνική της κατασκευής τοιχών ενισχυμένων με πολεμίστρες και δανείστηκαν απ' τους εχθρούς τους πολλές ιδέες για τους ασύγκριτα οχυρωμένους πύργους τους. Το Αλκαζάρ της Σεββίλης και η Αλάμπρα της Γρανάδας ήσαν συγχρόνως οχυρά και ανάκτορα. Από τα ανάκτορα των Ομευαδών ελάχιστα σώζονται. Διατηρείται μιά εξοχική κατοικία στο Κουσείρ-Αμπρα στην έρημο, ανατολικά της νεκρής θάλασσας που τα ερείπια δείχνουν θολωτά λουτρά και τοίχους διακοσμημένους με τοιχογραφίες. Τα ανάκτορα του Αμπούντ Ντάουλα, στο Σιράζ, λέγεται ότι είχε 360 δωμάτια ένα για κάθε μέρα του χρόνου και όλα

ζωγραφισμένα με τον ίδιο συνδυασμό χρωμάτων. Μία απ' τις μεγαλύτερες αίθουσες ήταν διώροφη βιβλιοθήκη με τόξα και θόλους.

Οι περιγραφές της Βαγδάτης απ' την Σεχραζάτ είναι βεβαίως επινοήσεις, αντανακλούν όμως το μεγαλείο της εσωτερικής διακόσμησης. Οι πλούσιοι διέθεταν επαύλεις στην εξοχή και σπίτια στην πόλη. Στις πόλεις υπήρχαν κήποι με ωραία σχέδια, γύρω δε απ' τις επαύλεις δημιουργούσαν πάρκα με πηγές, ρυάκια, δεξαμενές, σπάνια άνθη, σκιερούς περιπάτους, οπωροφόρα δέντρα και συνήθως περίπτερο για να απολαμβάνουν το υπαίθρο χωρίς να ενοχλούνται απ' τον ήλιο. Στην Περσία αγαπούσαν τα άνθη και τελούσαν γιορτές των ρόδων με πολυδάπανες εκδηλώσεις. Τα ρόδα του Σιράζ και του Φιρουζαμπάντ ήταν παγκόσμια γνωστά τα δέ ρόδα με τα εκατό πέταλα ήταν δώρα πάντοτε ευπρόσδεκτα απ' το Χαλίφη ή το βασιλιά. Τα σπίτια των φτωχών ήταν τότε, όπως και σήμερα, ορθογώνια, κατασκευάζονταν δέ από πλίθους ψημένους στον ήλιο. Για τη στέγη χρησιμοποιούσαν μίγμα αχύρων, κλάδων χουρμαδιάς και λάσπης.

Οι καλύτερες κατοικίες είχαν εσωτερική αυλή με δεξαμενή, ίσως και με δέντρα. Μεταξύ της αυλής και των δωματίων υπήρχε, σε μερικά σπίτια, κιονοστιχία ή στοά. Οι πόρτες των σπιτιών σπάνια βρίσκονταν στο δρόμο, διότι τα σπίτια εθεωρούντο ως ιδιωτικοί πύργοι χτισμένοι για τη γαλήνη και την ασφάλεια. Μερικά διέθεταν μυστικές πόρτες ώστε ο ιδιοκτήτης να διαφεύγει τη σύλληψη ή την αιφνίδια επίθεση, ή για να μπάζει λαθραία την ερωμένη του. Σ' όλα τα σπίτια, εκτός απο τα φτωχότερα, υπήρχαν χωριστά διαμερίσματα για τις γυναίκες και μάλιστα με δική τους αυλή. Στα σπίτια των πλουσίων υπήρχαν πολλές αίθουσες λουτρών με σύστημα διοχέτευσης του νερού και αποχέτευσης των ακαθαρσιών. Τα κομψά σπίτια ήταν διώροφα με κεντρική αίθουσα αναμονής με θόλο και εξώστη στο δεύτερο όροφο που έβλεπαν στην αυλή. Όλα τα σπίτια

εκτός απ' τα φτωχότερα, είχαν ένα τουλάχιστον καφασωτό παράθυρο, που επέτρεπε μόνο στο φώς και όχι στη ζέστη να μπαίνει στο δωμάτιο και στους ενοίκους να κοιτάζουν έξω χωρίς να φαίνονται. Οι γρύλιες σκαλίζονταν συνήθως με κομψότητα και χρησίμευαν σαν υποδείγματα για τις γρύλιες από πέτρα ή απ' μέταλλο που στόλιζαν τα ανάκτορα ή το τζαμί. Τζάκι δεν υπήρχε. Το χειμώνα εξασφάλιζαν τη θέρμανσή τους με φορητά μαγκάλια. Οι τοίχοι στρώνονταν με αμμοκοκονία και βάφονταν συνήθως με πολλά χρώματα. Τα δάπεδα καλύπτονταν απο χειροποίητα χαλιά. Υπήρχαν ίσως ένα ή δύο καθίσματα, αλλά ο Μουσουλμάνος προτιμούσε να κάθεται σταυροπόδι. Κοντα στον τοίχο στις τρεις πλευρές του δωματίου το δάπεδο ήταν ψηλότερο κατά 30 εκατοστά και σχημάτιζε έτσι το διβάνι που ήταν εφοδιασμένο με μαξιλάρια. Δεν υπήρχαν ειδικά υπνοδωμάτια. Το κρεβάτι ήταν ένα στρώμα, το οποίο, κατά τη διάρκεια της μέρας τυλίγονταν και τοποθετούνταν στο ντουλάπι. Η επίπλωση ήταν απλή, μερικά αγγεία οικιακά σκεύη, λυχνίες και ίσως μία φωλιά για τα βιβλία. Η ανατολή είναι πλούσια στην απλότητα των αναγκών της.

Για τον φτωχό και ευσεβή Μουσουλμάνο αρκούσε να είναι ωραίο το τζαμί που το έχτιζε με τον κόπο του για να το απλώσει σαν πλούσιο χαλί στα πόδια του Αλλάχ. Το τζαμί βρίσκονταν συνήθως κοντά στην πλατεία της αγοράς και εξωτερικά δεν είχε τίποτα το σημαντικό. Η εξωτερική του εμφάνιση δεν προκαλούσε εντύπωση, μόνον δέ απ' την πρόσοψή του μπορούσε να ξεχωρίζει απ' τα άλλα κτίρια. Συνήθως κατασκευάζονταν από τούβλα, τα οποία καλύπτονταν με μαρμαροκοκονία. Ο προορισμός του καθόριζε και τη μορφή του. Μία τετραγωνική αυλή για να δέχεται τους πιστούς και μία κεντρική δεξαμενή για να πλένουν τα χέρια τους. Γύρω απ' το κτίριο ήταν πάντοτε μία αψιδωτή στοά η οποία παρείχε σκιά και

καταφύγιο και στέγαζε ένα σχολείο. Στην πλευρά της αυλής που είχε μέτωπο προς την Μέκκα βρισκόταν το κυρίως τζαμί το οποίο ήταν συνήθως ένας περικλειστος χώρος της στοάς. Ήταν και αυτό τετράγωνο έτσι ώστε, οι πιστοί να παρακολουθούν τις προσευχές σε μακριές σειρές με το πρόσωπο πάντοτε στραμμένο πάντοτε προς την Μέκκα. Πάνω από το κτίριο υπήρχε συνήθως θόλος, σχεδόν πάντοτε από τούβλα που καλύπτοντο από στρώμα αμμοκονίας. Όπως στην βυζαντινή αρχιτεκτονική, η μετάβαση από την τετραγωνική βάση στο κυκλικό θόλο έγινε με την χρησιμοποίηση σφαιρικών τριγώνων. Η αρχιτεκτονική του τζαμιού χαρακτηριζόταν περισσότερο από τον μιναρέ (Εικ.1) τον οποίον εμπνεύστηκαν οι μέν Σύριοι μουσουλμάνοι από το βαβυλωνιακό ζιγκουράτ και το καμπαναριό των χριστιανικών εκκλησιών, οι δε Πέρσες μουσουλμάνοι από την κυλινδρική μορφή των ινδικών ναών και οι μουσουλμάνοι της Αφρικής από τον Φάρο, τον τετράπλευρο φάρο της Αλεξάνδρειας.²

Τις πρώτες περιόδους ο μιναρές ήταν γενικά απλός και χωρίς διακόσμηση, μόνο στους επόμενους αιώνες απόκτησε την ελαφρότητα, τους λεπτούς εξώστες τις διακοσμητικές αψίδες και τις επιφάνειες από σμαλτωμένους οπτοπλίνθους. Το εσωτερικό όμως του τζαμιού είχε λαμπρή και ποικίλλη διακόσμηση. Ψηφιδωτά και γυαλιστερά τούβλα στο δάπεδο και επάνω στο μιχράμπ, (Εικ.1) τζάμια παραθύρων και λυχνίες με εξαιρετικά χρώματα και σχήματα, πλούσιους τάπητες και ψάθες για τις προσευχές στο δάπεδο, έγχρωμες μαρμάρινες επενδύσεις στο κάτω μέρος των τοίχων, θαυμάσια διαζώματα με αραβική γραφή στα μιχράμπ και κατά μήκος των κορνιζών γλυπτά πάνω στο ξύλο ή στο ελεφαντοστό σκαλισμένα

.....

2. Will Durant. Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού. Τόμος Δ. σελ. 329

με λεπτότητα θαυμάσιοι τύποι από μέταλλο πάνω στις πόρτες, τις οροφές, τα καθίσματα, και τα κιγκλιδώματα. Η έδρα, η μινπάρ (Εικ.1) ή το από ξύλο κατεργασμένο με φροντίδα, με επικολλήσεις εβένου ή ελεφαντοστού. Κοντά στην έδρα βρισκόταν το ντίκα, (Εικ.1) αναλόγιο, υποβασταζόμενο από τέσσερις κίονες, πάνω στο οποίο τοποθετούσαν το κοράνι. Το βιβλίο δε αυτό εννοείτο ότι ήταν έργο τέχνης καλλιγραφίας και μικρογραφίας. Ένα μικρό φάτνωμα στο τοίχο έδειχνε την κίμπλα, την κατεύθυνση της Μέκκας, κατά μίμηση του χριστιανικού ιερού. Το μιχράμπ ήταν αντικείμενο ιδιαίτερης φροντίδας και έγινε βωμός ή εξωκλήσι, οι δε μουσουλμάνοι καλλιτέχνες έδειχνα την επιδέξειότητά τους ομορφαίνοντας το μιχράμπ με φαγεντιανά, με ψηφιδωτά με τύπους ή ανάγλυφα που παρίσταναν άνθη ή γράμματα και με έγχρωμες παραστάσεις από τούβλα μαρμαροκονία ή μάρμαρα. Το διακοσμητικό αυτό μεγαλείο οφειλόταν στην απαγόρευση της παραστάσεως ανθρώπινων ή ζωικών μορφών στου σιμιτικούς λαούς.

Ο μουσουλμάνος καλλιτέχνης ως αντιστάθμισμα επινόησε άφθονες φανταστικές μορφές. Κατ'αρχήν ζήτησε διέξοδο στα γεωμετρικά σχήματα τα οποία επανέλαβε σε πολλούς συνδυασμούς και ανέπτυξε σε διάφορα συμπλέγματα. Υστερα πέρασε στις παραστάσεις λουλουδιών με ποικιλία υλικών εμπνεύσθηκε γιρλάντες, κλίματα, φύλλα λωτού, ακάνθου ή φοίνικα. Το 10ο αιώνα δημιούργησε το αραβούργημα, πρόσθεσε δέ ως μοναδικό και βασικό στόλισμα την αραβική γραφή. Χρησιμοποίησε γενικά τους χαρακτήρες του κουφικής γλώσσας τους ανέπτυξε κάθετα και οριζόντια, τους πλούτισε δε με αιχμές και ουρές για να μετρατέψει το αλφάβητο σε έργο τέχνης. Μετα την χαλάρωση των θρησκευτικών απαγορεύσεων εισήγαγε νέα θέματα διακοσμήσεως και παρέστεισε

πουλιά, κτήνη ή περίεργα ζώα που δεν υπήρχαν στην πραγματικότητα αλλά που τα συνέθετε με την φαντασία του. Η καλαισθησία του πλούτισε όλες σχεδόν τις μορφές τέχνης, ψηφιδωτά μικρογραφία, κεραμεική υφάσματα τάπητες. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις το σχέδιο είχε πειθαρχημένη ενότητα μορφής ή θέματος το οποίο αναπτύσσονταν από το κέντρο προς τις άκρες ή από την αρχή προς το τέλος όπως στην ανάπτυξη ενός μουσικού θέματος. Κάθε είδους υλικό χρησιμοποιείτο για την διακόσμηση αυτή. Το ξύλο το μεταλλο το τούβλο η μαρμαροκονία η πετρα η ψημένη γή το γυαλί και το φαγεντιανό έγιναν τα μέσα μιας ποίησης αφηρημένων μορφών τις οποίες καμία τέχνη, ακόμη και η Κινεζική δεν είχε εκφράσει μέχρι τότε.

Η Ισλαμική αρχιτεκτονική έχτισε στην Αραβία την Παλαιστίνη τη Συρία την Μεσοποταμία την Περσία τις Ινδίες την Αίγυπτο στην Τυνησία στη Σικελία το Μαρόκο και την Ισπανία μια ατέλειωτη αλυσίδα από τζαμιά όπου το αρενωπό σφρίγος της εξωτερικής μορφής αντισταθμίζονταν πάντοτε από τη χάρη και τη λεπτότητα της εσωτερικής διακόσμησης. Από τα τζαμιά της Μεδίνας της Μέκκας της Ιερουσαλήμ της Δαμασκού της Κούφας της Βασσόρας, το τζαμί του Ζαφάρ στη Βαγδάτη, το μέγα τζαμί της Σαμάρας το μέγα τζαμί της Τύνιδας το γαλάζιο τζαμί της Κορδούης μόνο τα ονόματά τους μπορούν να αναφερθούν διότι τόσο αυτά όσο και οι εκατοντάδες παρόμοια τζαμιά που χτίστηκαν κατά την εποχή εκείνη έχουν καταστραφεί και μόνο δώδεκα διατηρούνται σήμερα σε καλή κατάσταση. Ο χρόνος ισοπέδωσε τα άλλα με τους σεισμούς την αμέλεια ή τον πόλεμο.

V. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΖΑΜΙΟΥ Κ' ΥΠΟΤΥΠΩΔΗΣ ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΝΑΟ.

Από το ξεκίνημά τους οι μονοθειστικές θρησκείες ήταν αντίθετες στη χρήση κτιρίων ειδικά σχεδιασμένων για να στεγάσουν τους πιστούς και κατά τη διάρκεια της προσκύνησής τους. Παραδόξως για τον αληθινό πιστό η ιδέα ενός τέτοιου κτιρίου υπέκυπτε μια υποχώρηση στην ανθρώπινη ματαιοδοξία και χειρότερα στην επιθυμία του ανθρώπου να εισάγει ειδωλολατρικό προσκύνημα ενός αντικειμένου ή κτιρίου, αντί να συνεχίσει να χρησιμοποιεί την ταπεινή σπηλιά ή κάποιο στέγαστρο για κοινή προσευχή, χωρίς απόσπαση. Συνεπώς, όσο πίο εντυπωσιακό το κτίριο, τόσο μεγαλύτερο και το ανάθεμα. Στην πραγματικότητα η λέξη "εκκλησιαστικός" (ecclesiastical) προέρχεται από την ελληνική λέξη "εκκλήσια", που σημαίνει συγκέντρωση ανθρώπων και χρησιμοποιούνται ειδικά στην αρχαία Αθήνα.¹

Οι μονοθειστικές θρησκείες διατήρησαν αυτή την αντίθεσή τους, ώσπου οι ηγέτες τους σκέφτηκαν ότι πίστη χωρίς νέους πιστούς θα έσβηνε σύντομα και ότι οι νέοι πιστοί θα μπορούσαν να προσελκυστούν ανάμεσα σε άλλα πράγματα, και από κάποιο αναγνωρίσιμο σύμβολο, όπως ένα επιβλητικό κτίριο. Αναπόφευκτα,

1. Martin Frishman and Hasan-Uddin Khan. History Architectural Development k' regional Diversity. σελ. 32.

αυτοί που σκέφτηκαν αυτό το πράγμα, άρχισαν να καταλαβαίνουν ότι όσο πιο μεγαλοπρεπή έχτιζαν τον ιερό βωμό τους, τόσο μεγαλύτερη θα ήταν η επιρροή του και έτσι τόσο μεγαλύτερο έγινε το παράδοξο.

Σίγουρα η επιθυμία για μεγαλοπρέπεια στην ορατή μορφή της ήταν λιγότερο χαρακτηριστικό του Ισλάμ παρά του Χριστιανισμού. Αυτό οφειλόταν κατά ένα μέρος στο ότι οι συμβολικές και λειτουργικές απαιτήσεις της Εκκλησίας για συμβολικά αντικείμενα ήταν περισσότερες από αυτά του Ιουδαισμού ή του Ισλάμ, αφού αυτές οι δύο θρησκείες εστιάζουν κυρίως στο "ιερό βιβλίο", ως το μοναδικό και απαραίτητο στοιχείο λατρείας. Πέρα από το ρόλο της ως τόπος συγκέντρωσης πιστών, η εκκλησία χρησιμοποιείται επίσης για γάμους, κηδείες, εξομολογήσεις, βαπτίσεις κ.ά. κανένα από τα οποία δεν δυσνέεται με το τζαμί. Σε πολλές περιπτώσεις πάντως το τζαμί ήταν το κεντρικό σημείο ενός συμπλέγματος κτιρίων που συνδέονταν μ'αυτό τα κτίρια αυτά χρησίμευαν ως νοσοκομεία, θρησκευτικά σχολεία (μαντράσα), (Εικ.2,3α,3β) καταφύγια για ταξιδιώτες κ.λπ. Όλες αυτές οι ανεξάρτητες λειτουργίες στεγάζονταν σε ξεχωριστά κτίρια και μόνο δύο συγκεκριμένες δραστηριότητες πέραν της λατρείας εκτελούνταν μέσα στο ίδιο το τζαμί. Αυτές ήταν η θρησκευτική διδασκαλία, ανεξάρτητα από τα αν υπήρχε επιπλέον θρησκευτικό σχολείο και η εβδομαδιαία ομιλία που δινόταν στους πιστούς κάθε παρασκευή μεσημέρι, η οποία συνδύαζε θρησκευτικά κοινωνικά και πολιτικά στοιχεία και συμπεριελάμβανε εξύμνηση του εκάστοτε κυβερνήτη ως προστάτη του Ισλάμ.

Παρόλο που δεν υπάρχουν μνημεία από τις δύο πρώτες γενιές του Ισλάμ, υπάρχουν πολλά γραπτά στοιχεία για την εξέλιξη των θρησκευτικών κτιρίων, πρώτα στην Μεδίνα και μετά στα basta, kufa και al. Fusat (Κάιρο). Αρχικά, λόγω της φύσης της μουσουλμανικής

πίστης και των ελάχιστων λειτουργικών απαιτήσεών της, μια τετραγωνική περιοχή σχεδιασμένη πάνω στο χώμα ήταν αρκετή για κοινή προσευχή, με τη μόνη προϋπόθεση ότι μια πλευρά του τετραγώνου θάπρεπε να κοιτάζει προς τη Μέκκα, (MIHRAB Εικ.1) για να υποδεικνύει την κατεύθυνση προς την οποία θα προσεύχονται οι πιστοί. Ενας λόγος που δικαιολογεί τέτοια μινιμαλιστική σκέψη θα μπορούσε να είναι το γεγονός ότι οι περισσότεροι μουσουλμάνοι Αραβες ήταν νομάδες και συνεπώς ο τρόπος ζωής τους τους υποδείκνυε τη χρήση προσωρινών κτιρίων οποιουδήποτε τύπου, μιας και ότι κατείχαν θάπρεπε να είναι μεταφέσιμο.

Στην αρχή, κατά τη διάρκεια της περιόδου ομεύδαων στον 7ο αιώνα και στις αρχές του 8ου αιώνα, η αρχιτεκτονική του τζαμιού ήταν βασισμένη στο σπίτι του Προφήτη στη Μεδίνα. Η φράση « αρχιτεκτονικό κενό » μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει το περιβάλλον στο οποίο τόσο το Εσλαίμ όσο και ο χριστιανισμός γεννήθηκαν, με την έννοια ότι δεν υπήρχε υλικό που θα μπορούσε να τους βοηθήσει να σκεφτούν κάποια μορφή για τα μέρη της λατρείας τους. Δεν είχε ποτέ μέχρι τότε επιτευχθεί η εύρεση μιας αρχιτεκτονικής φόρμας για τη λατρεία μιας αόρατης και μη-αναπαραστάσιμης θεότητας, και οτιδήποτε θα γινόταν μια δεκτή φόρμα, θαέπρεπε να εξελιχθεί με το πέρασμα του χρόνου. Κατά συνέπεια, και οι δύο αυτές θρησκείες έπρεπε να δανειστούν ιδέες από προηγούμενες κοινωνίες για να θέσουν τις βάσεις της εξέλιξης μιας δικής τους αρχιτεκτονικής γλώσσας.

Ο Χριστιανισμός μπορούσε να αντλήσει στοιχεία από τα κτίρια των Ρωμαίων και το Ισλάμ δανείστηκε στοιχεία από την Περσία, την Αίγυπτο όσο και από τον ίδιο το Χριστιανισμό και έτσι έμμεσα από τη Ρώμη. Υπάρχει όμως ένα πλεονέκτημα που η Εκκλησία πάντα είχε σε σχέση με το Ισλάμ, μπορούσε να βασιστεί σε ισχυρά σύμβολα που

βοηθούσαν τη μετάδοση του μηνύματός του. Η Σταύρωση είναι ένα εμφανή παράδειγμα, η εικόνα της Παναγίας και του βρέφους ανήκει στην ίδια κατηγορία τόσο η Σταύρωση όσο και ο Σταυρός που τη συμβολίζει περιέχουν ένα μήνυμα, το οποίο είναι γενικώς κατανοητό και η ένταση της συναισθηματικής φόρτισης παραμένει αμετάβλητη ανεξάρτητα από το υπόβαθρο, από το οποίο είναι και τα δύο ορατά.

Στο τζαμί δεν υπάρχει συστατικό μέρος ή αντικείμενο που προκαλεί μια αντίδραση συγκρίσιμη με αυτή που σχετίζεται με το συμβολικό σταυρό του χριστιανισμού. Το Ισλάμ είναι ουσιαστικά χωρίς σύμβολα εκτός από τα Κα'Μπα στη Μέκκα, συμπεραίνοντας ότι αφήνει στην άκρη μυστικιστικά ή αλληγορικά μοτίβα, όπως το μισοφέγγαρο και το αστέρι που σήμερα χρησιμεύουν ως εθνικά και πολιτικά εμβλήματα και τα οποία σε κάθε περίπτωση έχουν προέλευση που προχρονολογεί τις μονοθεϊστικές θρησκείες.

Η απευθείας σχέση ανάμεσα στον αρχιτεκτονικό τύπο και τη λειτουργία γνωστή από τη δυτική ή Χριστιανική πνευματική ιστορία δεν απευθύνεται στην περίπτωση των τζαμιών. Αν και η ιδέα της επαφής με το θεό είναι ένα σημαντικό μέρος της Ιουδαικής και της Χριστιανικής πίστης, στον Ισλαμισμό παίζει ακόμη πιο απευθείας ρόλο, αφού δεν υπάρχει μεσάζοντας όπως ο παπάς. Αν ήταν επιθυμία ενός Μουσουλμάνου να προσευχηθεί σε ένα συγκεκριμένο δωμάτιο, τότε αυτό το δωμάτιο θα γινόταν το τζαμί του για πάντα, γιατί τα προσωπικά του πιστεύω το κάνουν τέτοιο, και τίποτα άλλο δεν χρειάζεται για να επηρεάσει την μετατροπή. (Αυτή η διαδικασία μπορεί να δουλέψει και αντίστροφα όμως στην πράξη η αντίθεση σε μια τέτοια αλλαγή είναι πιθανώς αναπόφευκτη. Ομως ένα κτήριο που έχει χρησιμοποιηθεί αιώνες σαν τζαμί μπορεί θεωρητικά να μετατραπεί αν επιθυμείται, για να εξυπηρετεί άλλους σκοπούς θρησκευτικούς ή εγκόσμιους). Ακόμη και χωρίς χώρο για προσευχή,

ένα Μουσουλμανικό χαλί προσευχής ή μία καθαρή επιφάνεια μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν τζαμί για το σκοπό της προσευχής.²

Από τη στιγμή που το Ισλάμ δεν φέρεται στα υλικά αντικείμενα, σαν να ήταν ιερά και απαραβίαστα και από τη στιγμή που για έναν Μουσουλμάνο όλα τα πράγματα ίσα απέναντι στο θέλημα του Θεού, η διαφοροποίηση της εκκλησίας μεταξύ ιερού και εγκόσμιου και η αιώνια διχοτομία και αλληλοσύγκρουση μεταξύ σώματος και ψυχής δεν υπάρχει. Το να βγάζει κάποιος τα παπούτσια του πριν εισέλθει σε ένα τζαμί και το να επιτελεί τελετουργική πλύση πριν την προσευχή είναι πράξεις αυτοκαθαρισμού και δεν αντιπροσωπεύουν ένα πέρασμα από την εγκόσμια στην ιερή επικράτεια. Από την ίδια ένδειξη, η διάκριση που περιέχεται μεταξύ στην προτροπή ή του Χριστού στους Φαρισαίους "Ανταποδώστε στον Καίσαρα τα πράγματα που του ανήκουν και στο Χριστό αυτά που ανήκουν στο Χριστό", δεν έχει σημασία για του Μουσουλμάνους.

Με τα εγκόσμια και τα ιερά όμως σφυρηλατημένα μαζί και εκφρασμένα με τρόπους ενός ενωμένου και σωστά συμπεριφερομένου δόγματος, ο ρόλος του τζαμιού διαφέρει από εκείνον της εκκλησίας στο ότι δεν υπάρχει ανάγκη για μερικές πράξεις που να ταξινομούνται ως εγκόσμιες και να αποκλείονται από τα κτίρια για αυτό το λόγο. Από τους νεότερους καιρούς, το τζαμί πάντα υπήρξε ένα θρησκευτικό και κοινωνικό κέντρο για μια κοινότητα, καθώς επίσης και – στην περίπτωση εκκλησιαστικών τζαμιών – παρέχοντας μια πλατφόρμα για πολιτικές αναγγελίες στις

.....

2. Martin Frishman and Hasan-Uddin Khan. History Architectural k' Development k' regional diversity. σελ. 34

μεσημεριανές προσευχές της Κυριακής. Σε πολλούς τομείς όμως, εκτός από το θρησκευτικό ρόλο, το φάσμα των δραστηριοτήτων παραδοσιακά συσχετισμένων με το τζαμί ήταν συγκρίσιμο με εκείνα που προηγούμενα είχαν να κάνουν με την Ελληνική αγορά ή την αγορά των Ρωμαίων.

Το ενδιαφέρον των μελετητών για τα μουσουλμανικά κτίσματα της πόλης των Ιστανούλ εκδηλώθηκε λίγα χρόνια μετά την αποικιοκρατική κατάληξη. Παρά τις δύσκολες συνθήκες έρευνας μιας παράφορα διατάραχης πόλης μια εποχή που η αρχιτεκτονική της ήταν σε εξέλιξη, η πόλη αποτέλεσε σημαντικό αντικείμενο μελετών. Η αρχιτεκτονική που αναπτύχθηκε κατά την εξέλιξη της πόλης παράλληλα με το αρχιτεκτονικό έργο άλλων αληθινών κέντρων και χαρακτηρίζει μια μακρά ιστορική περίοδο, κατά την οποία η πόλη όρχασε να αποκτήσει τα βασικά χαρακτηριστικά της σημερινής μορφής. Η ιστορία αυτή θα επικεντρωθεί ιδιαίτερα στα δημόσια μουσουλμανικά θρησκευτικά κτίσματα στα οποία κεντρικό ρόλο διαδραματίζει η πόλη και η θέση της στην κοινωνία της οθωμανικής πόλης. Με αυτό τον τρόπο θέλουμε να συνειδητοποιήσουμε τον ρόλο των δημόσιων μουσουλμανικών κτιρίων στην δομή της οθωμανικής πόλης, ως παραδοσιακά στοιχεία της κοινωνικής και οικονομικής της ανάπτυξης.

Ι. Α. Ξυδάκης, Μουσουλμανικά μνημεία Ιστανούλ, Ηλεκτρονικό Χρονικό Ι, σελ. 146-150

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

VI. ΤΑ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΑ ΤΕΜΕΝΗ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΚΑΙ Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΠΟΛΗΣ

Το ενδιαφέρον των μελετητών για τα μουσουλμανικά κτίσματα της περιοχής των Ιωαννίνων εκδηλώθηκε λίγα χρόνια μετά την απελευθέρωση της πόλης.¹ Παρά τις δύσκολες συνθήκες έρευνας, μέσα στη διαρκή διαμάχη του τέλους μια εποχής και της αρχής μιας άλλης και τις ραγδαίες εξελίξεις σε πολεοδομικό επίπεδο, καταγράφηκαν, ευτυχώς τα πρώτα στοιχεία του ενδιαφέροντος αυτού αρχιτεκτονικού φαινομένου. Η αρχιτεκτονική των οθωμανικών κτισμάτων εξελίχθηκε παράλληλα με το αρχιτεκτονικό έργο άλλων πληθυσμιακών ομάδων και χαρακτηρίζει μια μακρά ιστορική περίοδο, κατά την οποία η πόλη άρχισε να αποκτά τα βασικά χαρακτηριστικά της σημερινής της μορφής. Η εργασία αυτή θα επικεντρωθεί επιλεκτικά στα δημόσια μουσουλμανικά θρησκευτικά κτίσματα και θα εξεταστεί τόσο ο μηχανισμός παραγωγής τους όσο και η θέση τους στην πολεοδομία της οθωμανικής πόλης. Με αυτό τον τρόπο δίνεται η δυνατότητα να ανιχνεύσουμε τον ρόλο των θρησκευτικών μουσουλμανικών κτιρίων στην δομή της οθωμανικής πόλης, ως αναπόσπαστο στοιχείο της κοινωνικής και οικονομικής της εικόνας.

.....
1. Α. Ξυγγόπουλος, Μεσαιωνικά μνημεία Ιωαννίνων, Ηπειρωτικά Χρονικά 1, σελ. 296-303

Στην πλειοψηφία τους τα μουσουλμανικά θρησκευτικά κτίσματα των Ιωαννίνων είναι γνωστά πλέον μόνο από τις πηγές,² από τα ελάχιστα πολεοδομικά σχέδια της πόλης (Εικ.4α,4β,5α,5β) και ευτυχώς ακόμη από πλούσιο φωτογραφικό υλικό που παρότι είναι διάσπαρτο,³ εξακολουθεί να παρέχει σημαντικές πληροφορίες. Τα περισσότερα από αυτά έγιναν ιδιωτικές περιουσίες μέσω της διαδικασίας των « ανταλλαξίμων»,⁴ διαδικασία που εξαφάνισε και τα τελευταία τους ίχνη. Οι κρατικές ρυθμίσεις ή η κρατική μέριμνα ακολούθησαν τον παλμό της ελληνικής κοινωνίας που απαιτούσε την αποβολή κάθε στοιχείου που θα συνέδεε την νεοπαγή κοινωνική δομή με το μισητό παρελθόν. Ενα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ότι σε σύνολο 6024 καταγεγραμμένων ακινήτων σε ολόκληρη την Ηπειρο που ανήκαν σε μουσουλμάνους και αποτέλεσαν αντικείμενο ανταλλαγής, μόνον τα 120 ακίνητα έχουν καταγραφεί ότι ανήκαν σε τεμένη των Ιωαννίνων. Από αυτά, τα 15 ταυτίζονται με συγκεκριμένα ιερά, αλλά μόν 3-4 παρέμειναν στην δικαιοδοσία του Ελληνικού Δημοσίου. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα Ιωάννινα ήταν από τις πόλεις όπου κατά τον 19ο αι. τα μουσουλμανικά θρησκευτικά κτίρια υπερτερούσαν αριθμητικά αντίστοιχων χριστιανικών, μολονότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός ήταν μικρότερος απ' το χριστιανικό.

.....

1. Ι. Λαμπρίδης. Ηπειρωτικά μελετήματα. Τόμος Α. σελ. 73-79.
2. Πολεοδομικός χάρτης του Barbie du Bocage πριν το 1815, δημοσιευμένος κ' σχολιασμένος στο. Γ. Κανετάκης. Το κάστρο συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων. 1991.
3. Πολεοδομικός χάρτης των Ιωαννίνων του 1902. Ε. Ντάτσης. «Ενας άγνωστος πολεοδομικός χάρτης των Ιωαννίνων. 1902.

Ο «μητροπολιτικός» χαρακτήρας της πόλης για μια μεγάλη περιοχή που εκτεινόταν από την κεντρική Αλβανία, ως τη δυτική Μακεδονία, την οροσειρά της Πίνδου και ως τις ακτές του Αμβρακικού κόλπου και Ιονίου, της προσέδωσε κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, εύρωστο πεδίο δράσης για κοινωνική ανάδειξη και ιδιαίτερη διοικητική οργάνωση. Η προσάρτηση των Ιωαννίνων στην οθωμανική αυτοκρατορία το 1430 αλλοίωσε σε μεγάλο βαθμό την πολιτικοστρατιωτική της αυτονομία ως επαρχιακής πόλης της διαλυμένης Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Παύει ουσιαστικά να αποτελεί μία ανεξάρτητη πόλη-κράτος. Με την ένταξή της στον νέο κρατικό σχηματισμό, οι διοικητικές αποφάσεις λαμβάνονταν πλέον μακριά από την περιοχή στην Κωνσταντινούπολη, η οποία προσπαθούσε να εγγυηθεί δια μέσου της απέραντης ισχύος της φεουδαλική ειρήνη, με τρόπο που η τελευταία να είναι συνεχής και σταθερή. Κάστρα, στρατιωτικές εγκαταστάσεις, τοπικοί δεσπότες και αυλές μετατρέπονται σε απλά όργανα κεντρικής διοίκησης. Αρχικά βέβαια., το οθωμανικό καθεστώς διαφύλαξε με επιμονή την « ακινησία » των τελευταίων βυζαντινών χρόνων, περιορίστηκε δηλαδή στην αντικατάσταση προσώπων της διοίκησης χωρίς ωστόσο να ανατρέψει την μέχρι τότε διαμορφωμένη χωροταξική δομή των πόλεων. Ειδικά στην πόλη των Ιωαννίνων και σύμφωνα με την συνθήκη της παράδοσης – γνωστή ως ορισμός του Σινάν πασά⁵ – οι φεουδάρχες της περιοχής διατήρησαν τις ιδιοκτησίες τους και καθορίστηκε με ακρίβεια η σχέση του ντόπιου χριστιανικού

.....
5. Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ. Ιστορικά κ'τοπογραφικά του Μεσαιωνικού κάστρου των Ιωαννίνων. Ε.Η.Μ. 1986. σελ. 240-269

πληθυσμού με την οθωμανική διοίκηση. Επιπλέον σύμφωνα με τον ίδιο ορισμό κανένας ναός δεν θα μετατρέποταν σε τζαμί και δεν θα ανεγειρόταν στα όρια της πόλης ούτε ένα μουσουλμανικό τέμενος.

Αν και δε γνωρίζουμε με ακρίβεια τα όρια της πόλης την περίοδο αυτή μπορούμε να δεχθούμε ότι το τειχισμένο τμήμα της αντιπροσώπευε άν όχι ολόκληρο το συνεκτικό πολεοδομικό ιστό, τουλάχιστο ένα μεγάλο τμήμα του. Στην εκτός τειχών περιοχή θα πρεπε να θεωρηθεί βέβαιο ότι η εικόνα ήταν διαφορετική. Η διατήρηση ή η παραχώρηση προνομίων σε διάφορες περιοχές που οφείλεται στην οικειοθελή παράδοσή τους δεν θα ανέτρεπε τη δομή της οθωμανικής διοίκησης, η οποία μεταξύ των άλλων διοικητικών της μέτρων προέτασσε σε μεγάλο βαθμό το «ιερό» σε βάρος του κοσμικού. Για το λόγο αυτό το ζήτημα των τοπικών προνομίων θα πρέπει να εξετασθεί κάτω από το πρίσμα της οργάνωσης του οθωμανικού συστήματος διακυβέρνησης από την οποία προκύπτει ότι σε πολεοδομικό επίπεδο η εικόνα είναι διαφορετική. Για παράδειγμα, βλέπουμε ότι κατεδαφίζεται η μητρόπολη στο κάστρο για να κατασκευαστεί πιθανώς ισλαμικό τέμενος, ενώ παράλληλα αποτρέπεται η κατοίκηση μουσουλμάνων μέσα σε αυτό. Δημιουργούνται μουσουλμανικές συνοικίες σε ιδιόκτητες εκτάσεις ενώ παράλληλα οι χριστιανοί φεουδάρχες των Ιωαννίνων απαλάσσονται από την φορολογία και διατηρούν τα δικαιώματα επί των γαιών τους. Θα πρέπει φυσικά να δεχθούμε ότι τα χρόνια που ακολουθούν την κατάκτηση, τόσο η κοινωνική δομή που απέκτησε η πόλη όσο και η πολεοδομική της εικόνα είναι αποτέλεσμα της νέας διοικητικής οργάνωσης.

Στη θεοκρατική φύση της διοίκησης αυτής που αφορά κυρίως το πλατύ τμήμα του πληθυσμού οφείλεται και η κατασκευή των

πρώτων ισλαμικών κτιρίων. Μετά την πιθανή δημιουργία του Φετχεέ ως μικρού τεμένους στην θέση του χριστιανικού μητροπολιτικού ναού, στην περιοχή όπου κατασκευάστηκε αργότερα η εσωτερική ακρόπολη, για περισσότερο από μισόν αιώνα φαίνεται ότι δεν ιδρύθηκαν άλλα μεγάλα θρησκευτικά κτίσματα. Οσο και αν ο μουσουλμανικός⁶ πληθυσμός ήταν ολιγομελής δεν θα αρκούσε σύμφωνα με τα προαναφερόμενα, ένα μόνο κτίσμα, για το οποίο μάλιστα δεν έχουμε και ακριβείς πληροφορίες. Αυτό αντιπροσώπευε και πρόγαλλε κυρίως την ιδέα της υποταγής των χριστιανών και είχε περισσότερο συμβολικό χαρακτήρα λαμβανομένου μάλιστα υπόψη ότι ανεγέρθηκε στα ερείπια της κατεδαφισμένης χριστιανικής μητρόπολης. Και μόνον η αναφορά της κατ'εξαίρεση απαγόρευσης κατασκευής τεμένους στον ορισμό του Σινάν, υποδηλώνει την πρωταρχική σημασία που είχε για την οθωμανική διοίκηση η ανέγερση θρησκευτικού κτιρίου σε κατακτημένες περιοχές.

Πάντως την ίδια αυτή περίοδο η πόλη αναπτύχθηκε κατά μήκος των οδικών αξόνων που διέτρεχαν τις τρεις, διαφορετικές γεωμορφολογικά περιοχές, όπου διαμορφώθηκαν αργότερα οι κύριες συνοικίες του οικισμού (Εικ.4α,4β). Η ανατολική ζώνη εκτείνεται μεταξύ του ανατολικού τμήματος της λίμνης, του πρανούς που διαμορφώνεται μεταξύ της καλουμένης άνω πόλης και των ανατολικών συνοικιών και του λόφου της Κιάφας. Η κεντρική ζώνη με έντονη κατωφέρεια προς την λίμνη, περιλαμβάνει την σημερινή κεντρική πόλη και είχε έξοδο νότια μέσω της μισγάγκειας του λόφου της Περιβλέπτου και του λόφου Βελισσαρίου που αποτελεί συνέχεια του υψώματος Τοπ-Αλτί.. Η δυτική ζώνη τέλος περιλαμβάνει τις

.....
6. Γ. Κανετάκης. ο.π.

δυτικές συνοικίες που αναπτύσσονται μεταξύ της κεντρικής ζώνης, των υψωμάτων του Αγ. Γεωργίου και του δυτικού σκέλους της λίμνης με έξοδο προς την αποξηραμένη λίμνη της Λαψίστας. Κατά μήκος των περιοχών αυτών διαμορφώθηκαν οι φυσικές κατ'αρχήν και τεχνητές αργότερα οδικές αρτηρίες. Στην ανατολική ζώνη χάραχθηκε ο δρόμος που οδηγούσε προς την Παραμυθιά και το Φανάρι και στην δυτική ζώνη η οδική αρτηρία προς την περιοχή της Αλβανίας και τα παράλια του Ιονίου. Οι τρεις προαναφερόμενες ζώνες και οι αντίστοιχοι οδικοί άξονες συγκλίνουν λίγο πριν από τη χερσόνησο που εισχωρεί στην λίμνη, στην χερσόνησο δηλαδή του Κάστρου.

Κατά μήκος αυτών των οδικών αρτηριών φαίνεται ότι αναπτύχθηκε σταδιακά η πόλη των Ιωαννίνων, (Εικ.4α,4β) περιλαμβάνοντας πιθανόν στο συνεκτικό της τμήμα και τις εκτός τειχών περιοχές όπως για παράδειγμα την υστεροβυζαντινή αγορά, που εικάζουμε σύμφωνα με τα δεδομένα της ύστερης βυζαντινής πόλης, ότι θα βρισκόταν εκτός τειχών. Η γραμμική αυτή ανάπτυξη σηματοδοτείται από τα κυρίως κτίρια της οθωμανικής διοίκησης συμπεριλαμβανομένων σε αυτά και των κτισμάτων λατρείας. Παράγοντες όπως μερική ισχύς των προνομίων, οι οικειοθελείς ή αναγκαστικοί εξισλαμισμοί της υπαίθρου, η σχετικά μεγάλη περίοδος ειρήνης που μεσολάβησε και ο μητροπολιτικός χαρακτήρας της πόλης των Ιωαννίνων, συντέλεσαν στην μετακίνηση μεγάλων τμημάτων πληθυσμού προς αυτή. Παρατηρούμε λοιπόν ότι το δεύτερο μεγάλο τέμενος του ανεγέρθηκε κατά το διάστημα 1481-1512 είναι το Μπαιρακλί τζαμί, (Εικ. 4β,5α,5β) στη θέση όπου συμβάλλουν οι προαναφερόμενοι δρόμοι, στο κέντρο της νέας και πιθανότατα της παλαιάς αγοράς από όπου και η μετονομασία του σε

Carsi camii ή τζαμί της αγοράς.⁷ Η θέση του στο κέντρο της αγοράς είναι καθοριστική για την περαιτέρω πορεία της πολεοδομικής ανάπτυξης της πόλης. Τα υπόλοιπα μεταγενέστερα θρησκευτικά κτίρια ιδρύονται στο εξής κατά κανόνα επάνω στους κυριότερους βασικούς οδικούς δρόμους άξωνες από και προς την πόλη: Το Σιέμ σε Ντίν τζαμί χτίζεται στα 1547 κοντά στον δρόμο προς τα Ιόνια παράλια, το Λιάμ τζαμί (ως μετζίτ κατ'αρχήν) το 1559 σε άλλον δρόμο με την ίδια κατεύθυνση, το Ναμάς Γκιάχ τζαμί ιδρύεται πιθανότατα πριν το 1584, επάνω στο δρόμο που οδηγεί προς το Φανάρι και το Ντεντέ πιθανόν στα 1560, πάλι προς την κατεύθυνση του Ιονίου και της Αλβανίας. (Εικ. 4β,5α,5β). Εκτός από τη χωρική αυτή κατανομή, παρατηρούμε ότι τα τεμένη του 16ου αιώνα είναι κτισμένα σε περιοχές όπου αναφέρεται η ύπαρξη νερού. Το Μπαιρακλί κοντά στη βρύση της αγοράς, το Σιέμ σε Ντίν σε πηγάδι που τροφοδοτούταν από τα ρεύματα του λόφου Αγ. Γεωργίου -τα οποία δεν αποκλείεται την περίοδο εκείνη να ήταν επιφανειακά, το Λιάμ, το Ναμάς γκιάχ και το Ντεντέ από αντίστοιχες πηγές.

Η κοινωνική διάσταση των ιδρυμάτων αυτών κατά τον 16ο αι. αναζητείται στον ρόλο των μουσουλμάνων κατοίκων. Το 1564 στην πόλη ανιχνεύονται 35 συνοικίες χριστιανών και 1 μουσουλμανική, ο δε αριθμός των μουσουλμάνων κατοίκων δε θα πρέπει να ξεπερνούσε τους 250. Πριν την χρονολογία αυτή, εκτός του Εβρενός κοντά στο κάστρο δεν κρίνεται επαρκής, μολονότι το μουσουλμανικό στοιχείο εμφανίστηκε στην περιοχή και πρίν την κατάκτηση της πόλης.

Στα χρόνια που ακολουθούν και μέχρι το επαναστατικό κίνημα του 1611, μνημονεύται μόνον η ανέγερση ή η μετατροπή του Ναμάς

.....
7. Ι. Λαμπρίδη. ο.π., 77

Γκιάχ στα 1584⁸ καθώς και η προσπάθεια στα 1596/7 για κατασκευή μιναρέ και κατ επέκταση τζαμιού στην παλαιά μητρόπολη, εκεί όπου βρισκόταν το τέμενος του Φετχιέ. (Εικ.4β,5α,5β). Μετά το 1611 όμως, η πόλη κυριαρχείται από το μουσουλμανικό στοιχείο. Εντός του κάστρου ανεγείρονται το Ασλάν τζαμί (1618) (Εικ.4β,5α,5β) και το Φετχιέ, έξω από το κάστρο ανεγείρεται το Μεχμέτ πασά τζαμί και μετατρέπεται το Μπαλή, μετονομαζόμενο σε Τσιεκούρ τζαμί, αναγείρεται το Ζεβαδιέ και Ισούφ αγά τζαμί. Ο αριθμός και ο ρόλος των θρησκευτικών κτισμάτων είναι δηλωτικός των νέων διοικητικών μέτρων που ακολούθησαν. Είναι η εποχή της ολοκλήρωσης των οθωμανικών κατακτήσεων, και της παγίωσης της μακραίωνης φεουδαλικής ειρήνης. Εμφανίζονται οι πρώτοι ομαδικοί εξισλαμισμοί και μαρτυρούνται τοπικά "παιδομαζώματα" (1622). Ο αριθμός των μουσουλμάνων κατοίκων αυξάνεται σημαντικά. Στην πόλη βρίσκει έκφραση ο αστικός χαρακτήρας των μουσουλμάνων της περιοχής και η κυριαρχική τάση των νεοφώτιστων. Τα θρησκευτικά κατ'αρχήν κτίσματα οριοθετούν και χαρακτηρίζουν την πόλη. Παρατηρούμε δηλαδή ότι το τζαμί γίνεται το κέντρο της μουσουλμανικής συνοικίας και αποτελεί πλέον τόσο το χώρο της παιδείας όσο και το χώρο της κοινωνικής συναναστροφής. Την ίδια περίοδο, σε πολλά από τα προαναφερόμενα τεμένη κάνουν την εμφανισή τους και τα κτίρια συνοδείας, που αποκτούν πολλές φορές την μορφή των οργανωμένων χώρων διημέρευσης και διανυκτέρευσης σημαντικού αριθμού ατόμων.

.....

8. Λ. Βρανούσης. Ιστορικά κ'τοπογραφικά των Μεσαιωνικών Κάστρων των Ιωαννίνων. υποσ. 3

Στα 1670 η πόλη παρουσιάζει πίο σαφή εικόνα, καταγράφονται 37 συνοικίες από τις οποίες οι 18 αναφέρονται ως μουσουλμανικές, 14 ως χριστιανικές, οι 4 ως εβραϊκές και η μία ως τσιγγάνικη²⁰ Ο αριθμός των κατοικων φτάνει τις 4000. Ο αριθμός των μουσουλμανικών θρησκευτικών ιδρυμάτων ανέρχεται σε 7 εντός του κάστρου και 37 έξω από αυτό. Τα ιδρύματα περιλαμβάνουν , εκτός του κυρίως τεμένους, τα σχολεία κάθε κατηγορίας, τα αναγνωστήρια, τους χώρους προσευχής που ήταν υπαίθριοι καθώς και τους χώρους των παραδόσεων, απαραίτητο συμπλήρωμα της μουσουλμανικής διδασκαλίας. Παρά το γεγονός της αλληλοκάλυψης των θρησκευτικών δραστηριοτήτων που αναφέρονται για κάθε τέμενος χωριστά, με συνέπεια να εμφανίζεται αυξανόμενο το γενικό σύνολο τους , θεωρούμε σχεδόν σύγουρο ότι κάθε μουσουλμανική συνοικία θα είχε το δικό της τέμενοςσε μορφή συγκροτηματος . Εάν η υπόθεση μας ευσταθεί μπορούμε να τοποθετήσουμε τις περισσότερες μουσουλμανικές συνοικίες της περιόδου αυτής με σχετικά μεγάλη ακρίβεια. Τέσσερεις θα υπήρχαν μέσα στο κάστρο με κεντρικά τεμένη Ασλάν, Φετχιέ, Αλή (στο εσωτερικό της κεντρικής πύλης) και Μεχμέτ, η κεντρική συνοικία θα αναπτυσσονταν γύρω από το Χουνκιάρ τζαμί, (Μπαιρακλί), η συνοικία του Ναμαζ γκιάχ γύρω από το Μουσταφά τζαμί, ενώ επιπλέον υπήρχαν η συνοικία του Μπαχράμ (Λιάμ) τζαμί, η συνοικία γύρω από το Μπαλή (Τσιεκούρ) τζαμί, η συνοικία του Σιέμ σιέ ντίν γύρω από το Ελιάς εφέντη τζαμί, εκείνη γύρω από το Ισούφ (Γιουσούφ αγά) τζαμί, η συνοικία κοντά στο Αλή αγά (μεταγενέστερα υπάρχει μαρτυρία ότι επρόκειτο για το Αλή αγά Κούμπλου) τζαμί. Στις προαναφερόμενες πρέπει να προστεθούν και οι γνωστές με άλλη ονομασία συνοικίες όπως εκείνες του Τουρκοπάλουκου, του Κανλή Τσεσμέ, της Λιθαρίτσας ή

Ρολογιού και Σεράι, για τις οποίες, μολονότι δεν έχουμε επαρκή στοιχεία, δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η ύπαρξη ισάριθμων τεμενών κάποιας μορφής. Έτσι ανέρχεται σε 11 ο αριθμός των ποσκυνημάτων-τεμενών εκτός τειχών, όσα ακριβώς μας διασώζει η καταγραφή. Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία από τις 18 αναφερόμενες συνοικίες και εφόσον η καταγραφή είναι ακριβής, ανιχνεύονται οι 15 που μας δίνουν μια σαφή εικόνα της ανάπτυξης του μουσουλμανικού στοιχείου στην πόλη των Ιωαννίνων στα μέσα του 17ου αι. Πρέπει όμως να γίνει σαφές ότι με τον όρο συνοικία δεν εννοούμε κάποιον ιδιαίτερο διοικητικό διαχωρισμό αλλά μόνο η χωροθετική συγκέντρωση οικιών, ο,τι ακριβώς σημαίνει η λέξη μαχαλάς με την οποία και περιγράφονται οι παραπάνω συνοικίες (mahallesi). Στις διοικητικές πράξεις τα ονόματα των κατοίκων συνοδεύονταν συνήθως και από το όνομα της συνοικίας όπου κατοικούσαν.

Εκτός από τους κύριους θρησκευτικούς χώρους, την ίδια περίοδο ανιχνεύονται και τα κτίρια συνοδείας τους που είναι κατά κανόνα αφιερωμένα στην παιδεία και στις εν γένει παιδευτικές δραστηριότητες του πληθυσμού. Αναφέρονται 6 αμιγώς θρησκευτικά σχολεία (mendresse),(Εικ.3α,3β,4α,4β) ιδρυμένα προφανώς στα 6 επιφανέστερα τεμένη (Ασλάν, Φετχιέ, Αλή, Χουνκιάρ, Ελιάς, Μπαλή) και 11 σχολεία μικρών μαθητών – μεταξύ των οποίων εκείνα των τζαμιών Ασλάν, Χουνκιάρ, Αλή και Μπεμπρ πασά. Παρότι το τελευταίο με δεδομένη την δομή της ισλαμικής εκπαίδευσης θεωρείται βέβαιο ότι λειτουργούσε κοντά σε κάποιο από τα γνωστά τεμένη. Αναφέρονται επίσης 3 αναγνωστήρια των θεολόγων στα τζαμιά Ασλάν, Χουνκιάρ και Ελιάς καθώς και 2 χώροι (χωρίς κτιριακή αναφορά) απαγγελίας ιερών παραδόσεων. Παραδίδεται τέλος ότι υπήρχαν 7 μοναστήρια (τεκέ) (Εικ.4α,4β) αλλά γίνεται

αναφορά μόνον σε εκείνον που λειτουργούσε στο Ελιάς εφέντη τζαμί. Επειδή θεωρούμε βέβαιο ότι την περίοδο αυτή ολοκληρώθηκε στο σύνολο του ο αριθμός των μουσουλμανικών θρησκευτικών κτισμάτων της πόλης, μπορούμε να συμπληρώσουμε τα ονόματα των "τεκέ" από μεταγενέστερες αναφορές. Θα υπήρχαν επομένως οι τεκέ των Σιέη στην συνοικία Κανλί τσεσμέ, Σιέη στα μποστάνια (τεκές των Μπεκτασί), μεγάλου Σιέη στο Ασλάν τζαμί και τέλος εκείνος με την επωνυμία τεκές του Γαζή Εβρενόζ.

Αρκετά από τα προαναφερόμενα κτίσματα οικοδομήθηκαν επάνω σε χριστιανικούς ναούς τους οποίους ανιχνεύουμε, εκτός ελαχιστων περιπτώσεων, μόνο από τις γραπτές πηγές και την προφορική παράδοση.⁹ Από τα τέλη του 17ου αι. και για έναν ολόκληρο αιώνα, το σύνολο των μουσουλμανικών προσκυνημάτων αυξήθηκε ελάχιστα με την κατασκευή του Εμιρλέρ τζαμί, Κανλί τσεσμέ τζαμί, ιμπροχώρ τζαμί, Ομέρ μπέη ή Χαμιδιέ και Ντεντέ Ουρούδς τζαμί. Είναι φανερό ότι τα αυτά κτίσματα αποκτώντας νέα ονομασία, αποτελούν εξέλιξη παλαιότερων θρησκευτικών κτισμάτων όπως για παράδειγμα το Κανλί τσεσμέ τζαμί, χτισμένο στη θέση παλαιότερου μετζήτ κατά το διάστημα 1720-1732. Το ίδιο ίσχυσε και για το Ντεντέ Ουρούδς τζαμί που κατά μια ασαφή πληροφορία ήταν ματζήτ από τα τέλη του 16ου αι. και των μεταγενέστερων αντιστοιχούν σε θέσεις θρησκευτικών κτισμάτων που κατασκευάστηκαν στο διάστημα μεταξύ του β' μισού του 16ου και του τέλους του 17ου αι. και αντικατοπτρίζουν την εικόνα της πόλης κατά την περίοδο των εκτεταμένων εξισλαμισμών και της πολιτισμικής μεταστροφής του τοπικού πληθυσμού.

.....
9. Αναλυτικά οι ναοί της πόλης στο Λ. Βρανούσης, Ιστορικά κ' τοπογραφικά σελ. 39-46

Προκειμένου να ερμηνεύσουμε το φαινόμενο της ίδρυσης μεγάλου αριθμού κτισμάτων θρησκευτικού χαρακτήρα στα Ιωάννινα γεγονός που επηρέασε καθοριστικά την πολεοδομική τους εικόνα, θα πρέπει να ερευνήσουμε την διαδικασία αύξησης του μουσουλμανικού πληθυσμού και τη λειτουργία του ιερατείου στην παραγωγή διοικητικής εξουσίας. Τα παραπάνω θα πρέπει να συνδυαστούν δευτερογενώς με τη γελικότερη οικονομική κατάσταση της περιοχής, τις σχέσεις των θρησκευτικών – εθνικών κοινοτήτων και τη γενικότερη πολιτική κατάσταση στους κόλπους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η δημιουργία της μουσουλμανικής κοινότητας των Ιωαννίνων οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού μουσουλμάνων της ευρύτερης περιοχής, ως αποτέλεσμα των μαζικών εξισλαμισμών που σημειώθηκαν κατά τους τρεις πρώτους αιώνες της κατάκτησης. Σε αυτούς θα πρέπει να προστεθεί και ένας μικρός αριθμός Τούρκων Μικρασιατών εποίκων που στελέχωναν την τιμαριώτικη ιεραρχία τα πρώτα χρόνια της κατάκτησης και άργησαν να αφομοιωθούν από τον ντόπιο πληθυσμό. Πρίν από την κατάκτηση ο ντόπιος πληθυσμός συνίστατο κυρίως από ελληνικής, αλβανικής και βλάχικης καταγωγής χριστιανικό πληθυσμό με ασαφή γλωσσολογικά και κατ'επέκταση φυλετικά όρια μεταξύ τους. Σε αυτούς θα πρέπει να προστεθεί και η ευάριθμη εβραϊκή κοινότητα της πόλης. Μετά την κατάκτηση όμως, οι εκτεταμένοι εξισλαμισμοί κυρίως των Αλβανών της υπαίθρου σε πρώτο στάδιο και στην συνέχεια – κυρίως μετά το 1635 – μεγάλου αριθμού ελληνικής καταγωγής ηπειρωτών "σπαχίδων", επέφερε ραγδαία αύξηση του μουσουλμανικού στοιχείου της πόλης όπως επίσης και των υπολοίπων μεγάλων αστικών κέντρων της περιοχής. Εδώ θα πρέπει

να παρατηρήσουμε ότι η ραγδαία αυτή αύξηση των αστικών πληθυσμών θα πρέπει να οφείλεται στη βελτίωση των οικονομικών συνθηκών των εξισλαμισθέντων, γεγονός που αποτέλεσε και το πρωταρχικό κίνητρο των "οικειοθελών" αλλαγών των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Πράγματι, ενώ τα περιουσιακά στοιχεία των κατοίκων της πόλης βρίσκονται στην Ηπειρωτική υπαίθρο η κυρίως κατοικία τους βρισκόταν στα αστικά κέντρα της περιοχής. Η κοινωνική αναβάθμιση του μουσουλμάνου βρίσκει έκφραση στην αστικοποίησή του, σε αντίθεση με τους χριστιανούς που παραμένοντας δουλοπάρικοι συνδέθηκαν περισσότερο με τις ασχολίες της υπαίθρου. Ένας άλλος λόγος της αστικοποίησης αυτής θα πρέπει να αναζητηθεί στην αύξηση της βιοτεχνικής παραγωγής και στις εμπορικές δραστηριότητες. Σε μεγάλο βαθμό το παραγόμενο βιοτεχνικό προϊόν διακινείται και από μουσουλμάνους οι οποίοι ως κρίκος της αλυσίδας της οθωμανικής διοίκησης και της φορολογίας είχαν και τις σχετικές διευκολύνσεις. Οι έμποροι και οι πλούσιοι τιμαριούχοι που αποτελούσαν τα πλέον μορφωμένα κοινωνικά στελέχη, διευκόλυναν την θρησκευτική λειτουργία από την στιγμήμάλιστα που αυτή αντικαθιστούσε απόλυτα την δικαστική εξουσία και εξυπηρετούσε με τον τρόπο αυτό τις οικονομικές δραστηριότητες. Με την καθιέρωση λοιπόν της δωρεάς (βακφιγέ = ιδιοκτησία αφιερωμένη για θρησκευτική χρήση), οι αγαθοεργίες πρέπει να καθιερώθηκαν με κληρονομικούς διαχειριστές για πρακτική ωφέλεια των κληρονόμων.

Από τα Ιωάννινα είναι γνωστές μερικές διοικητικές πράξεις συνταξης βακουφίων, με πρωιμότερη εκείνη του Ζουλφικαρ αγά, χρονολογούμενη το 1571, που προικοδοτεί το τέμενος Σουλτάν Βαγιτζίτ Χάν με 19 ακίνητα και μας δίδει εκτός των άλλων σημαντικές πληροφορίες για την πόλη την περίοδο εκείνη : Ο εκ των

κατοίκων των Ιωαννίνων και συστήσας το παρόν Βακούφιον Ζουλφικάρ αγά, προσελθών ενώπιον του Ιερού Συμβουλίου εδήλωσε, ότι εκ της ατομικής του περιουσίας, με την βοήθεια του Θεού διαχωρίσας είκοσι γιούκια άσπρα τα παρέδωσε εις τον επίτροπο του Βακουφίου. Ωσαύτως ένα τεμάχιο βοσκής ,επίσης εντός των Ιωαννίνων την αρχή της αγοράς τρία μαγαζιά...., και πάλι στην αυτή πόλη, στα πέριξ του Καρβάνσαρα που έχω κτίσει εγγύς του καλαμιόνα οκτώ ισόγεια και ανώγεια στα οποία ενδιετώνται άνευ μισθώματος οι φτωχοί. Επίσης μέσα στην ίδια πόλη και απέναντι του τζαμιού Σουλτάν Βαγιτζίτ Χάν ένα Καρβάνσαρα με δώδεκα τζάκια με τέσσερα μαγαζιά από μπροστά και τέσσερα μαγαζιά ένταντι του τζαμιού καθώς Ολα τα προαναφερόμενα τα αφιερώνω για τα έξοδα συντήρησης του ΙΜΑΡΕΤΙΟΥ, του ΤΟΘΡΜΠΕ και άλλων κοινωφελών σκοπών με τους κάτωθι όρους».¹⁰ Έχουν επίσης γίνει γνωστές οι μεταγενέστερες πράξεις σύνταξης βακουφίων του Μεχμέτ πασά, υιού του Ασλάν πασά όπου αναφέρεται ότι αυτός κατέχει το αξίωμα του Μπειλέρ μπέη της Ρούμελης και διοικητού του Σαντζακίου των Ιωαννίνων, της κόρης του Αισέ όπου η δωρήτρια αναφέρεται ως κάτοικος της συνοικίας Αλή αγά, της συζύγου του Μουσταφά πασά Αισέ Μπιντί, η οποία προσθέτει μερικά ακίνητα στο βακούφι του συζύγου της , κάποιου Μουσταφάα αγά στα 1838 του διοικητού της πόλης Αχμέτ Χιφζή πασά και μιά νεότερη πράξη αγνώστου Αργυρικαστρίτου μουσουλμάνου 1901. Με παρόμοιες πράξεις σύνταξης βακουφίων, μεγάλο μέρος των αστικών κτημάτων πέρασε στα χέρια των θρησκευτικών ιδρυμάτων. Για το λόγο αυτό εκτός από την αύξηση του αριθμού των πάσης φύσεως και μορφής

.....
10. Κ. Κουλίδα. Τα μουσουλμανικά βακούφια της πόλεως των Ιωαννίνων.

προσκυνημάτων παρουσιάζεται και αλλαγή της ονομασίας τους κατά τη διάρκεια του χρόνου λειτουργίας τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το τζαμί Μπαλή μπέη που συναντάται ως Μπαλή Κενχουντά τζαμί Τσιεκούρ τζαμί, Βελή πασά τζαμί. Ο πρώτος φέρεται ως ιδρυτής του τζαμιού μετά την τροποποίησή του από μετζίτ σε τζαμί –αναφέρεται έτσι στα 1670- στην συνέχεια για άγνωστο λόγο μετονομάστηκε σε Τσιεκούρ και τέλος μετά τις γνωστές χορηγίες του Βελή πασά, υιού του γνωστού Αλή πασά, ως Βελή τζαμί. Στην πλειοψηφία τους τα τεμένη φέρουν ονόματα χορηγών και ανιχνεύονται κατάλογοι με τα δωρηθέντα σε αυτά κτήματα, γνωστά ως βακούφ. Από πολεοδομική άποψη τα τεμένη ή τα συναφή αυτά κτίσματα κατασκευάζονται στην πλειοψηφία τους σε σημεία όπου ο πολεοδομικός ιστός παρουσιάζεται χαλαρός, γεγονός που απορρέει από την έκταση και φύση του δωρηθέντος κτήματος, την άμεση επαφή με βασική οδική αρτηρία, την ανάγκη σε αυτά επαρκούς ελεύθερου χώρου, την ύπαρξη νερού και την σχεδόν σταθερή μεταξύ τους απόσταση που κυμαίνεται από 200 έως 400 μ, καλύπτοντας στην κυριολεξία κάθε τμήμα της οθωμανικής πόλης.

Εναν άλλο παράγοντα αύξησης του αριθμού των θρησκευτικών κτισμάτων αποτελεί ο ρόλος του ιερατείου στο σώμα της οθωμανικής διοίκησης. Προκειμένου να γίνει κατανοητός ο ρόλος αυτός θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψη ότι το Ισλάμ δεν είναι μόνο θρησκεία, αλλά ταυτόχρονα και πολιτικό σύστημα. Δεν συντάσσει μόνον την κοινότητα των πιστών αλλά δια μέσου της στρατοκρατίας και την κοινωνία. Η στρατοκρατία αποτέλεσε και το βασικό χαρακτηριστικό της συγκρότησης του οθωμανικού κράτους. Τα διοικητικά καθήκοντα των θρησκευτικών λειτουργών συνίστανται στο να επιμελούνται την λατρεία των πιστών, ελέγχουν την

θρησκευτική νομιμότητα των πράξεων κυρίως της διοίκησης, συγκεντρώνουν το προνόμιο της παιδείας των πιστών και τέλος απονέμουν δικαιοσύνη. Με βάση την παραπάνω λειτουργική διαφοροποίηση το ιερατείο χωρίζεται σε τρεις κατηγορίες ιεραρχών. Στην πρώτη που σχετίζεται με τις δύο πρώτες ομάδες καθηκόντων (λατρεία, νομιμότητα) ανήκουν οι μουφτήδες, στην δεύτερη (παιδεία) οι καθηγητές ιεροδιδάσκαλοι ενώ η τρίτη κατηγορία αποτελείται από τους ιεροδικαστές. Μολονότι τα καθήκοντα που ασκούν οι λειτουργοί του ισλαμικού δικαίου και της ισλαμικής θεολογίας είναι πολύπλευρα, η οργάνωσή τους είναι ενιαία καθώς η παραπάνω διοικητική διάρθρωση των "ουλεμά" καθιστά απαραίτητη την ύπαρξη ενός ανώτατου άρχοντος που να συγκεντρώνει όλες τις ιδιότητες. Αυτός ήταν ο μουφτής της Κωνσταντινούπολης που διόριζε τους μουφτήδες των επαρχιών.

Από την παραπάνω περιγραφή των θρησκευτικών λειτουργιών διαπιστώνεται η απορρέουσα αναγκαιότητα δημιουργίας και άλλων εξειδικευμένων κτιρίων γύρω από το βασικό θρησκευτικό χώρο που είναι συνήθως το τζαμί ή το μετζίτ, το κυριότερο ίσως από τα οποία ήταν το σχολείο. Στην άμεση εποπτεία του πρώτου στην τάξη ιεροδικαστική υπαγόταν η λειτουργία του medresse, έτσι ώστε οι καθηγητές ελεγχόταν από το ανώτερο ιερατικό-δικαστικό αξίωμα. Αυτό επιβαλλόταν από το γεγονός ότι το εκπαιδευτικό ίδρυμα παρήγαγε θεολόγους – νομαμαθείς οι οποίοι στελέχωσαν στην συνέχεια την διοίκηση. Στην πραγματικότητα, ο medresse περιελάμβανε σχολείο στοιχειώδους, μέσης και ανώτατης βαθμίδας, πάντοτε ήταν βακουφικό ίδρυμα και συνήθως η ονομασία του συνίσταται στο να διαφοροποιεί την ανώτερη βαθμίδα από τις κατώτερες για τις οποίες χρησιμοποιούνται οι λέξεις mektep, mektephane, muallimhane. Στα σχολεία αυτά γινόταν δεκτοί μαθητές

από την ηλικία των 5-6 χρόνων και διδασκόταν ανάγνωση γραφή και το Κοράνι. Το μάθημα γινόταν στον περίβολο των τζαμιών και ενίοτε στο εσωτερικό τους. Για τις ανώτερες βαθμίδες υπήρχαν ειδικά κτίρια, δείγματα των οποίων διασώζονται ακόμη στα τεμένη Ασλάν, Βελή και Ομέρ, ενώ όπως προαναφέρθηκε λειτουργούσαν τουλάχιστον 6. Σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης οι μαθητές σιτιζόταν στο σχολείο αλλά διέμενε σε αυτό μόνον η ανώτερη βαθμίδα. Το γεγονός αυτό επέβαλε την αναγκαιότητα δημιουργίας ειδικών χώρων όπως οι εστίες για την παρασκευή της τροφής, χαρακτηριστικό δείγμα της οποίας είναι η εστία του Ασλάν τζαμί. Η κατασκευή χώρων ενδιαίτησης συνδυάζεται βέβαια και με τις επιταγές του θρησκευτικού λόγου που επιβάλλει την φιλοξενία των επισκευπτών και κυρίως των φτωχών.

Η προαναφερόμενη παιδευτική λειτουργία του τεμένους ενισχύει σε πολεοδομικό τουλάχιστον επίπεδο την άποψη ότι το συγκρότημα αυτό αποτελούσε χαρακτηριστικό συστατικό της μουσουλμανικής συνοικίας, όσο χαλαρή και αν εμφανίζεται αυτή στην δομή της πόλης. Η μεγάλη πυκνότητα των τζαμιών και κυρίως των μιναρέδων αποκτά και έναν συμβολικό χαρακτήρα από την στιγμή που η φωνή των "μουεζίν"θα ακουγόταν σε ολόκληρη την έκταση της πόλης. Από τον 18ο αιώνα και μετά και παρά την μερική καταστροφή τους από τα πολεμικά γεγονότα του 1820-1822 ή τις συνεχείς πυρκαγιές που αφάνησαν το κέντρο της πόλης των Ιωαννίνων, τα τεμένη είναι γνωστά. Κατα τον 19ο αιώνα ανιχνεύονται παρακάτω ιερά, που ο αριθμός τους ξεπερνά τις προσδοκίες τους. Στο κάστρο βρίσκονται τα τεμένη Ασλάν και Φετχιέ, ένα επιπλέον τέμενος εσωτερικά της κεντρικής πύλης, δεξιά του εισερχομένου, που θα πρέπει να ταυτιστεί με το αναφερόμενο ως προσκύνημα του Αλή πασά και ένα τέμενος στην συμβολή των

σημερινών οδών Κούμα και Πατριάρχου Ιωάσαφ που ταυτίζεται με το τέμενος Μεχμέτ κεχαγιά. Τα δύο τελευταία αναφέρονται και ως μετζίτ των Τζελαλή πασά και Κωφό-Ισούφ μπέη, χωρίς να γίνεται σαφές ποιό όνομα αντιστοιχεί σε κάθε ένα. Εκτός των τοιχών αναφέρονται τα τζαμιά Μπαιρακλί ή Χουνκιάρ Ισλιάμ ή Λιάμ ή Μπαχράμ πασά, Μουσταφά εφέντη ή Ναμάς γκιάχ Ελιάς εφέντη ή Σιεμ σιε ντίν ή Σαρή, Αχμέτπασά ή Χατζή Μεχμέτ πασά κά. Για όλα τα προαναφερόμενα τεμένη αναφέρονται σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και για 4 από αυτά (Οσμάν, Μεχμέτ, Ασλάν, Βελή), σχολεία ανώτερης εκπαίδευσης, Μοναστικά κτίσματα (τεκέ) αναφέρονται των Γαζή Εβρενόζ, Μπεκασί ή Μουχτάρ, Αλή ή Σιέη και ο τεκές στην συνοικία Αηδόνι.¹¹ Στις περιγραφές της πόλης που διασώζονται στα κείμενα των ξένων περιηγητών, στις αρχές του 19ου αιώνα ο αριθμός των τζαμιών περιορίζεται στα 16 χωρίς να γίνεται ιδιαίτερη μνεία στις ονομασίες τους. Μικρότερης σημασίας τεμένη ή τεμένη που δεν είχαν αποκτήσει την μορφή τζαμιών παραλείπονται, για τον λόγο ίσως ότι δεν ήταν εμφανή στον ιστό της πόλης. Τέτοια προφανώς ήτα τα δύο μετζίτ του κάστρου και ίσως το Κούμπλου τζαμί που ανεργέθηκε μεταγενέστερα.

11. Ι. Λαμπρίδης. ο.π. 74

VII. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΩΝ ΤΖΑΜΙΩΝ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Πριν προχωρήσουμε σε μια αναλυτική παρουσίαση των μουσουλμανικών θρησκευτικών ιδρυμάτων των Ιωαννίνων θα ήταν σκόπιμο να παρουσιάσουμε τα βασικά τυπολογικά χαρακτηριστικά αυτής της κατηγορίας των κτισμάτων, προκειμένου η ανάγνωσή τους να είναι πληρέστερη. Το τζαμί, από την περίοδο της δημιουργίας του, συνίσταται από βασικά λειτουργικά μέρη τα οποία με μικρές μεταβολές διατηρούνται αναλλοίωτα μέχρι σήμερα. Ολόκληρο το τέμενος αποτελείται από ένα κύριο χώρο προσευχής καλυμένο και έναν αντίστοιχο ανοικτό. Στην αρχική του μορφή οριοθετούνταν στις τρεις πλευρές από εξωτερικό τοίχο με κονοστοιχία στο εσωτερικό διαμορφώνοντας έτσι ένα εσωτερικό περιστύλιο. Φαίνεται ότι ο τύπος αυτός του ανοικτού χώρου εδραιώθηκε περισσότερο σε ηπιότερα κλίματα ενώ αντίθετα στη Βαλκανική μετατράπηκε βαθμηδόν σε σκεπασμένο χώρο, όπως ακριβώς εμφανίζεται στα συνοικιακά τεμένη των Ιωαννίνων. Ο ανοικτός χώρος παρέμεινε βασικό χαρακτηριστικό των μεγάλων συγκροτημάτων, όπως για παράδειγμα στο Χαμζά μπέη τζαμί στην Θεσσαλονίκη και στο Μουχαμάντ Αλί ιμαρέτ στην Καβάλα.

Στον τοίχο του qibla, τον ανατολικό δηλαδή τοίχο του κυρίως χώρου προσευχής, διαμορφώνεται μία κεντρική αβαθής κόγχη, το mihrab που είναι ο πλέον διακοσμημένος χώρος του τεμένους. (Εικ.1). Ως ανατολικός τοίχος θεωρείται εκείνος που είναι κάθετος στον θεωρητικό άξονα που ενώνει το τέμενος με την Μέκκα και όχι κατ'ανάγκη με την ανατολή. Κατά μήκος του δυτικού τοίχου, απέναντι από το mihrab, αναπτύσσεται ένα ξύλινο πατάρι που

συνήθως καλύπτει ολόκληρη την εσωτερική πλευρά του. Η αρχική μορφή του χώρου αυτού ήταν ένα μεμονωμένο ξύλινο πατάρι με ανεξάρτητη σκάλα ανόδου, που χρησιμοποιούνταν από όσους βοηθούσαν κατά τη διάρκεια της λειτουργίας επαναλαμβάνοντας τα λόγια του ιερούργου. Η ίδια πιθανόν χρήση διατηρήθηκε και μετά την εξέλιξη της μορφής του. Στα γνωστά παραδείγματα των Ιωαννίνων η σκάλα ανόδου βρίσκεται στην νοτιοδυτική γωνία σε ενιαία μορφή με τη σκάλα ανόδου στο μιναρέ.(miħbar). (Εικ.1)

Το miħbar βρίσκεται πάντοτε στα δεξιά του miħbar και αποτελείται από μία μικρή εξέδρα καλυμμένη συνήθως με θολωτή κατασκευή και σκάλα που οδηγεί σε αυτή. Από την εξέδρα ο ιερούργός ομιλεί και ψάλλει προς το πλήρωμα, κυρίως κατά την προσευχή της Παρασκευής. Στοιχεία από τέτοιες κατασκευές υπάρχουν στα τεμένη Ασλάν και Κανλί τσεσμέ.

Ενα τυπικό παράδειγμα kursî, του αναλογίου δηλαδή όπου τοποθετούνται τα βιβλία και αποτελεί απαραίτητο στοιχείο του εξοπλισμού του τεμένους, έχουμε από το Ασλάν τζαμί. Το αναλόγιο τοποθετείται συνήθως στην εξέδρα απέναντι από το miħrab.

Την αρχιτεκτονική του τεμένους συμπληρώνει το μιναρές, ο οποίος στα περισσότερα τεμένη των Ιωαννίνων τοποθετείται στην νοτιοδυτική γωνία της κεντρικής αίθουσας, με τρόπο που ο όγκος τους να προεξέχει προς το εξωτερικό. Η σκάλα ανόδου ξεκινά περιστροφικά από το ισόγειο, δίνει πρόσβαση στο ξύλινο πατάρι και συνεχίζει μέχρι τον εξώστη που βρίσκεται επάνω από τα 2/3 του ύψους του. Ο λίθινος μιναρές, εκτός της λειτουργικής του σημασίας, αποκτά και συμβολικό χαρακτήρα για την πολεοδομική εικόνα του τεμένους καθώς είναι ορατός σχεδόν από παντού, υποδηλώνοντας

την κυριαρχική τάση του μουσουλμανικού στοιχείου της πόλης.¹ Στα Ιωάννινα σώζονται ακόμα μιναρέδες σε ολοκληρωμένη μορφή στα τεμένη Ασλαν και Φετχιέ, χωρίς την απόληξή τους στα τζαμιά Κανλι τσεσμέ και Βελή και τμήματά της βάσης στα Ισούφ αγά και Σιέμ σιντίν. Το τελευταίο κατεδαφίσθηκε το 1996 αλλά τα στοιχεία της κάτοψης διασώθηκαν λίγες ημέρες πριν την εξαφάνισή του.

Η τυπολογική ανάπτυξη της κάτοψης των σωζομένων τζαμιών των Ιωαννίνων, καθώς και εκείνων των οποίων έχει αναγνωσθεί με βεβαιότητα η σύνθεση ακολουθεί πάντοτε τον ίδιο τύπο. Μία ορθογώνια θολοσκέπαστη και σπανίως ξυλόστεγη αίθουσα προσευχής περιλαμβάνει στην δυτική πλευρά της ένα ξύλινο πατάρι από όπου δίδεται πρόσβαση στον μιναρέ. Ο μιναρές με ανεξάρτητη ορθογώνια κάτοψη, βρίσκεται πάντοτε στην νοτιοδυτική γωνία της αίθουσας και εφάπτεται εξωτερικά στη νότια πλευρά της. Η ορθογώνια κάτοψη του μιναρέ, όπου ενσωματώνεται εσωτερικά κυκλική λίθινη σκάλα, μετρατέπεται βαθμηδόν σε κυκλική λίγο πριν την άνω στάθμη των καθέτων επεφανειών που διαμορφώνουν τις εξωτερικές όψεις του τζακιού.

Εκτός από την ανατολική όψη του τεμένους σε όλες τις άλλες εφάπτονται διάφοροι γραμμικοί χώροι κυρίως ξυλόστεγοι, που αυξάνουν σημαντικά την οργανική λειτουργία και τον όγκο του. Είναι οι χώροι όπου συντελούνται οι διάφορες δραστηριότητες του τεμένους εκτός της κύριας θρησκευτικής. Στο Ασλάν, που αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα, οι πρόσθετοι χώροι καλύπτουν την βόρεια, νότια και δυτική πλευρά. Απο τα υπόλοιπα γνωστά τεμένη, το Φετχιέ διέθετε αντίστοιχους χώρους στα βόρεια και δυτικά

.....

1. M. Frishman. Islam and thw form of the mosque. σελ. 17-42

το ίδιο και το Κανλί τσεσμέ, ενώ το Βελή αποτελεί το μόνο παράδειγμα όπου ο μοναδικός βοηθητικός χώρος βρίσκεται στα δυτικά και είναι καλυμένος από τρεις χαμηλούς θόλους. Από τα παραπάνω σωζόμενα παραδείγματα τζαμιών καθώς και από τις ευανάγνωστες κατόψεις των τεμενών των Ιωαννίνων Σιέμ σιέ και Ισούφ διαπιστώνουμε ότι ο τύπος τεμένους που επικρατεί στην περιοχή είναι ο τύπος μιάς οργανικής μονάδας η οποία συμπληρώνεται από την προσθήκη ορθογώνιων χώρων στην μία, στις δύο και ενίοτε στις τρεις πλευρές. Ο τύπος αυτός αποτελεί την απλούστερη μορφή τεμένους και φαίνεται ότι υιοθετήθηκε στην περιοχή λόγω της οικονομίας, της τεχνογνωσίας και προφανώς της παράδοσης που είχε δημιουργηθεί μετά τα πρώιμα θρησκευτικά απλά κτίσματα όπως για παράδειγμα τα μετζίτ.

Οι δυνατότητες που αναπτύσσονται από την εφαρμογή του συγκεκριμένου σχεδίου για τη λειτουργική διευκόλυνση αλλά και την προβολή του όγκου του κτίσματος με τους επιβλητικούς θόλους και τα ψηλά *alem* στην κορυφή τους φαίνεται ότι εξέφραζαν απόλυτα τις κοινωνικές επιδιώξεις των μουσουλμάνων των αστικών κέντρων, αλλά και εκείνων της υπαίθρου. Θα πρέπει βέβαια να προσθέσουμε ότι τα περισσότερα τεμένη θεμελιώνονται σε φυσικά εξάρματα, θέσεις που ενισχύουν την κυριαρχική τους τάση στον ιστό της πόλης. Για την αρχιτεκτονική σύνθεση των τεκέ, βασικό και κυρίαρχο στοιχείο αποτελεί μία μεγάλη αίθουσα, ενίοτε με τη μορφή μικρού θολοσκέπαστου ορθογώνιου χώρου, ή και τυχαίας μορφής αίθουσας ενσωματωμένης στο σύνολο των κελιών. Η ανάπτυξη ιδιαίτερων μορφολογικών στοιχείων δεν συναντάται απαραίτητα και ακολουθούνται συνήθως τα κατασκευαστικά και μορφολογικά δεδομένα της κατά τόπους αρχιτεκτονικής. Στην περίπτωση που

υπάρχει θολοσκέπαστος χώρος αυτός κατασκευάζεται και μορφολογείται όπως τα τζαμιά, αποτελεί το χώρο ταφής του ιδρυτή του τεκέ και ενίοτε είναι κενοτάφιο αφιερωμένο σε γνωστό για τους μουσουλμάνους άγιο. Περισσότερο συνηθισμένη είναι η ύπαρξη μικρού "τουρμπέ" που πλαισιώνεται από συγκρότημα κελιών, εστίας και απαραίτητως ξενώνα. Η περίφραξη με ψηλό μανδρότοιχο είναι συνδυασμένη με την περίφραξη του νεκροταφείου που συνήθως συνοδεύει το συγκρότημα του τεκέ. Μολονότι οι τεκέδες οικοδομούνται εκτός των αστικών κέντρων ή τουλάχιστον εκτός του συνεκτικού τμήματος του οικισμού, στα Ιωάννινα αναφέρεται ότι λειτουργούσαν μέχρι την απελευθέρωση τεκέδες στο Ασλάν τζαμί καθώς επίσης και στο Ελιάς Εφέντι τζαμί ήδη από τα τέλη του 17ου αιώνα. Και οι υπόλοιποι δεν είναι μακριά από το συνεκτικό τμήμα. Φαίνεται ότι οι τεκέ αποτέλεσαν σε ορισμένες περιπτώσεις τον πρόδρομο των τεμενών των Ιωαννίνων, γεγονός που οφείλεται στην διείσδυση των θρησκευτικών ταγμάτων πολύ πριν την κατάκτηση των διαφόρων περιοχών όπου είχε εξαπλωθεί το μουσουλμανικό στοιχείο.

Τα σχολεία των κατώτερων βαθμίδων λειτουργούσαν κυρίως μέσα στο χώρο του τζαμιού ή σε παρακείμενα κτίσματα, για την αρχιτεκτονική σύνθεση των οποίων δεν έχουμε επαρκή στοιχεία. Σχολεία της ανώτερης βαθμίδας αντίθετα, στα Ιωάννινα εντοπίζονται αρκετά ώστε να μπορούμε να αναπαράγουμε την δομή τους.

Ο "μεντρεσές" διαμορφώνεται από την παρατακτική τοποθέτηση μικρών κελιών σε γραμμική ανάπτυξη και η σύνθεση συμπληρώνεται από μία ορθογωνική αίθουσα διδασκαλίας, στο μέσον περίπου των μικρών κελιών. Το οικοδόμημα ολοκληρώνεται με ενιαίο προστώο. Το συγκρότημα διαμορφώνεται ενίοτε σε σχήμα L και κατά κανόνα είναι ισόγειο εκτός λιγοστών περιπτώσεων που

λόγω κατασκευαστικής αδυναμίας περιλαμβάνει και υπόγειους χώρους οι οποίοι όμως δεν χρησιμοποιούνται ως χώροι διαμονής. Τα κελιά χρησιμοποιούνταν ως δωμάτια των μαθητών και το σύνολό τους, ανταποκρινόμενο σε κάποια συμβολική επιταγή ήταν πολλαπλάσιο του αριθμού 4, όπως παρατηρείται στους μεντρεσέ του Ασλάν και Βελή. Το κάθε κελί, τετραγωνικής συνήθως κάτοψης, διαθέτει τζάκι και φωτίζεται από μικρό παράθυρο που αποτελεί το δεύτερο άνοιγμα εκτός της θύρας. Ολα τα κελιά είναι θολοσκέπαστα με ημισφαίρια ενώ ο τρόπος στέγασης του προστώου ποικίλει στο συγκρότημα του Ασλάν είναι διαμορφωμένο με επίπεδη ξύλινη στέγη ενώ το προστώο του Βελή στεγάζεται με σταυροθόλια. Κάθε μεντρεσές είχε αίθουσα διδασκαλίας, το μέγεθος της οποίας εξαρτιόταν από το μέγεθος του ιδρύματος. Ο χώρος διδασκαλίας ενίοτε λειτουργούσε και ως χώρος προσευχής, όπου όμως δεν τελούνταν η προσευχή της Παρασκευής, όπως ενίοτε συνέβαινε και στη λειτουργία του μετζίτ. Τα ιεροδιδασκαλεία αυτά που συναντώνται σε ολόκληρο το μουσουλμανικό κόσμο από τον 11ο αι. διαφέρουν ως προς το μέγεθος, το προσωπικό αλλά και την ποιότητα των παρεχομένων γνώσεων, ανάλογα με το ύψος της δωρεάς με την οποία επιχορηγήθηκαν. Το χαρακτηριστικό αυτό αποτελεί στοιχείο διαφοροποίησης και στα ιδρύματα των Ιωαννίνων όπου, μολονότι η εκπαίδευση διαρκεί 11 έως 12 χρόνια, ο μόν μεντρεσές του Ασλάν έχει 12 κελιά και μία μεγάλη αίθουσα διδασκαλίας, ο δε του Βελή 4 κελιά και μία μικρή αίθουσα στο μέσον του συγκροτήματος. Σε άλλη αναφορά περιγράφεται το σχολικό συγκρότημα του Οσμάν τσαούς τζαμί ως εξής : “ ένα κονάκι αποτελούμενο από ισόγειο και πρώτο όροφο με 18 δωμάτια, ένα σπουδαστήριο με τρία δωμάτια στο ισόγειο, 4 δωμάτια στον πρώτο όροφο, 11 πέτρινοι μενδρεσέδες με

κήπο δώδεκα στρ., περιέχοντα 250 διάφορα οπωροφόρα δένδρα και δύο πηγάδια

Τόσο ο συντάκτης του πολεοδομικού σχεδίου,² όσο και ο φορέας ανάθεσης ενός τόσο προωθημένου για την εποχή εγχειρήματος, μας είναι άγνωστοι. Για την χρονολόγησή του χρησιμοποιήθηκαν ως συγκριτικά στοιχεία γνωστά, χρονολογημένα με ασφάλεια, κτίσματα της πόλης όπως για παράδειγμα η Καπλάνειος Σχολή που άρχισε να κτίζεται στις αρχές το 1922 και στο εν λόγω σχέδιο δεν αναφέρεται, ενώ αντίθετα περιγράφεται το τζαμί που προυπήρχε στη θέση αυτή. Την ακρίβεια του σχεδιαστή πιστοποιούν τα σωζόμενα ακόμη κτίσματα που αναφέρονται αντίστοιχα στο πολεοδομικό αυτό σχέδιο. Για τα τεμένη, εκτός της πολεοδομικής τους εικόνας, το σχέδιο παρέχει επίσης σημαντικά μετρικά δεδομένα καθώς και στοιχεία διαμόρφωσης της κάτοψης και των κτιρίων συνοδείας τους.

.....
2. Γ. Κανετάκης . ο.π. 54-55

VIII. Τα τεμένη και τα κτίρια συνοδείας

1. Μπαιρακλί ή Χουνκιάρ ή Αγοράς τζαμί ή Σουλτάν Βαγιαζήτ τζαμί

Μέσα στο βαρόσι της πόλης των Ιωαννίνων υπάρχουν όλα μαζί δεκαοχτώ ιερά. Απο αυτά το κέντρο της πολυπληθέστερης ενορίας, στη μέση της αγοράς, είναι το Χουνκιάρ τζαμί. ένα κτίριο αρχαίο με πέτρινο και μικρή αυλή, ολότελα κεραμοσκεπάστο. Στην αυλή του είναι θαμμένος μέσα σ'ένα μαυσωλείο ο Γαζή Ζοθλφικάρ μπέης, ο παππούς του Μπέμπρ Πασά". (Εικ. 4β,5α,5β). Με την σύντομη αυτή περιγραφή το 1670 αποδίδεται η δυναμική της θέσης του τεμένους και η σημασία του για την πόλη των Ιωαννίνων. Χτισμένο στα όρια της πρώιμης μεταβυζαντινής αγοράς της πόλης, στην συμβολή των κύριων οδικών αξόνων του λεκανοπεδίου, έγινε το βασικό θρησκευτικό τέμενος των μουσουλμάνων κατοίκων. Σε κανένα άλλο θρησκευτικό μουσουλμανικό κτίσμα δε δόθηκαν τόσο μεγαλοπρεπείς χαρακτηρισμοί όπως Χουνκιάρ (αυτοκρατορικό) ή Μπαιρακλί (φέρων σημαία). Η πρώτη επωνυμία παραπέμπει πιθανόν στον ιδρυτή του, τον σουλτάνο Βαγιατζή Β', η δεύτερη στην λειτουργία του τεμένους που κατά την επίσημη προσευχή της Παρασκευής εκοσμείτο με την ανάρτηση της σημαίας, δείγμα θρησκευτικής και κατ'επέκταση πολιτικής κυριαρχίας. Η ανέγερση του Μπαιρακλί ταυτίζεται χρονικά με την καταστροφή του ναού του Αγ. Μηνά που σύμφωνα με την τοπική ιστοριογραφία, βρισκόταν

στην ίδια θέση.¹ Θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι ο αναφερόμενος Γαζής Ζουλφικάρ μπέης ήταν ο τοπάρχης των Ιωαννίνων Ζουλφικάραγας που ηγεμόνευσε στην περιοχή κατά το 1590-1600. Τα λιγοστά διαθέσιμα στοιχεία για την πρώιμη φάση του τεμένους βοηθούν στη συναγωγή συμπερασμάτων μόνον ως προς την κοινωνική λειτουργία του. Η συνοικία που το περιβάλλει ήταν η πολυπληθέστερη για τους μουσουλμάνους κατοίκους της πόλης, που φαίνεται ότι μέχρι τα τέλη του 17ου αι. επέλεγαν να κατοικούν πλησιέστερα προς το κάστρο της πόλης και κοντά στην κεντρική αγορά, κοντά δηλαδή στην πολιτική αρχή που ασφαλίζεται εντός των τειχών αλλά συγχρόνως και κοντά στις επαγγελματικές δραστηριότητές τους. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι το τμήμα αυτό της πόλης με την ελαφρή κατωφέρεια προς τη λίμνη, αποτελεί την μόνη περιοχή της κεντρικής οικιστικής ζώνης της πόλης η οποία μπορεί να κατοικηθεί χωρίς ιδιαίτερα τεχνικά προβλήματα όπως είναι οι φυσικές πλημμύρες εξαιτίας της λίμνης. Αντίθετα, η φυσική απορροή επιφανειακών ομβρίων, η ύπαρξη πηγαίων υδάτων και η ευκολία επικοινωνίας που χαρακτηρίζουν την περιοχή, ευνοούν την κατοίκηση. Φαίνεται ότι η επέκταση των οικιστικών ζωνών προς άλλες κατευθύνσεις επιβλήθηκε από την εξάντληση διαθέσιμου και ελεύθερου χώρου στην κεντρική ζώνη, μετά την αύξηση του πληθυσμού της πόλης από τα τέλη του 17ου αι. Ως συνέπεια, το τέμενος κατέληξε να συμπιέζεται από πλήθος κατασκευών που το περιέκλεισαν. Η περιοχή διατήρησε το όνομα ως συνοικία του Μπαχράμ πασά, αυτού που συναντάμε κατά το 17ου αι. Ως στρατιωτικό διοικητή των Ιωαννίνων. Ως πρόσοδοι του τεμένους

.....
Ι.Λ.Βρανούσης. Ιστορικά κ' τοπογραφικά. 45

αναφέρονται το εδαφονόμιο που κατέθεταν οι οικίες της υποσυνοικίας Βακούφιον,² καθώς και ιχθυοτροφεία μεταξύ της λίμνης και του έλους της Λαψίστας. Στην ύστερη περίοδο αναφέρονται επίσης εκτός του προαναφερόμενου βακουφίου του Ζουλφικάρ αγά και 3 καταστήματα στην οδό Ανεξαρτησίας. Το τέμενος καταστράφηκε το 1820 κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της πόλης από τα Σουλτανικά στρατεύματα για την πάταξη του Αλή πασά και ανακαινίσθηκε το 1826 από τον Μεχμέτ Δερσιμή, που υποθέτουμε ότι ήταν ο Μεχμέτ Ρεσίτ πασάς, τοπάρχης των Ιωαννίνων κατά το διάστημα 1825-1831. Σέ όλη τη διάρκεια του 19ου αι. Η πυκνή ανοικοδόμηση για κατοικία και εμπορική χρήση οδήγησε την περιοχή αυτή σε εξαθλίωση σε τέτοιο βαθμό, που ο εξωραϊσμός της έγινε αντικείμενο πολιτικών επεμβάσεων. Αποτέλεσμα αυτών ήταν η πυρπόληση κατόπιν κρατικής εντολής ολόκληρου του εμπορικού κέντρου που ταυτιζόταν στο μεγαλύτερο μέρος του με την ζώνη γύρω απο το προαναφερόμενο τέμενος. Η πυρπόληση έγινε επί τοπαρχίας του Αχμέτ-Ρεσήμ πασά την 29 Ιουλίου του 1869 με σκοπό την ρυμοτόμηση της περιοχής. Απο το εγχείρημα ισοπέδωσης εξαιρέθηκε μόνο το τζαμί, για τη διάσωση του οποίου απασχολήθηκε ικανός αριθμός στρατιωτών ή εξακολούθησε να αποτελεί χαρακτηριστικό της περιοχής μέχρι τις αρχές του 20ου αι. Μια σαφέστερ εικόνα μας δίνει η αποτύπωση του τζαμιού στον προαναφερόμενο πολεοδομικό χάρτη. Παρατηρούμε λοιπόν ότι το τέμενος αυτό είναι θεμελιωμένο στο υψηλότερο σημείο του φυσικού εξάρματος που κατέρχεται προς τη λίμνη και η κορυφή του βρίσκεται

.....

2. Ι. Λαμπρίδης, ο.π. 19.

νοτιότερα, στα υψώματα των Λιθαριτσιών. Οι οδικές αρτηρίες που το περιβάλλουν έχουν χαραχθεί σε χαμηλότερο, επομένως ομαλότερο επίπεδο και περιορίζουν τον οργανικό χώρο ανάπτυξης οικοδομικών ζωνών. Έτσι προκύπτει περιορισμένος χώρος όπου δημιουργούνται μικρές ιδιοκτησίες αφιερωμένες κατ'ανάγκη σε εμπορικές δραστηριότητες. Η διαμόρφωση του χώρου όπου θεμελιώνεται το τέμενος ολοκληρώνεται με την ανέγερση ισχυρών αναλημματικών τοίχων μεγάλου ύψους, που δίνουν στο όλο οικοδόμημα καστρόμορφη εικόνα. Στο χάρτη διακρίνεται επιπλέον ότι το τέμενος αποτελείται από μία ορθογώνια, σχεδόν τετράγωνη αίθουσα, στην νότια πλευρά της οποίας προστίθεται μεγάλος σκεπασμένος χώρος. Οι διαστάσεις της αίθουσας προσευχής μας οδηγούν με ασφάλεια στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για θολοσκεπάστη κατασκευή κατά τα γνωστά πρότυπα, δείγματα των οποίων μας δίδουν τα υπάρχοντα τεμένη. Ο μιναρές εξέχει του όγκου της αίθουσας προσευχής στην νότια πλευρά, ο δε καλυμένος χώρος της δυτικής πλευράς υποθέτουμε ότι θα διαμορφωνόταν με εσωτερικές πεσοστοιχίες. Οι παραπάνω παρατηρήσεις επιβεβαιώνονται από φωτογραφία του τεμένους των αρχών του αιώνα, που μας δίδει την γενικότερη κατάσταση στον περιβάλλοντα χώρο του τζαμιού. Το τζαμί βρισκόταν στην συμβολή των σημερινών οδών Ανεξαρτησίας (πρώην Αγοράς) και Λόρδου Βύρωνος (πρώην ανώνυμος).

2. Ισλιάμ ή Λιάμ ή Μπαχράμ πασά τζαμί

Οι δρόμοι επικοινωνίας της πόλης με τις γειτονικές περιοχές αποτέλεσε σχεδόν κατά κανόνα σημεία ανέγερσης τεμενών. Σε έναν από τους δρόμους που οδηγούσε προς τα παράλια του Ιονίου Πελάγους, αρκετά μακριά από το συνεκτικό τμήμα της πόλης των αρχών του 16ου αι, ανεγέρθηκε αρχικά ένα μετζίτ, με δωρητή κάποιον ισλιάμ. (Εικ.,4β,5α,5β). Το μετζίτ κατέλαβε τη θέση του ναού του Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου, που βρισκόταν στο μέσον μεγάλης ακάλυπτης έκτασης, διαμορφωμένης σε φυσικό χαμηλό έξαρμα, στις παρυφές της πόλης. Αργότερα μετατράπηκε σε τζαμί από τον Μπαχράμ πασά, στρατιωτικό διοικητή των Ιωαννίνων στις αρχές του 17ου αι. Ως χρονολογίες ίδρυσης του τεμένους μνημονεύονται το 1554 και το 1559 περίοδος ¹ κατά την οποία ανεγέρθηκαν τα περισσότερα τεμένη πάνω σε χριστιανικούς ναούς. Η σχετικά κατωφερής θέση του τεμένους οριοθετείται νότια από τους λόφους του Αγ.Γεωργίου, απολήγοντας στην περιοχή όπου αναπτύχθηκαν οι άνω συνοικίες της πόλης. Το τέμενος που προβάλλει αισθητά στον νότιο ορίζοντα των κάτω περιοχών, αποτελείται από μια θολοσκέπαστη αίθουσα προσευχής με προστώο στα δυτικά, που επιμηκύνεται και εξέχει του όγκου του τζαμιού βόρεια. Ο μιναρές εξέχει σχεδόν ολόκληρος στην νότια όψη. Έχει καταγραφεί ότι ο ευρύτερος χώρος μεταξύ των οδών που οριοθετούν το τέμενος λειτουργούσε στην ύστερη τουρκοκρατία ως

.....

1. Ι. Λαμπρίδης ο.π. 77.

μουσουλμανικό νεκροταφείο. Η θέση του τεμένους βρίσκεται στη συμβολή των σημερινών οδών Βαλαωρίτου και Πουκεβίλ, δυτικά της πλατείας Ζαλόγγου. Το μικρό πάρκο που αναπτύσσεται δυτικά, στα παλαιότερα πολεοδομικά σχέδια της πόλης αναφέρεται ως πλατεία θεάτρου.

3. Μουσταφά Εφέντη ή Ναμάς Γκιάχ τζαμί

Στο Ναμαζγκιάχ, στην αριστερή μεριά του τζαμιού του Μουσταφά Εφέντη, είναι ένας χώρος προσευχής στολισμένος με σαρανταπέντε κυπαρίσσια, ένας τόπος γεμάτος χλόη και κρίνα όπου γίνεται η σύναξη όλων των σοφών, σε μία τοποθεσία περίοπτη με θέα στην πόλη. Παρά την ρομαντική διάσταση της περιγραφής του 1670 μπορούμε να αντλήσουμε με βεβαιότητα τρεις βασικές πληροφορίες : Κατ'αρχήν το διαχωρισμό της έννοιας του χώρου προσευχής από εκείνη του τζαμιού, τη συνύπαρξη των δύο εννοιών σε μια διαχρονική διάσταση, και την περίοπτη θέση ως προϋπόθεση ίδρυσης τεμένους. Σχετική με την πρώτη πληροφορία είναι η ενθύμηση του 1584 που παραπέμπει στην αναγκαιότητα ίδρυσης χώρου προσευχής για τους κατακτητές: «...ευρέθη...εικόνα...στο κάστρο η οποία μετά επιμελείας επάρθη από την μονή της Αγ. Παρασκευής, όταν έκαναν οι αγαρινοί ματζάχη». Πιστοποιείται δηλαδή ότι, μερικά χρόνια πριν ο χώρος του μοναστηρίου μετατράπηκε σε χώρο προσευχής κατά την προσφιλή συνήθεια των μουσουλμάνων κατακτητών και όχι σε τεμένους άλλης μορφής, παρά ότι την ίδια εποχή αναφέρεται διαφορετικά όπως για παράδειγμα "μητζήτη".¹ Είναι βεβαιωμένο ότι παράλληλα με την οικοδόμηση κτιρίων θρησκευτικού χαρακτήρα, απαραίτητο στοιχείο των μουσουλμανικών πόλεων θεωρούνταν ο μεγάλος ακάλυπτος χώρος ως χώρος προσευχής, έξω από το συνεκτικό τμήμα του οικισμού. Από τα παραπάνω συναγεται ότι η πόλη των Ιωαννίνων στα τέλη του 16ου αι. θα οριοθετούνταν

.....
1. Α. Βρανούσης ο.π. 35

χαμηλά προς την λίμνη, πλησιέστερα προς το κάστρο, ενώ μετά τα γεγονότα του 1611 και την έξωση των χριστιανών από το κάστρο οι κάτοικοί του εγκαταστάθηκαν στις μεγάλες ακάλυπτες εκτάσεις της γύρω περιοχής. Ο χώρος της προσευχής ενσωματώθηκε στον οικισμό και με την κατασκευή του τζαμιού από το Μουσταφά Εφένδη, μετά το 1617, αποτέλεσε το κέντρο μιας πολυπληθούς συνοικίας² στη σημερινή θέση του Νομαρχιακού Μεγάρου. Την κατασκευή του τεμένους ακολούθησε η κατασκευή του μενδρεσέ και η δημιουργία νεκροταφείου. Η αρχική όμως ιδιότητα του συγκεκριμένου χώρου παρέμεινε ζωντανή, και την ονομασία του ως «χώρος προσευχής» διατήρησε μέχρι την απελευθέρωση της πόλης, επισκιάζοντας το όνομα του τεμένους. Μία επισκευή του τεμένους στα 1715 επιβεβαιώνει το συνεχές ενδιαφέρον των χορηγών. Επισκευή αναφέρεται εξάλλου ότι έγινε και στα 1773. (Εικ. 4β,5α,5β).

Κτισμένο στον ψηλότερο γήλοφο έκταση που καταλαμβάνει η πόλη των Ιωαννίνων (υψ. Ανω των 500 μ.) κυριαρχούσε ακόμη και σε σχέση με το ίδιο το κάστρο. Αποτελούνταν στην ύστερη περίοδό του, από την συνήθη τετράγωνη θολοσκέπαστη αίθουσα προσευχής με προστώο μόνον στην δυτική πλευρά. Εάν οι πληροφορίες που δίνει ο χάρτης είναι ακριβείς το προστώο αυτό θα είχε πλάτος 5 και μήκος 15μ. Οι διαστάσεις αυτές καταδεικνύουν ότι για να στηριχθεί η στέγη του, αφήνοντας τον εσωτερικό χώρο ελεύθερο, θα έπρεπε να χρησιμοποιηθούν τουλάχιστον 4 εσωτερικές κολόνες. Ενδεχομένως τις κολόνες αυτές του προστώου μνημονεύει τοπική πηγή που

.....

2. Ι. Λαμπρίδης. ο.π. 75

χαρακτηρίζει τους κίονες του τεμένους ως "τέχνης Βυζαντιακής παρηκμακυίας". Μία μεγάλη επίπεδη έκταση στα ανατολικά, σε χαμηλότερη όμως στάθμη, όπου βρισκόταν το επίσημο μουσουλμανικό νεκροταφείο, συντελούσε στη δημιουργία μιας επιβλητικής για τον εισερχόμενο ή εξερχόμενο απο την νότια οδό εικόνα. Ο μεντρεσές που λειτουργούσε κοντά στο τζαμί, για άγνωστους λόγους εγκαταλείφθηκε στα μέσα του 19ου αι. Και χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία. Η παρουσία πηγαίων υδάτων επιβεβαιώνεται από την ύπαρξη λουτρού σε μικρή απόσταση δυτικά του τεμένους, κατά τον 19ο αι. Ξεπερνούσαν τα 20.000 γρόσια και από τους ίδιους πόρους συντηρούνταν και το τέμενος Φετχιέ εντός της εσωτερικής ακρόπολης το οποίο στερήθηκε συνοικίας μετά την κατασκευή του οχυρού. Καταγράφηκαν επίσης ως ιδιοκτησίες του τεμένους 3 σπίτια και εν αστικό οικόπεδο.

4. Ελιάς Εφέντη ή Σιέμ σιέ ντίν ή Σαρή τζαμί

Στο μέσον της κατάφυτης έκτασης στη σημερινή οδό Χρηστοβασίλη (Εικ. 4β,5α,5β), ένα λιθόκτιστο ορθογώνιο που προεξείχε στην νότια όψη μιας ιδιωτικής οικίας, ήταν το μόνο σωζόμενο στοιχείο του τεμένους αυτού μέχρι το 1996. Το λιθόκτιστο είχε διαστάσεις 2Χ2 μ. και έφθανε σε ύψος 5.10 μ. Η ύπαρξη του τεμένους στο σημείο αυτό ήταν σχεδόν βέβαιη σύμφωνα με τον τοπογραφικό χάρτη των αρχών του αιώνα. Μετά την κατεδάφιση του κτίσματος το 1996, διενεργήθηκε από την 8η Εφορία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων σύντομη ανασκαφική έρευνα, η οποία κάτω από τα θεμέλια της οικίας αποκάλυψε μεγάλο τμήμα της κάτοψης ενός άλλου κτιρίου, σε επαφή με το ορθογώνιο που προαναφέρθηκε. Στο κτίριο σωζόταν αποσπασματικά δάπεδο από πλίθινες πλάκες διαστάσεων 30χ30 εκ. τοποθετημένες πάνω σε ισχυρό κοκινωπό υπόστρωμα. Παρότι το κτίσμα είχε υποστεί πολλαπλές επεμβάσεις, τα στοιχεία αυτά αποδίδονται στην τελευταία κατασκευαστική φάση του τεμένους Σιέμ σιέ ντίν, γνωστού μόνον από τις πηγές και τις προαναφερόμενες σχεδιαστικές αποτυπώσεις.

Η παλαιότερη αναφορά για το τζαμί και τον χρόνο κατασκευής του βρίσκεται στο ταξιδιωτικό κείμενο του 1670, όπου αναφέρεται ως τζαμί του Ελιάς εφέντη στον μαχαλά Σιέμ σιέ ντίν. Η ίδια πηγή διασώζει το κείμενο της κτητορικής επιγραφής, σύμφωνα με την οποία το τέμενος ήταν έργο του Γιουσούφ, γιού του Κιλίτς Αρσλάν, που το έκτισε για την αγάπη του Θεού, το έτος ενενήντα και ενιακόσια (1578/9). Στην τοπική ιστοριογραφία αναφέρονται επίσης τα έτη 1559 και 1547 ως χρονολογίες κατασκευής του τεμένους, από τον ίδιο άγνωστο ιδρυτή. Η ορθή χρονολογία ίδρυσης φαίνεται ότι

είναι η διασωθείσα στην αναφορά του ταξιδιωτικού κειμένου. Για την αρχική μορφή του τέμενους που είχε αλλοιωθεί ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, διασώζεται η πληροφορία ότι ήταν καταστόλιστο, κατασκευασμένο κατά το πλινθοπερίκλειστο δομικό σύστημα.¹ Στο τέμενος λειτουργούσε μεντρεσές και πιθανότατα αποτελούσε τμήμα μεγάλου τεκέ, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 17ου αιώνα. Κατά την συνήθεια των μουσουλμάνων περιβαλλόταν από εκτεταμένο νεκροταφείο, ίχνη του οποίου σωζόταν μέχρι πρόσφατα. Μεγάλος αριθμός επιθυμίων στηλών καταγράφηκαν και περισυλλέγησαν από τον περιβάλλοντα χώρο.

Η ανασκαφή έφερε στο φώς την θεμελίωση μιας ορθογώνιας αίθουσας, εσωτερικών διαστάσεων 6.85x9.20 μ., με εξωτερική τοιχοποιία πλάτους 0.70 - 0.80 μ., που ανήκε στην ίδια κατασκευαστική φάση με το προεξέχον ορθογώνιο της νότιας πλευράς. Παρά τις εκτεταμένες μεταγενέστερες επεμβάσεις στο εσωτερικό της αίθουσας το πλινθόκτιστο δάπεδο διέσωζε την ενιαία κατασκευή του με την τέλεια προσαρμογή του στον εσωτερικό χώρο. Η θεμελίωση, που το βάθος της στο βαθύτερο σημείο δεν ξεπερνούσε το ένα μέτρο από τον περιβάλλοντα χώρο, ήταν κατασκευασμένη από ισχυρή λιθοδομή μα άφθονο κοκκινωπό ασβεστοκονίαμα, ενώ οι όψεις του μικρού ορθογωνίου από ορθογωνισμένους λίθους και πλίνθινα συμπαγή στοιχεία τοποθετημένα αραιά, κάθετα στους αρμούς των λίθων. Η θέση των λειψάνων ταυτίζεται με τη σημειωμένη στον τοπογραφικό χάρτη θέση του τζαμιού Σιέμ σιέ ντίν, και πιθανότατα ανήκουν στην τελευταία οικοδομική φάση του τέμενους. Επρόκειτο δηλαδή για τέμενος με επιμήκη ορθογώνια

.....
1. Λαμπρίδης. ο.π. 76

αίθουσα προσευχής και τον μιναρέ στην συνηθισμένη στα τεμένη των Ιωαννίνων νοτιοδυτική γωνία. Οι διαστάσεις της αίθουσας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στην ύστερη μορφή του το τέμενος θα ήταν ξυλόστεγο αποτελώντας έτσι το πρωιμότερο μέχρι σήμερα δείγμα του τύπου αυτού στην πόλη των Ιωαννίνων. Το εξαιρετικά μεγάλο προστώο εκάλυπτε ολόκληρη τη δυτική πλευρά και μεγάλο μέρος της βόρειας. Σε περιγραφές των αρχών του 20ου αιώνα αναφέρεται ότι το τέμενος Σιέμ σιέ ντίν αποτελούνταν από τον χώρο προσευχής και δύο δωμάτια επιπλέον, εμβαδού 251 τ.μ. Η αραιοκατοικημένη συνοικία όπου βρισκόταν αποτελούσε την πλέον απομακρυσμένη και δυσπρόσιτη περιοχή για το εμπορικό κέντρο της πόλης, είχε όμως την πλέον περίοπτη θέση μεταξύ των συνοικιών της. Το σχετικά επίπεδο ανάγλυφο της περιοχής οριοθετείται νότια από τις υπώρειες του λόφου του Αγ. Γεωργίου και διατρεχόταν από τα ομαλά ρέματα που κατέβαιναν από τις πλαγιές του. Μέχρι το πρώτο μισό του αιώνα μας πλήθος πηγαδιών αποτελούσε την κύρια πηγή πόσιμου νερού για τους κατοίκους της συνοικίας.

5. Κανλή τσεσμέ ή Χατζή Μεχμέτ πασά ή Αχμέτ πασά ή πασά Καλού τζαμί.

Η συνοικία με το όνομα Κανλή Τσεσμέ (Εικ. 4β,5α,5β) που είχε ήδη διαμορφωθεί από τα μέσα του 17ου αιώνα αποτελούσε μία από τις πολυπληθέστερες συνοικίες της πόλης. Διαμορφωμένη σε σχετικά ομαλό έδαφος αποτελούσε την ανατολική πύλη της πόλης όπως φαίνεται από την πληθώρα καταλυμάτων στην περιοχή, αφού απαριθμούνται τουλάχιστον 15 χάνια κάθε μορφής στον ύστερο 19ο αι. Όπως συνήθως συνέβαινε το τέμενος αρχικά είχε την μορφή μετζίτ. Ολοκληρώθηκε ως τζαμί στα 1740 από τον Χατζή Μεχμέτ πασά για τον οποίο εικάζεται ότι είναι ο μετέπειτα τοποτηρητής των Ιωαννίνων Αχμέτ πασάς που ηγεμόνευσε κατά τα έτη 1740-1748. Για τον ίδιο έχει επίσης υποτεθεί ότι ήταν θετός υιός του Ασλάν πασά του Β' καθώς επίσης και ότι ήταν εξισλαμισθείς χριστιανός από την περιοχή των Κουρέντων. Παρά τις κατά καιρούς επεμβάσεις το τζαμί διασώζει μέχρι σήμερα τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του. Αποτελείται από μία θολοσκέπαστη αίθουσα προσευχής εξωτερικών διαστάσεων 11,50x11,50 που εσωτερικά διαμορφώνει κανονικό τετράγωνο ελεύθερο χώρο διαστάσεων 9,30x9,30 περίπου (Εικ. 6α). Στη δυτική και βόρεια πλευρά της αναπτύσσεται εξωτερικά σειρά κίωνων που οριοθετούν ένα ευρύ προστώο το οποίο αρχικά ήταν ανοικτό, όπως μαρτυρά ο περίτεχνος τρόπος δομής των ψηλών κυλινδρικών κίωνων των όψεων και της τοξοστοιχίας που τις ενώνει. (Εικ. 6β). Η μεταγενέστερη τοποθέτηση υαλοστασίων μεταξύ των κίωνων θα πρέπει να συνδέεται με την αλλαγή χρήσης του χώρου. Στο εσωτερικό της αίθουσας προσευχής διατηρείται αναλοίωτο το ξύλινο πατάρι της δυτικής πλευρά, ενώ στο qibia το ξυλόγλυπτο

mihrab διακοσμείται με γύψινα, χρωματισμένα πράσινα διακοσμητικά θέματα με ξυλόγλυπτες απολήξεις. Το ξυλόγλυπτο mihrab εξάλλου, που στερείται σκάλας, φέρει πυραμιδοειδή απόληξη. Εσωτερικά ο θόλος είναι κατάγραφος με αραβουργήματα και γραφές του κορανίου. Η διακόσμηση κατέρχεται μέχρι τη βάση των τοξωτών κατασκευών που συνδέουν την ορθογώνια κάτοψη στην κυκλική του θόλου. Η είσοδος στον μιναρέ γίνεται από την αίθουσα προσευχής στην νότια πλευρά κοντά στην νοτιοδυτική γωνία, ενώ υπάρχει και δεύτερη είσοδος από το ξύλινο πατάρι. (Εικ. 6δ,6ε). Η αίθουσα προσευχής φέρει ανοίγματα σε όλες τις όψεις, ίχνη των οποίων ανιχνεύονται και προς εκείνες που καλύπτονται από το προστώο. Η είσοδος στο τέμενος βρίσκεται όπως συνήθως στην δυτική όψη.

Το τέμενος είναι τοποθετημένο με τις όψεις του προς τους παρακείμενους δρόμους, (Εικ.6γ) ιδιαίτερα προς τη σημερινή κεντρική αρτηρία για την οποία υπάρχουν ενδείξεις ότι ακολουθεί την παλαιά χάραξη, τουλάχιστον από την περίοδο ίδρυσης του τζαμιού. Ο προσανατολισμός αυτός του στερεί επαρκή ελεύθερο χώρο και κατά συνέπεια την ύπαρξη νεκροταφείου. Εκφράζει επομένως μία διαφορετική άποψη πολεοδομικής ένταξης του τεμένους γεγονός που πιθανόν θα πρέπει να αναζητηθεί στην κρίση των θρησκευτικών θεσμών κατά τον 18ο αιώνα σε ολόκληρη την οθωμανική αυτοκρατορία. Στο τέμενος εκφράζεται περισσότερο η πολιτική εξουσία παρά οι αυστηροί θρησκευτικοί κανόνες που τη στηρίζουν. Παρά το γεγονός ότι η συνοικία με την επωνυμία "Κανλί τσεσμέ" ή "Κανλή Μπουνάρ" (και οι δύο επωνυμίες σημαίνουν ματωμένη βρύση) κατοικούνταν κυρίως από Αθίγγανους, φαίνεται ότι λόγω της θέσης της και των εμπορικών δραστηριοτήτων που αναπτύχθηκαν εκεί έτυχε ιδιαίτερης φροντίδας από την οθωμανική διοίκηση της πόλης, κατά την ύστερη τουλάχιστον τουρκοκρατία.

Ενδειξη της μέριμνας αυτή είναι και το γεγονός ότι στην συνοικία φιλοξενήθηκε για ένα διάστημα και το διοικητήριο της πόλης.

6. Μπαλή Κετχουντά ή Τσιεκούρ ή Μπαλιγιέ ή Βελή πασά τζαμί.

Στην νότια πλευρά το γήλοφο των Λιθαριτσίων σώζεται σε καλή κατάσταση συγκρότημα δύο κτιρίων, γνωστών ως τζαμί (Εικ.4β,5α,5β) και μεντρεσές του Βελή πασά. (Εικ.3α,3β,7στ.7ζ). Το συγκρότημα βρίσκεται στο μέσον μεγάλης ακάλυπτης έκτασης που διαμορφώνεται από τις νοτιοανατολικές παρυφές του λόφου και από τους ανατολικούς πρόποδες του κεντρικού υψιπέδου της λεγόμενης "ανω πόλης". Νότια και ανατολικά του ελεύθερου αυτού χώρου – που ενίοτε αναφέρεται ως Ατ Παζάρ ή Αλογοπαζαρο- αναπτύσσονται οι συνοικίες Τσιεκούρ και Πλινθοκοπιό. Ο ίδιος χώρος χρησιμοποιήθηκε και για ετήσιες εμποροπανηγύρεις και θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι εκεί αναβίωσε στις αρχές του 19ου αιώνα η γνωστή πανηγύρις της Δεπαλίτσας.

Με βάση τη μαρτυρία που διασώζει η παράδοση ότι το Τσιεκούρ τζαμί-μεταγενέστερη ονομασία του τεμένους-οικοδομήθηκε στη θέση του ναού του Αγίου Στεφάνου, συμπεραίνεται ότι το τέμενος χρονολογείται ήδη από το 16ο αι., αφού κατά την περίοδο αυτή απαντά η συνήθεια ανέγερσης μουσουλμανικών κτιρίων επάνω σε χριστιανικούς ναούς. Κατά συνέπεια, το αναφερόμενο στην ταξιδιωτική αναφορά του 1670 Μπαλή μπη τζαμί, στην άγνωστη συνοικία Σκοπιά, ταυτίζεται με την πρώτη φάση λειτουργίας του Τσιεκούρ με την παλαιότερη ονομασία του. Η αναφορά του 1670 συμπληρώνεται από νεότερες πληροφορίες που φέρουν το τζαμί να ιδρύεται από κάποιον Μπαλή Κετχουντά στις αρχές του 17ου αι. μετονομάσθηκε σε Τσιεκούρ τζαμί από το όνομα κάποιου χορηγού, προσδίδοντας το όνομα αυτό και

στις συνοικίες που το περιβάλλουν. Δεδομένου ότι οι συνοικίες αυτές αναφέρονται ως αμιγώς χριστιανικές, η ίδρυση του τεμένους ερμηνεύεται μάλλον ως κυριαρχική τάση εξάπλωσης του Ισλαμικού στοιχείου με την κατεδάφιση των αλλόθρησκων θρησκευτικών κτισμάτων, παρά την πρόθεση διαμόρφωσης κέντρου μουσουλμανικής συνοικίας. Η ίδρυση και λειτουργία μεντρεσέ πλησίον του τεμένους παραπέμπει στην προσπάθεια της οθωμανικής θρησκευτικής – πολιτικής διοίκησης να προσδίδει στα αστικά τεμένη πλήρη μορφή γεγονός που συμβάλλει στην εδραίωση της εξουσίας της στην περιοχή.

Το τέμενος στη μορφή που διασώζεται αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τζαμιού με προστώο μικρών διαστάσεων. Η αίθουσα προσευχής αποτελείται από την συνήθη θολοσκέπαστη τετράγωνη αίθουσα εσωτερικών διαστάσεων 6.00x6.50μ.(Εικ.7α) στα δυτικά της οποίας αναπτύσσεται το κλειστό προστώο που φαίνεται ότι κλείσθηκε σε μεταγενέστερη φάση ενώ αρχικά θα ήταν ανοικτό. Οι τρεις χαμηλοί θόλοι (Εικ.7β) που το καλύπτουν θα στηρίζονταν σε πεσούς και τοξοστοιχία, όπως φαίνεται από τα σωζόμενα ίχνη τους. Το σχετικά μεγάλο ύψος του προστώου επέτρεπε την δημιουργία μεσοπατώματος, που θα επικοινωνούσε με το ξύλινο πατάρι της αίθουσας προσευχής από θύρωμα, επάνω από την κύρια είσοδο. Η ύπαρξη του παταριού αποδεικνύεται μόνον από τη θύρα πρόσβασης στον μιναρέ, που βρίσκεται στην συνήθη νοτιοδυτική γωνία, στο ύψος του υποτιθέμενου δαπέδου. Δεν ανιχνεύεται καμία άλλη πρόσβαση στον μιναρέ, που φαίνεται ότι προστέθηκε στο κτίσμα σε άλλη φάση, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι τα περισσότερα τεμένη των Ιωαννίνων ήταν αρχικά μετζίτ. Η ανεύρεση θραυσμάτων του μιχράμπ, από ακριβό λευκό μάρμαρο,

αντίθετα με τα περισσότερα σωζόμενα μιχράμπ όπου είναι κοινή η χρήση του γύψου, μαρτυρεί ιδιαίτερη φροντίδα για το τέμενος αυτό.

Ο τύπος αυτός συναντάται στα μικρά συνοικιακά τεμένη και διασώζονται δείγματα στην ευρύτερη περιοχή. (Εικ.7γ,7δ,7ε)

7. Εμίρ ή Εμιρλέρ τζαμί

Σε μεγάλο ακάλυπτο και σχετικά ομαλό χώρο, στους βόρειους πρόποδες του λόφου του Αγ. Γεωργίου, εκεί όπου σήμερα έχει διαμορφωθεί η πλατεία Πάργης, βρισκόταν το Εμίρ τζαμί. (Εικ.4β,5α,5β). Ο μεγάλος ακάλυπτος χώρος ονομαζόταν μέχρι σχεδόν τις ημέρες μας με την τουρκική λέξη "μειντάν", ενώ χρησιμοποιήθηκε και η ακριβής ελληνική της μετάφραση προφερομένη με το γιαννιώτικο ιδίωμα "σιάδ". Και οι δύο αυτοί όροι χρησιμοποιήθηκαν επίσης ως ονομασία του τεμένους. Η ίδια ονομασία εξάλλου έχει χρησιμοποιηθεί και για άλλους ανοικτούς χώρους της πόλης όπως για παράδειγμα το χώρο στα νοτιοδυτικά του τζαμιού Σιέμ σιέ ντίν, ονομασία με την οποία η περιοχή είναι γνωστή μέχρι σήμερα. Η ισχυρή παράδοση που συνέδεε τα μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας των Ιωαννίνων ή συνέδεε την ίδρυση του τεμένους με την ταφή κάποιων επιφανών ηγεμόνων ή πριγκίπων (emir = ηγεμών, πρίγκηπας) στον περίβολό του. Το γεγονός κρίνεται σχετικά αληθοφανές με δεδομένη την ύπαρξη και διατήρηση και μετά την απελευθέρωση μεγαλόπρεπων μνημάτων, τα οποία οι περίοικοι εξακολουθούσαν να ονομάζου "μνήματα πριγκίπων". Το "πριγκηπικό" αυτό τέμενος θα πρέπει να ιδρύθηκε στα τέλη του 17ου αιώνα ή στις αρχές του 18ου αιώνα. Επανοικοδομήθηκε στα 1788 με την χορηγία κάποιου Ομάρ μπέη. Η συνοικία που το περιβάλλει είναι από τις νεότερες της πόλης και δημιουργήθηκε μετά από την ίδρυση του τεμένους. Χωρίς ιδιαίτερο συνεκτικό τμήμα με διάσπαρτες μεγάλες οικοδομές και εκτεταμένους περιφραγμένους χώρους, κατοικούνταν σχεδόν καθ' ολοκληρίαν από μουσουλμάνους. Οι

εκτεταμένοι ιδιόκτητοι αμπελώνες της περιοχής φαίνεται ότι εξυπηρέτησαν την ανέγερση μεγάλων κατοικιών, όταν με τη δημιουργία πολυπληθούς μεγαλοαστικής μουσουλμανικής τάξης και τη διαρκή αύξηση του πληθυσμού, ιδιαίτερα κατά τα τέλη του 17ου αιώνα, τα πλησιέστερα προς το κέντρο της πόλης τμήματα δεν κάλυπταν πλέον τις στεγαστικές ανάγκες του διαρκώς αυξανόμενου πληθυσμού.

Χωρίς ιδιαίτερο συνεκτικό τμήμα με διάσπαρτες μεγάλες οικοδομές και εκτεταμένους περιφραγμένους χώρους, κατοικούνταν σχεδόν καθ'ολοκληρίαν από μουσουλμάνους. Οι εκτεταμένοι ιδιόκτητοι αμπελώνες της περιοχής φαίνεται ότι εξυπηρέτησαν την ανέγερση μεγάλων κατοικιών, όταν με την δημιουργία πολυπληθούς μεγαλοαστικής μουσουλμανικής τάξης και τη διαρκή αύξηση του πληθυσμού, ιδιαίτερα κατά τα τέλη του 17ου αιώνα, τα πλησιέστερα προς το κέντρο της πόλης τμήματα δεν κάλυπταν πλέον τις στεγαστικές ανάγκες του διαρκώς αυξανόμενου πληθυσμού.

Το ηγεμονικό αυτό τέμενος αποτελούνταν από τη συνήθη τετράγωνη αίθουσα προσευχής, εξωτερικών διαστάσεων 8,00x8,00 μ, και κλειστό προστώο στα δυτικά, πλάτους 5,00 μ. Το μήκος του προστώου δεν ξεπερνούσε τα 15μ. και προεξείχε βόρεια της αίθουσας, όπως ακριβώς και στο Βελή τζαμί. Ο μιναρές βρισκόταν όπως συνήθως στην νοτιοδυτική γωνία.

Εσωτερικά του περιβόλου που οριοθετούσε και το νεκροταφείο, ανιχνεύεται στα δυτικά ένα επίμηκες ισόγειο κτίσμα, όπου υποθέτουμε ότι στεγαζόταν το σχολείο του τζαμιού στην

ύστερη φάση του τεμένους, δεδομένου ότι κατά τον 19ου αι. σε όλα τα τεμένη των Ιωαννίνων θα πρέπει να λειτουργούσαν σχολεία.¹

.....

1. Ι. Λαμπρίδης ο.π. 74

8. Ντεντέ Ουρούτς τζαμί.

Στις δυτικές συνοικίες της πόλης των Ιωαννίνων ανήκει και εκείνη που μνημονεύεται στις πηγές με τις ονομασίες Δεδερούτσι ή Πλάτανος. Διαμορφωμένη στους πρόποδες του λόφου του Αγίου Γεωργίου και πυκνοδομημένη, η συνοικία αυτή κατοικούνταν κατά τον 19ου αι. από χριστιανικό και μουσουλμανικό πληθυσμό. (Εικ.4β,5α,5β). Οι μουσουλμανικές κατοικίες, στην πλειοψηφία τους μεγάλα αρχοντικά, περιορίζονται στο ανατολικό τμήμα της συνοικίας. Εκεί όπου βρισκόταν το ομώνυμο τέμενος. Θεωρείται βέβαιο ότι μεγάλος αριθμός των χριστιανικών κατοικιών που οριοθετούνται στα δυτικά διαμόρφωναν αντίστοιχα τον περιβάλλοντα χώρο των εκκλησιών του Αρχιμανδρείου και της Αγ. Αικατερίνης που αποτέλεσαν από τον 17ου αι. και εξής το κέντρο πολυπληθούς συνοικίας. Η ελαφρά κατωφέρεια του εδάφους, η ύπαρξη πηγαίων υδάτων ο ανατολικός προσανατολισμός και το σχετικά μεγάλο υψόμετρο της περιοχής αποτέλεσαν πόλο έλξης των κατοίκων, κατά την επέκταση των οικιστικών ζωνών, ιδιαίτερα μετά τον 17ου αι. Για την επιλογή της θέσης του τεμένους θεωρούμε βέβαιο ότι πρωταρχικό ρόλο έπαιξε η ύπαρξη μιας οδικής αρτηρίας αρχικά και αστικού δρόμου αργότερα, που διατρέχει ολόκληρο το νότιο τμήμα της πόλης από δυτικά προς ανατολικά. Είναι η σημερινή οδός Μιχαήλ Αγγέλου με τις δυτικές και ανατολικές προεκτάσεις της, που μέχρι πρόσφατα λειτουργούσε ως "περιφερειακή" οδός για εκείνον που ήθελε να αποφύγει το κέντρο της πόλης. Κατά την παράδοση το τέμενος αναγέρθηκε το 16ο αι., σε άλλη όμως πληροφορία παραδίδεται ο 17ος αι. ως περίοδος ανέγερσης του τεμένους. Και οι δύο μνημονευόμενες περίοδοι ταυτίζονται με τις περιόδους εδραίωσης και αύξησης του αριθμού των μουσουλμάνων κατοίκων.

Το τέμενος έγινε γνωστό με το όνομα Ντεντέ Ουρούδς τζαμί διατηρώντας το όνομα κάποιου επιφανούς ιερωμένου (ντεντέ) που υπηρέτησε ή ετάφη στο τέμενος σε άγνωστη εποχή. Δεν είμαστε σε θέση να επιβεβαιώσουμε την πληροφορία αυτή, υποθέτουμε ότι ο ιερωμένος αυτός ήταν ο Ουρούτς αγάς, τοποτηρητής των Ιωαννίνων κατά το διάστημα 1647-167-, υιός του στρατιωτικού διοικητή Ιωαννίνων Μπαχράμ πασά.

Κατά την τελευταία περίοδο χρήσης του, το τέμενος αποτελούνταν από την συνήθη ορθογωνική αίθουσα, εξωτερικών διαστάσεων 10,00x10,00μ. περίπου και επίμηκες προστώο πλάτους 4.00 μ. στα δυτικά. Το προστώο εκάλυπτε και τον προεξέχοντα στην νότια όψη του μιναρέ. Μέρος της περιφραξης του τεμένους αποτελούσε η γνωστή βρύση της συνοικίας και μεγάλος πλάτανος από όπου η συνοικία διατηρεί μέχρι τις μέρες μας το όνομά της ως συνοικία του Πλατάνου.

9. Οσμάν τσαούς τζαμί.

Στα τεμένη του 17ου, αρχές του 18ου αι., την περίοδο που η οικοδομική δραστηριότητα για την ανέγερση θρησκευτικών τεμενών ήταν σε έξαρση, ανάγεται κατα την παράδοση η κατασκευή του τεμένους Οσμάν τσαούς, που παρέμεινε γνωστό με το όνομα του ιδρυτή και χορηγού του. Στα 1776 η κόρη του Μουσταφά πασά Αισέχανού, εγγονή του Ασλάν πασά, προικοδότησε το τέμενος με το σχολικό του συγκρότημα. Στο παραχωρητήριο αναφέρεται επίσης ότι η συνοικία Οσμάν τσαούς, όπου βρισκόταν το βακούφιο, είναι από τις πλέον διακεκριμένες των Ιωαννίνων. Χτισμένο επάνω στην κεντρική οδική αρτηρία που οδηγεί από τα νότια της πόλης προς το κάστρο, αποτελούσε μαζί με παρακείμενο αρχοντικό κατά την τελευταία περίοδο θρησκευτικό και εκπαιδευτικό κέντρο όχι μόνον της μικρής ομώνυμης συνοικίας που το περιβάλλει, αλλά και πολλών γειτονικών. (Εικ.4β,5α,5β). Το προαναφερόμενο αρχοντικό, με το οποίο το τέμενος είχε ενιαία περίφραξη, ανήκε στους κληρονόμους του ιδρυτή του τεμένους που το χορήγησαν διαχειριστικά σε αυτό. Σε νεότερη περιγραφή του ακινήτου αναφέρονται δύο οικίες συνοδευτικές του τεμένους. Η πρώτη ήταν διώροφη με 4 δωμάτια σε κάθε όροφο και σε επαφή με αυτό ισόγειο κτίσμα που περιελάμβανε 10 δωμάτια, "είδος κελιών τουρκικού μοναστηριού". Η άλλη ήταν επίσης διώροφη με ημιπόγειο και περιελάμβανε 8 δωμάτια στον κάτω όροφο, 4 δωμάτια στον ημιόροφο και στον 1ο όροφο 8 δωμάτια, δύο χώρους υγιεινής και προθάλαμο. Μικρό νεκροταφείο γύρω από το τζαμί ολοκλήρωνε την εικόνα του ιδρύματος.

Το τέμενος κατά την τελευταία περίοδο αποτελούνταν από μικρή θολοσκέπαστη αίθουσα προσευχής εξωτερικών διαστάσεων όχι μεγαλύτερων των 8,00x8,00 μ. και προστώο στα δυτικά και νότια.

Το προστώο αυτό στεγαζόταν με ανεξάρτητη στέγη και έφερε μεγάλα ανοίγματα στις όψεις. Ο μιναρές του τεμένους κατά τις προφορικές πάντοτε μαρτυρίες ήταν από τους ψηλότερους των Ιωαννίνων. (Εικ.8α,8β).

Η μικρή ομώνυμη συνοικία που το περιβάλλει εμφανίζεται μέχρι τα τελευταία χρόνια χωρίς ιδιαίτερη συνοχή και φαίνεται ότι η ονομασία της χαρακτηρίζει περισσότερο το χώρο παρά παραπέμπει σε μία οργανωμένη πολεοδομική ενότητα. Στον μεγάλο ακάλυπτο χώρο γύρω από το προαναφερόμενο τζαμί ανεγέρθηκε η Ζωσιμαία Ακαδημία.

10. Ισούφ ή Γιουσούφ αγά τζαμί.

“Θεσπέσιο και χαριτόβρυτο είναι το τζαμί του Γιουσούφ αγά αναφέρει ο ταξιδευτής του 17ου αι., και συμπληρώνει εκθειάζοντας το πλάτος της πόλης των Ιωαννίνων: “αρχίζοντας από την άκρη του βράχου του τζαμιού του Αρσάν πασά μέσα στο εσωτερικό φρούριο και συνεχίζοντας προς τα νότια, ως την άκρη του μαχαλά Ράχη και κοντα στο τζαμί του Γιουσούφ αγά το πλάτος της πόλεως ισούται με δύο χιλιάδες διακόσια βήματα”.

Χαμηλός λόφος, (ράχη Τσελίκη ή ράχη οικοτροφείου θηλέων), οριοθετεί νότια την συνοικία Ανω Λούτσα που αναπτύσσεται γύρω από το τέμενος. Το κτίριο του τζαμιού σώζεται ακόμη παρά τις πολλές τροποποιήσεις που έχει υποστεί. Πρόκειται για το κτίσμα που είναι γνωστό με την επωνυμία “τούρκικοι καφενέδες” και σήμερα φιλοξενεί οικοδομικά υλικά τεχνικής εταιρίας στην μικρή πλατεία της Λούτσας. (Εικ.4β,5α,5β).

Είναι άγνωστη η χρονολογία ανέγερσης του τεμένους αυτού. Με δεδομένη την πλήρη ανάπτυξή του στα 1670 θα πρέπει να ανεγέρθηκε στις αρχές του ίδιου αιώνα ή στα τέλη του προηγούμενου, την περίοδο δηλαδή της ανέγερσης πολλών αντίστοιχων θρησκευτικών κτισμάτων. Το όνομα του ιδρυτή του παρέμεινε και απατέλεσε το δεύτερο όνομα της συνοικίας Ανω Λούτσα ως τις μέρες μας. Η συνοικία αυτή, αραιοκατοικημένη μέχρι τα μέσα του προηγούμενου αιώνα, κατοικούντα στην πλειοψηφία της από χριστιανικό πληθυσμό και ιδιαίτερα από κατοίκους της περιφέρειας της Τσαρκοβίτσας που μετανάστευσε στην πόλη την περίοδο αυτή. Εκτός από μερικές πλούσιες κατοικίες μέσα σε μεγάλες ακάλυπτες εκτάσεις που ανήκαν κυρίως σε μουσουλμάνους

κατοίκους, στην πλειοψηφία τους οι κατοικίες διαμορφώνονταν από μικρά ισόγεια και διώροφα κτίσματα ανεπτυγμένα κυρίως στις πλευρές των δρόμων. Η συνοικία αυτή ενσωματώνοντας και τον "μαχαλά Ράχη" αποτελούσε μία από τις περιφερειακές συνοικίες της πόλης, ως εκ τούτου διατηρούσε εμφανή αγροτικό χαρακτήρα με καλλιέργειες οικόσιτα ζώα και έντονο συνοικιακό χαρακτήρα.

Το τζαμί αποτελούνταν από μία ορθογώνια αίθουσα προσευχής εξωτερικών διαστάσεων 10,00x10,00 με μιναρέ στην νοτιοδυτική γωνία και προστώο στα δυτικά. Σήμερα σώζεται ολόκληρος ο δυτικός τοίχος της κεντρικής αίθουσας διατηρώντας τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του, τη θύρα εισόδου, τοξωτά παράθυρα και μικρή κόγχη. Περίτεχνη πλινθοδομή σχηματίζει την κόγχη δεξιά της εισόδου, σώζοντας έτσι ένα πρώιμο κατασκευαστικό στοιχείο. Σώζεται επίσης και το μισό της βάσης του μιναρέ με τις δύο εισόδους ανάβασης και επικοινωνίας με το πατάρι. Οι υπόλοιποι περιμετρικοί τοίχοι έχουν διατηρηθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε αποκαθιστάται η κάτοψη του τεμένους, έχουν όμως τροποποιηθεί τα ανοίγματα, τα θυρώματα και όλα τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του τεμένους.

11. Ζεβαιτγέ ή Αλή αγά τζαμί.

Οι δυτικές συνοικίες της πόλης διαμορφώθηκαν κυρίως στην επίπεδη λωρίδα γης με τους εκτεταμένους λαχανόκηπους βόρεια της λίμνης και στο δυτικό ομαλότερο σκέλος των υψωμάτων του Αγ. Γεωργίου. Οι συνοικίες αυτές διαμορφώθηκαν στα τέλη του 17ου αι. και κατοικούνταν από χριστιανούς και μουσουλμάνους κατοίκους. Δύο βασικές οδικές αρτηρίες που οδηγούσαν από τα δυτικά στην πόλη αποτέλεσαν την βασική προϋπόθεση για την δημιουργία των οικιστικών ζωνών της περιοχής. Ιδιαίτερη έξαρση παρουσιάζει η κατοίκηση της περιοχής στα μέσα του 19ου αι. με την οικοδόμηση πλούσιων κατοικιών κατά μήκος των προαναφερόμενων δρόμων. Την περιοχή χαρακτηρίζει ακόμη και σήμερα εκτεταμένος ακάλυπτος χώρος μεταξύ των δύο οδικών αρτηριών. Στον χώρο αυτό βρισκόταν το τέμενος Ζεβαιγιέ (Εικ.4β,5α,5β) και μεγάλο μουσουλμανικό νεκροταφείο. Κατά την παράδοση το τέμενος ανηγέρθηκε πάνω στον ναό του Αγ. Σάββα στοιχείο που δεν είμαστε σε θέση να επιβεβαιώσουμε δεδομένου ότι στις γνωστές μέχρι σήμερα καταγραφές δεν αναφέρεται ναός αφιερωμένους στο συγκεκριμένο άγιο.¹ Επιπλέον, σύμφωνα με την άποψη των τοπικών ιστορικών, το τέμενος ιδρύθηκε από τα περισσεύματα του Μεχμέτ αγά τζαμιού της πόλης, από το οποίο και συντηρούνταν μέχρι τα μέσα του 19ου αι. Από την ιδιότητά του αυτή άντλησε και το συγκεκριμένο όνομα. Περισσότερο αληθοφανής φαίνεται ή άποψη ότι το όνομα

.....

1. Λ. Βρανούσης ο.π. 39-46

προέρχεται από την τουρκική λέξη *zaviye* = κελί ερημίτου, στοιχείο που επιβεβαιώνει την άποψή μας ότι το γύρω από το συνεκτικό τμήμα της πόλης ανεγερθέντα τεμένη αποτέλεσαν αρχικά μοναστικά κέντρα. Ως χορηγός του τεμένους αναφέρεται μόνον το όνομα του Σκενδέρ μπέη Β΄.

Κατά την τελευταία οικοδομική φάση το τέμενος αποτελούνταν από την συνήθη θρησκευτική αίθουσα, μιναρέ στα νοτιοδυτικά και κλειστό προστώοοο πλάτους 4,00μ. στην δυτική και βόρεια πλευρά. Ο ακάλυπτος χώρος που το περιέβαλε δεν οριοθετείται με συγκεκριμένη περίφραξη, παρά μόνον από διάσπαρτους τάφους μουσουλμάνων κατοίκων της πόλης. Ταφές συναντώνται σε μεγάλη έκταση γύρω από το τέμενος διαμορφώνοντας στην περιοχή το μεγαλύτερο μουσουλμανικό νεκροταφείο της πόλης.

12. Κούμπλου ή Καμάρες ή Αλή αγά Κούμπλου τζαμί.

Στα όρια του εμπορικού τμήματος της πόλης, στην βόρεια πλευρά του υψώματος των Λιθαριτσιών, υπήρχε το ονομαζόμενο Κούμπλου τζαμί (Εικ.4β,5α,5β) που έγινε περισσότερο γνωστό ως τζαμί στις Καμάρες, από το όνομα της περιοχής που το περιέβαλε. Χωρίς να αντιστοιχεί σε κάποια ιδιαίτερη συνοικία, το όνομα Καμάρες παρέμεινε να χαρακτηρίζει το δεξιό ως προς τον κατερχόμενο προς το κάστρο μέτωπο της σημερινής οδού Αβέρωφ, από τα υπολείματα τοξοστοιχιών που κατά τις συνεχείς πυρπολήσεις του κέντρου της πόλης διεσώθησαν. Η ονομασία "Κούμπλου" θα πρέπει να σχετίζεται με το χορηγό του τεμένους, όπως επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι σε μεταγενέστερη καταγραφή του κτιρίου συναντάται με το όνομα του Αλή αγά Κούμπλου. Συναντάται επίσης ως όνομα μικρής συνοικίας στα δυτικά της πόλης. Η χρονολογία ιδρύσεως του τεμένους παραμένει άγνωστη, υποθέτουμε ωστόσο ότι αποτελεί ένα από τα νεότερα μουσουλμανικά θρησκευτικά κτίρια των Ιωαννίνων. Θα πρέπει να κατασκευάστηκε στα μέσα του 19ου αι. και αποτέλεσε το σημαντικότερο τέμενος για τους κατοίκους του κέντρου. Μέσα στο ίδιο το κτίριο του τζαμιού το τέμενος έχει το μεγαλύτερο προστώο από όλα τα υπόλοιπα της πόλης. Η άμεση γειτνίασή του με τον μητροπολιτικό ναό του Αγ. Αθανασίου σε μία ευρύτερη συνοικία με αμιγή χριστιανική σύνθεση, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι το τέμενος θα πρέπει να ανεγέρθηκε σε αντιδιαστολή με την μητρόπολη όταν αυτή ξανακτίστηκε μεγαλοπρεπώς στα 1832. Στο τέμενος ανήκαν ως προσοδοι σειρά μικρών καταστημάτων που οριοθετούσαν το χώρο του προς την

πλευρά του εμπορικού δρόμου. Η είσοδος σε αυτόν γινόταν από τον ίδιο δρόμο μέσω τοξωτής πύλης που υπήρχε ανάμεσα στα καταστήματα. Έτσι το τέμενος παρουσιάζει κατά την τελευταία περίοδο μία διαφορετική λειτουργία από πολεοδομική άποψη, συνδυάζοντας τη θρησκευτική δραστηριότητα που "αναζητά" την απομόνωση, με αντίστοιχες κοσμικές. Ο νέος αυτός χαρακτήρας απορρέει από την γενικότερη αντίληψη που επικρατεί κατά τον 19ο αι. ιδιαίτερα μετά το Τανζιμάτ στα 1839.

Επρόκειτο για ξυλόστεγο τέμενος με επίσης ξυλόστεγο ευρύ προστώο και υψηλότατο μιναρέ. Το προστώο, πλάτους 10,00μ., με δύο σειρές εσωτερικούς πεσούς κάλυπτε τη δυτική και τμήμα της βόρειας πλευράς. Η αίθουσα προσευχής, όπως τεκμηριώνεται από τα διαθέσιμα σχεδιαστικά δεδομένα, είχε διαστάσεις 8,00x9,00 μ. Στον περιβάλλοντα χώρο δεν φαίνεται να λειτούργησε νεκροταφείο. Μετά την κατεδάφιση του τεμένους ανηγέρθηκε το οικοδομικό συγκρότημα του Τοσιτσιού ιδρύματος και χαράχθηκαν νέοι δρόμοι στην περιοχή. Κατ'εξαιρέση πάντως το τέμενος αυτό δεν αναφέρεται στο πολεοδομικό σχέδιο του 1904 ενώ αντίθετα εμφανίζεται στα πολεοδομικά σχέδια του 1905-1908 που έγιναν με το ίδιο υπόβαθρο. Είναι απίθανο να ανεγέρθηκε το τζαμί κατά το διάστημα 1904-1905, διότι αυτό δεν θα διέφυγε της προσοχής του τύπου της εποχής ούτε των τοπικών ιστορικών που καταγράφουν με ακρίβεια τα γεγονότα της εποχής.

13. Ομπερ μπέη ή Χαμιδιέ τζαμί.

Βρισκόταν σε περιφραγμένο επικλινή χώρο, στην θέση όπου ανεγέρθηκε την δεκαετία του 1920 η Καπλάνειος και Ελισσαβέτειος Σχολή. (Εικ.4β,5α,5β). Επρόκειτο για μικρό τέμενος με ιδρυτή τον Ομέρ μπέη, υιό του τοποτηρητή των Ιωαννίνων κατά το διάστημα 1702-1720, Ασλάν πασά του Β'. Κτισμένο στα τέλη του 18ου αι. συνδέθηκε αργότερα με τον ρόλο των τουρκικών ενόπλων δυνάμεων και απέκτησε όπως και το στρατιωτικό νοσοκομείο Ιωαννίνων το προσωνύμιο Χαμιδιέ. Ως Ομέρ μπέη τζαμί αποτελούσε το κέντρο μικρής συνοικίας όπου στα βορειοανατολικά του τεμένους, βρισκόταν και το αρχοντικό των απογόνων του Ασλάν πασά. Η περιοχή είχε έντονο εμπορικό χαρακτήρα και δεν στερούνταν μεγάλων κατοικιών που ανήκαν τόσο σε μουσουλμάνους όσο και σε χριστιανούς κυρίως μεγαλεμπόρους. Η συνοικία αυτή χαρακτηριζόταν από μεγάλη πυκνότητα οικοδομών, μειωμένους ακάλυπτους χώρους και στενότητα δρόμων. Οι συνθήκες αυτές επέβαλαν τη συμπύκνωση των οικοδομημάτων, το τέμενος διατηρούσε αναλλοίωτο τον ακάλυπτο χώρο γύρω από αυτό. Το σχολείο του τεμένους περιοριζόταν σε μικρό διάωροφο κτίσμα στην συμβολή των δύο δρόμων που οριοθετούν βόρεια τον χώρο του ιερού. Αποτελούνταν από μία θολοσκέπαστη αίθουσα χωρίς προστώο, με το μιναρέ στον μέσον της νότιας πλευράς του. Από την αίθουσα εξείχε νότια ο χώρος του παταριού που κάλυπτε τη δυτική όψη του μιναρέ.

14. Ιμπραήμ πασά ή Ιμπροχώρ τζαμί.

Ηταν έργο πιθανόν του Ιμπραήμ πασά, τοπάρχη κατά μία άποψη των Ιωαννίνων κατά το διάστημα 1736-1739 και απογόνου του Ασλάν πασά του Β'. Μικρό συνοικιακό τέμενος, δεν αποτέλεσε το κέντρο μιας ιδιαίτερα μεγάλης συνοικίας. (Εικ.4β,5α,5β). Χτισμένο και αυτό στα όρια του εμπορικού κέντρου, στη σημερινή πλατεία Σκουμπουρδή περιβαλλόταν από μεγάλες οικοδομές κυρίως μουσουλμάνων. Στενοί δρόμοι οδηγούσαν στο τέμενος από την κεντρική αρτηρία που διαπερνά το λεκανοπέδιο λίγο νοτιότερα. Η θέση του σε ένα από τα πλέον πυκνοδομημένα τμήματα της πόλης, σε ομαλό έδαφος παρά την κατωφέρεια που χαρακτηρίζει το φυσικό ανάγλυφο της περιοχής, σε σημείο μάλιστα όπου υπήρχε πηγαίο νερό οδηγούν στην υπόθεση ότι μία ομάδα όψιμων θρησκευτικών κτισμάτων κατασκευάστηκε σε πυκνοδομημένα τμήματα της πόλης πιθανόν κοντα στις κατοικίες των ιδρυτών. Με την κατανομή αυτή το τέμενος προσεγγίζει το στοιχείο της καθημερινής ζωής διαμορφώνοντας με αυτό τον τρόπο μία θρησκευτικοκεντρική πολεοδομική εκόνα που δεν είναι τίποτα άλλο από αντανάκλαση της οθωμανικής κοσμικής ζωής.

Το τέμενος στην τελευταία του φάση αποτελούνταν από την τετραγωνική αίθουσα προσευχής και ευρύ προστώο που το μήκος του ξεπερνούσε το μήκος της δυτικής όψης της. Ο μιναρές εξείχε της νότιας όψης στο σημείο συμβολής της αίθουσας με το προστώο.

15. Μεχμέτ αγά ή Λελυπαρά ή Κατσή τζαμι

Πρίν από τη σύγχρονη ρυμοτόμηση της πόλης στη νοτιοδυτική πλευρά του οθωμανικού διοικητηρίου βρισκόταν ένας μεγάλος ακάλυπτος χώρος που στο μέσον του δέσποζε ένα μικρό συνοικιακό τέμενος. (Εικ.4β,5α,5β). Το τέμενος κατά μία άποψη είχε ιδρυθεί από γόνο της εξισλαμισθείσας οικογένειας των Λελυπαρά, ονόματι Μεχμέτ. Η πολυπληθής οικογένεια των Λελυπαρά είχε εξισλαμισθεί κατά το 1635 κατά την περίοδο δηλαδή των εκτεταμένων εξισλαμισμών που έγιναν με σκοπό τη διατήρηση των προσόδων των ακινήτων ιδιοκτησιών. Στα χρόνια που ακολούθησαν φαίνεται ότι οικοδομήθηκε και το ομώνυμο τέμενος καταλαμβάνοντας ένα μικρό γήλοφο στις παρυφές του εμπορικού κέντρου της πόλης κοντα στο κύριο δρόμο που οδηγεί προς το οχυρωμένο τμήμα της. Κατα τον 19ο αι. ο Τζελαλή πασάς¹ απόγονος του υιού του Ασλάν πασά του Α' οικοδόμησε κοντα στο τέμενος ιμαρέτ και μενδρεσέ, προικοδοτώντας το συγκρότημα με την πρόσοδο 150 εργαστηρίων. Μία μεταγενέστερη περιγραφή, αναφερόμενη στα κτίσματα συνοδείας του τεμένους μας πληροφορεί ότι ο μενδρεσές αποτελούνταν από 11 ισόγεια κελιά και ένα μεγάλο δωμάτιο, ενώ επιπλέον υπήρχε και βοηθητική διώροφη οικία αποτελούμενη από 3 δωμάτια στον όροφο και ένα θάλαμο στο ισόγειο με κουζίνα και χώρους υγιεινής. Διασώζονται επίσης μερικά στοιχεία για τις προσόδους του τεμένους που ήταν μεταξύ άλλων το 8.000 γρ.ετησίως από αλευρόμυλο στο χωριό Καλέντζι των Κατσανοχωρίων, 10.000 γρ. από ενοικίαση

1. Ι. Λαμπρίδης ο.π., 51

λειβαδιών στην θέση Σταυράκι της περιφέρειας των Ιωαννίνων καθώς και 6.000 γρ. από εργαστήρια της αγοράς της πόλης. Το τέμενος αυτό, κοντά στο εμπορικό κέντρο, αποτελεί ένα επιπλέον παράδειγμα μικρού ιερού του χτίζεται κοντά στην κατοικία του ιδρυτή ή χορηγού του, συνιστώντας στοιχείο κοινωνικής προβολής του ιδρυτή και κατοχυρώνοντας του εκτός της κοινωνικής θέσης και μεγάλη ιδιοκτησία μέσα σε πυκνοδομημένα τμήματα του οικισμού. Η ομώνυμη μικρή συνοικία που το περιέβαλε κατοικούνταν από επιφανείς μουσουλμάνους.

Στα δυτικά του τεμένους υπήρχε ένα επίμηκες διώροφο κτίριο που τμήματά του διατηρούνται ως σήμερα στους ακάλυπτους χώρους των πολυκατοικιών της περιοχής. Τα στοιχεία αυτά μαρτυρούν ότι επρόκειτο για κτίσμα διαμορφωμένο από την επανάληψη ορθογώνιων, διώροφων, θολοσκέπαστων μονάδων, που έφεραν ανά δύο εξωτερική κλίμακα. Το ξύλινο μεσοπάτωμα χώριζε δύο ανεξάρτητους σε κάθε μονάδα ορόφους με τζάκι στην δυτική πλευρά κάθε αίθουσας. Τα ελάχιστα σωζόμενα στοιχεία δεν μας επιτρέπουν να διερευνήσουμε ενδεχόμενο ύπαρξης αίθουσας διδασκαλίας παρότι σύμφωνα με τα μετρικά δεδομένα θα υπήρχαν τουλάχιστον 11 μονάδες κατοικίας ενώ απομένει επιπλέον διαθέσιμος χώρος που πιθανόν θα αντιστοιχούσε στην αίθουσα αυτή. Τα στοιχεία αυτά συμβαδίζουν με την προαναφερόμενη περιγραφή, με βάση την οποία ο μεντρεσές του τεμένους αυτού ήταν ο μεγαλύτερος μέχρι τώρα γνωστός στην πόλη των Ιωαννίνων και επιπλέον ο μοναδικός με διώροφα κελιά. Την γενικότερη εικόνα της ύστερης φάσης του συγκροτήματος συμπληρώνουν το οθωμανικό αρρεναγωγείο και το αντίστοιχο παρθεναγωγείο, γύρω και λίγο νοτιότερα από τον αρχικό μεντρεσέ. Από την κτητορική επιγραφή

του παρθεναγωγείου συνάγεται ότι το συγκρότημα ολοκληρώθηκε κατά το έτος 1868.² Η μορφή του συγκροτήματος, όπως μας παραδίδεται στην υστερη φάση του, επιβεβαιώνει την εμμονή της οθωμανικής διοίκησης να διαμορφώνει τις εγκαταστάσεις των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων γύρω από τα τεμένη, παρά τις νέες επιταγές των μεταρρυθμίσεων του 19ου αι.

.....
2. Γ. Κανετάκης ο.π.,85

16. Ασλάν τζαμί.

Τα σημαντικά διοικητικά μέτρα της οθωμανικής διοίκησης στις αρχές του 17ου αι., επέφεραν σημαντικές αλλαγές στο αστικό περιβάλλον των Ιωαννίνων. Η σημαντικότερη ίσως ήταν η εξαφάνιση και των παραμικρών στοιχείων που θα τροφοδοτούσαν την ιστορική μνήμη των χριστιανών υπηκόων, καταστρέφοντας και τις ελάχιστες εστίες όπου διασώζονταν μερικά ακόμη δεδομένα του παρελθόντος. Ο ψηλός βράχος που δεσπόζει στα βόρεια της χερσονήσου που εισχωρεί στην λίμνη και κυριαρχεί σχεδόν σε ολόκληρο το οροπέδιο των Ιωαννίνων, αποτέλεσε στα 1618 τη θέση του γνωστότερου ίσως τεμένους των Ιωαννίνων του Ασλάν πασά τζαμί. Εκτός του ότι ήταν περίοπτη, η θέση που αναγέρθηκε το τέμενος συγκέντρωνε για τους χριστιανούς που είχαν αρχίσει να απομακρύνονται από το κάστρο, τα εναπομείναντα στοιχεία σύνδεσης της εποχής τους με την ύστερη βυζαντινή παράδοση. Εκεί όπου υπήρχε το διοικητικό κέντρο της βυζαντινής πόλης ανεγείρεται το σύμβολο της οθωμανικής διοίκησης, το τζαμί, που αντιπροσωπεύει την οριστική θρησκευτική και πολιτική κυριαρχία. Το τειχισμένο τμήμα του οικισμού των Ιωαννίνων είχε πάψει προ πολλού να αποτελεί τη βασική πολεοδομική μονάδα της πόλης. Η πόλη είχε ήδη επεκταθεί και το κάστρο δεν ήταν τίποτε άλλο παρά χώρος κατοικίας κάποιων χριστιανών που στήριζαν την ύπαρξη τους στα παραχωρηθέντα σε αυτούς προνόμια. Τα χρονικά της εξέγερσης του Διονυσίου στα 1611 μας πληροφορούν ότι τα κέντρα της οθωμανικής διοίκησης βρισκόταν στην εκτός τοιχών πόλη, στοιχεία που επιβεβαιώνουν ότι το "κάστρο" είχε ήδη παρακμάσει πολεοδομικά. Δεν είχε παρακμάσει όμως η μνήμη και το θρησκευτικό αίσθημα των Ιωαννίνων, με

σημεία αναφοράς την ύπαρξη των ναών του κάστρου και τις κατοικίες των ελλήνων αρχόντων. Το μουσουλμανικό τέμενος, έργο του Ασλάν πασά του Α΄ που ηγεμόνευσε στην περιοχή την περίοδο εκείνη, έθετε μια στέρεη βάση για την οθωμανική διοίκηση. Κατασκευασμένο επάνω στον ναό του Αγ. Ιωάννου με μεγαλοπρεπές σχέδιο, είναι σχεδόν βέβαιο ότι ολοκληρώθηκε και ως εκπαιδευτικό κέντρο από την αρχή.¹ Δημιουργήθηκε με αυτόν τον τρόπο στην πιο περίοπτη αλλά και στη σημαντικότερη από άποψη ιστορικών δεδομένων θέση ένα κτίσμα, που προτάσσοντας την θρησκευτική υπόσταση του λειτουργούσε περισσότερο ως πραγματικό διοικητικό σύμβολο. Εύγλωττη είναι η περιγραφή του ιερωμένου ταξιδευτή του 17ου αι. «ένα τζαμί ευφροσυνο που δεσπόζει σε όλη την πόλη και σε όλους τους ναχιγιέδες. Σε καμιά πολιτεία δεν υπάρχει τέμενος ανώτερό του. Στηριγμένος πάνω σε τέσσερις τοίχους, ένας εννεάτρουλος θόλος υψώνει την κεφαλή του ως τα ουράνια. Το μήκος του τζαμιού είναι εκατό πόδια, και στις τέσσερις πλευρές του υπάρχουν τζάμια από κρύσταλλο χαλαζία και Βενετσιάνικο γυαλίΕίναι χτισμένος πάνω σε μια αψίδα από τεχνίτη μηχανικό με τέτοιο τρόπο που μοιάζει να στέκει μετέωρος». Ανάλογη μεγαλοπρέπεια αποπνέει η επιτοίχια επιγραφή της εισόδου που διασώζει το όνομα του ιδρυτή και την χρονολογία ίδρυσης μαζί με ποιητικές εκφράσεις. Με την ίδρυση καταρχήν του Ασλάν αλλά και των υπολοίπων τζαμιών του κάστρου, επιδιώκεται μια οριστική αλλαγή του πολεοδομικού του χαρακτήρα με τη μετατροπή του σε θρησκευτικό και εκπαιδευτικό κέντρο, πλαισιωμένο από μουσουλμανικό πλέον πληθυσμό. Αμιγείς μουσουλμανικές συνοικίες

1. Α. Βρανούσης ο.π. 43,44

ασφυκτιούν γύρω από τα θρησκευτικά κέντρα που κατά την περίοδο ακμής τους παρουσιάζουν υπερσυνοικιακό ενδιαφέρον. Γύρω από το προαναφερόμενο τέμενος αναπτύσσεται το πιο πλήρες εκπαιδευτικό συγκρότημα της πόλης. Παράλληλα, εστίες και πτωχοκομείο ολόκληρώνουν τον κοινωνικό του ρόλο. Μέχρι την κατάργηση του εξάλλου, παρέμεινε σημαντικό μοναστικό κέντρο της πόλης και κέντρο λήψης θρησκευτικών αποφάσεων. Η σημαντική του λειτουργία διαφαίνεται επίσης από τον αριθμό των δωρεών που καταγράφησαν για το τέμενος αυτό. Δεκαπέντε οικίες διασπαρτες σε ολόκληρη την πόλη, επτά αστικά οικόπεδα και δύο μεγάλα περιαστικά κτήματα είναι ότι δασώθηκε και καταγράφηκε μετά την απελευθέρωση.

Το κυρίως τέμενος αποτελείται από την αίθουσα προσευχής, ευρύπροστώ που καλύπτει την δυτική πλευρά και στοά που περιβάλλει ολόκληρο το οικοδόμημα στην βόρεια, δυτική και νότια πλευρά. Το προστώ που διαμορφώνεται με 4 κίονες στην δυτική όψη, ανοικτό κατ' αρχήν, δίνει την πληρέστερη εικόνα για τη μορφή του αρχιτεκτονικού στοιχείου σε όλα τα τεμμένα της πόλης. Για λειτουργικές, ανάγκες, πιθανόν σε μεταγενέστερη φάση, διαμορφώθηκε η περιβάλλουσα στοά που αρχικά ήταν ανοικτή προσδίδοντας σε ολόκληρο το οικοδόμημα μια ανάλαφρη σύνθεση και αρμονική σύνδεση του ογκώδους θόλου με τα υπόλοιπα περιβάλλοντα δομικά στοιχεία. Η πλατειά περιμετρική μαρκίζα της στέγης της στοάς συντέλεσε ώστε το όλο συγκρότημα να κλειστεί με εκτεταμένα υαλοστάσια αποκτώντας την σημερινή του μορφή.

Η αρχιτεκτονική του τεμένους ακολουθεί την τυπική για την περιοχή διάταξη της μιας λειτουργικής μονάδας με προστώ στα δυτικά και περιβάλλουσα στοά. Η ορθογωνική αίθουσα προσευχής,

διαστάσεων 9 X 9 καλύπτεται από ψηλό ημισφαιρικό θόλο εδραζόμενο στους εξωτερικούς τοίχους και σε γωνιακά σφαιρικά τρίγωνα με ελαφρά οξυκόρυφη διάθεση. Η έδραση του θόλου συμπληρώνεται με διακοσμητικά τόξα στις όψεις των εξωτερικών τοίχων. Σε ολόκληρη την εσωτερική δυτική όψη αναπτύσσεται το ξύλινο πατάρι που στηρίζεται σε δύο περίτεχνους κίονες συνδεόμενους μεταξύ τους με διακοσμημένα ισλαμικά τόξα. Το τέμενος διατηρεί σχεδόν ανέπαφο τον εσωτερικό του διάκοσμο και τον φορητό εξοπλισμό.

Ο μενδρεσές του συγκροτήματος διαμορφωμένος σε σχήμα L, αποτελείται από 12 μονάδες κατοικίας χωρισμένες σε δύο εξάδες εκατέρωθεν της αίθουσας διδασκαλίας. Ευρύ προστώο, στηριζόμενο σε είκοσι ημικυκλικά τόξα, καλύπτει την βορειοανατολική όψη. Η εστία του συγκροτήματος συνίσταται από έναν ορθογώνιο χώρο και ανοικτό προστώο. Ο ορθογώνιος χώρος διαιρείται σε τρεις επί μέρους μονάδες, εκ των οποίων η μία ήταν ο χώρος του μαγειρείου. Ο τελευταίος καλύπτεται από πλινθόκτιστο ημισφαίριο που καταλήγει στην κορυφή του σε πολυγωνική καμινάδα, ενώ οι υπόλοιποι χώροι μαζί με το προστώο φαίνεται ότι στεγάζονταν με ξυλοστέγη.

Το πλατύ πεδίο έδρασης του τεμένους διαμορφώνεται από υψηλά αναλημματικά στοιχεία που αυξάνουν σημαντικά τον όγκο του φυσικού βράχου. Οι νέοι χώροι που διαμορφώνονται κάτω από τα τοξωτά αυτά αναλήμματα αφιερώνονται στις απαιτούμενες λειτουργικές ανάγκες του τεμένους όπως είναι οι βρύσες κάθαρσης και οι χώροι περισυλλογής και ανάπαυσης. Στο χώρο όπου εδράζεται το τέμενος και ιδιαίτερα στο ανατολικό του τμήμα, υπάρχει πλήθος ταφών επιφανών μουσουλμάνων από τις οποίες ξεχωρίζει ο τουρμπές του Ασλάν πασά. Τα χαμηλότερα τμήματα του βράχου που διαμορφώνονται και αυτά με περιμετρικούς αναλημματικούς τοίχους

περιλαμβάνουν το συγκρότημα του μενδρεσέ και την εστία καθώς και τμήμα νεκροταφείου . Τα αναλήμματα ολόκληρου του χώρου αποτελούν τμήματα της τοιχοποιίας της βόρειας και δυτικής πτέρυγας του κάστρου των Ιωαννίνων, που στο τμήμα αυτό κατ'εξάιρεση παρουσιάζει εμφανή ισχυρά οχυρώματα δεδομένα όπως για παράδειγμα κανονιοθυρίδες. Ο βυζαντινός πύργος της βορειοανατολικής γωνιάς φαίνεται ότι έπαυσε μετά την κατασκευή του τέμενους να αποτελεί οχειρωματικό στοιχείο και χρησιμοποιήθηκα μόνον για τις ανάγκες του τέμενους από τον οικισμό του κάστρου.

Ο καστρόμορφος περίβολος δημιουργεί ένα σύνολο που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως περικλειστο αστικό μοναστηριακό συγκρότημα. Ο αστικός του όμως χαρακτήρας υπερισχύει, με την δημιουργία εκτός τειχών σειράς άλλων οικοδομημάτων που συνοδεύουν το κυρίως τέμενος. Τέτοια είναι η βιβλιοθήκη του συγκροτήματος, μικρά κτήρια συνοδείας και τα δημόσια λουτρά. Χαμηλή περίφραξη απλά οριοθετούσε τις λειτουργίες από την αστική δραστηριότητα. Η συνοικία που περιέβαλλε το συγκρότημα αυτό έφερε την ονομασία του τεμένους και θεωρείται η μεγαλύτερη από τις συνοικίες του κάστρου. (Εικ. 9-1 έως 9-37).

17. Φετχιέ τζαμι.

Η ανέγερση της εσωτερικής ακρόπολης των Ιωαννίνων στα 1815, οικοδομήθηκε σε περιοχή που μέχρι τότε αποτελούσε ένα συνεκτικό για το κάστρο οικιστικό πυρήνα, τμήμα της καστρινής συνοικίας που έμεινε γνωστή με το όνομα Τζιαλαλή πασά. Η απογύμνωση του εδάφους από τις υπάρχουσες οικοδομές, και η ανέγερση του ογκώδους οχυρού, αλλοίωσε σε μεγάλο βαθμό την εικόνα που θα είχε η περιοχή, με τις οικίες να καταλαμβάνουν τον ανατολικό βράχο της χερσονήσου του κάστρου, τους ανηφορικούς δρόμους που οδηγούσαν στην κορυφή του βράχου και τους κοινόχρηστους χώρους να ασφυκτιούν γύρω από τα απομεινάρια του βυζαντινού οικισμού που μέχρι τότε είχε έκδηλα διατηρηθεί στην περιοχή. Ο ανατολικός αυτός βράχος, ομαλότερος στην πρόσβαση του και με σχετικά επίπεδη κορυφή, έδωσε την δυνατότητα στους βυζαντινούς οικιστές της πόλης να αναπτύξουν ένα σημαντικό για την περιοχή οικιστικό πυρήνα γύρω από μιά σειρά θρησκευτικών κτισμάτων, αναπόσπαστο κομμάτι των μεσαιωνικών πόλεων. Παλαιότερες οχυρώσεις του σύμφωνα με τις μέχρι τώρα γνωστές πηγές τον πρώτο και σημαντικότερο οικιστικό πυρήνα της μεσαιωνικής και βυζαντινής πόλης. Ο μητροπολιτικός ναός της πόλης αλλά και άλλα εξίσου σημαντικά θρησκευτικά κτίσματα δέσποζαν στην περιοχή μετά την τείχιση ολοκληρου του οικισμού, από τον 13ο αι. και μέχρι την κατάκτηση της πόλης από τους οθωμανούς. Τα θρησκευτικά αυτά κτίσματα παρά τις κατά καιρούς επεμβάσεις των οθωμανών, διατηρήθηκαν έστω και σε ερειπειώδη η άλλη μορφή μέχρι την οριστική εξαφάνισή τους στις αρχές του 19ου αι. όταν ο

χώρος απογυμνωθηκε από τις όποιες οικοδομές για να ανεγερθεί ο περίβολος της εσωτερικής ακρόπολης.

Σύμφωνα με γνωστές πηγές, στα 1596/7 έγινε προσπάθεια να κατασκευαστεί μιναρές να μετατραπεί δηλαδή ο ναός του ταξιάρχη Μιχαήλ που βρίσκονταν στο νοτιοανατολικό άκρο του βράχου σε τζαμί, προσπάθεια που όπως φαίνεται δεν ευόδωσε μέχρι την οριστική έξωση των χριστιανών από το κάστρο στις αρχές του 17ου αι¹. Χωρίς να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τι ακριβώς συνέβαινε την περίοδο εκείνη, βλέπουμε ότι παρά την ύπαρξη των προνομίων στα Ιωάννινα, οι αμιγείς χριστιανοί οικιστικοί πυρήνες αποτέλεσαν από τους πρώτους κιόλας αιώνες της κατάκτησης αντικείμενο πολιτικής αντιπαράθεσης με πρόταξη της θρησκευτικής κυριαρχίας. Στις αρχές του 17ου αι. όμως όταν δεν συνέτρεχαν λόγοι προνομίων, ο χριστιανικός ναός μετετράπηκε σε τζαμί έτσι όπως μας μεταφέρεται στο ταξιδιωτικό κείμενο του 1670. " Προς τα νοτιοανατολικά αυτού του τζαμιού, αφού περπατήσαμε για πεντακόσια βήματα μεσα στους μαχαλάδες, βρίσκεται το Φετχιγιέ τζαμί..... ένα αρχαίο τέμενος με σαμαρωτή οροφή, ολότελα κεραμοσκέπαστο με πέτρινο μιναρέ, που προηγουμένως ήταν εκκλησία. Είναι κι αυτό ένα τζαμί ολόλαμπρο σε μια γωνιά του κάστρου πάνω σε απόκρημνο βράχο σε πλάτος εξήντα πόδια και μήκος εκατό ". Παρότι στην πλειοψηφία τους τα τεμένη εκείνης της περιόδου είχαν ανεγερθεί πάνω σε χριστιανικούς ναούς, γραπτή αναφορά της προυπάρχουσας εκκλησίας γίνεται μόνον στην περίπτωση του Φετχιγιέ, υποθέτουμε για τον λόγο ότι θα ήταν εμφανή ακόμη σημαντικά τμήματα της αρχιτεκτονικής ή ζωγραφικής

.....
1. Λ. Βρανούσης ο.π. 35

του ναού. Η υπόθεση μας φαίνεται αργότερα, στα 1770, ".....εσώζετο ολόκληρος ο ναός και οι ζωγραφίες, πλὴν του αγίου βήματος. Τότε δε οπὺ εκροτήθη ο πόλεμος των Ρώσων μετὰ των Τούρκων, ἐπὶ της βασιλείας Σουλτάν Μουσταφά και Αικατερίνης Β', ἐχάλασαν οι Τούρκοι το περισσότερο μέρος του ναού και το υπόλοιπον το μετεσχημάτησαν εἰς τζαμί καὶ τό ἐσκέπασαν ἐπάνω με τέμενος», ἐλάχιστα βοηθὸν την ἀκριβὴ χρονολόγησιν του σωζόμενου σήμερα κτίσματος. Θεωροῦμε σχεδὸν βέβαιο ὅτι το κτίσμα αὐτὸ ἀνεγέρθη ἀπὸ την ἀρχὴν στὸν τύπο της μίας οργανικῆς μονάδας με προστώο στα δυτικά και βόρεια. Στα καταγεγραμμένα μουσουλμανικά θρησκευτικά κτίσματα ἀναφέρεται ὡς Τζελαλή πασά τζαμί με την υποσημείωση " Τετχιέ πασά τζαμί " που προέρχεται ἀπὸ παραφθορὰ του ονόματος " Φετχιέ " Ἀπὸ την ἴδια πηγὴ πληροφοροῦμαστε την ὑπαρξὴ μικροῦ νεκροταφείου στα δυτικά του τεμένους, γύρω ἀπὸ τον τάφο του ἀλή πασά. Η τελευταία αὐτὴ ἀναφορὰ ἀποσαφηνίζει το πρόβλημα των συνοικιών του κάστρου. Η συνοικία με το ὄνομα Τζελαλή πασά διαμορφωνόταν στην νοτιοανατολικὴ πλευρὰ του οικισμού και εἶχε ὡς κέντρο ἀναφορὰς το τέμενος Φετχιέ παρὰ το γεγονός ὅτι αὐτὸ μετὰ τον τειχισμό του ἐσωτερικοῦ φρουρίου προέκυψε ἀπογυμνωμένο ἀπὸ περιβάλλουσες οἰκίες. Γνωστός με το ὄνομα Τζελαλή πασά ἀναφέρεται ο υἱὸς του Ἀσλάν του Α' ὁ ὁποῖος ἔζησε χωρὶς να ἡγεμονεύσει στα Ἰωάννινα το πρῶτο μισὸ του 17ου αἰ. και προικοδότησε πολλὰ ἰδρύματα των Ἰωαννίνων, ἴσως δε να εἶναι ο ἀρχικὸς ἰδρυτὴς του τεμένους που παρέμεινε γνωστό με την ἐπωνυμία Φετχιέ (=της κατάκτησης).²

2. Ι. Λαμπρίδης ο.π. 49,50

Το τέμενος στην τελευταία του φάση αποτελούνταν από την αίθουσα προσευχής και προστώο στα δυτικά και βόρεια. Το προστώο έχει καταστραφεί αλλά διατηρείται το κριπίδωμά του δίνοντας τις διαστάσεις της κάτοψης του. Η αίθουσα προσευχής έχει εξωτερικές διαστάσεις 10x10 , το δε προστώο έχει μέσο πλάτος 5μ. Εσωτερικά του τεμένους και σε ολόκληρο το μήκος της δυτικής όψης αναπτύσσεται το συνηθισμένο ξύλινο πατάρι, που στηρίζεται σε δύο κυλινδρικούς πεσούς και στην τοξοστοιχία που τους ενώνει. Η πρόσβαση στον μιναρέ γίνεται τόσο από το ισόγειο, όσο και από το ξύλινο πατάρι με ενιαία λίθινη σκάλα ανόδου. Στο εσωτερικό του τεμένους διασώζονται δύο τουλάχιστον στρώματα του μιχράμπ με ενσωματωμένα αρχιτεκτονικά μέλη βυζαντινού τέμπλου.

Μετά τις τελευταίες εργασίες επισκευής του τεμένους ήρθαν στο φώς δύο εντοιχισμένα λιθανάγλυφα που δίνουν μία εικόνα του εξωτερικού διάκοσμου τέτοιων θρησκευτικών κτιρίων. Πρόκειται για δύο άτεχνα διακοσμημένους λίθους τοποθετημένους στην κορυφή του ορθογώνιου τμήματος του μιναρέ, στη δυτική όψη του. Το ένα αποτελείται από επιμήκη λίθο, που φέρει στην όψη χαραγμένη σκηνή μουσουλμανικής πόλης, με τρία τζαμιά τοποθετημένα το ένα δίπλα στο άλλο και παρεμβαλλόμενα κυπαρίσια. Στην δεξιά πλευρά του λίθου λίγο ψηλότερα από τα κτίσματα διακρίνεται ένα άστρο ενώ στο τμήμα που φυσιολογικά θα ήταν ο ουρανός του τοπίου διάφορες δυσανάγνωστες χαραξείς συμπληρώνουν την σκηνή. Το δε άλλο ανάγλυφο, τεχνικότερης κατασκευής και με εμφανή την δεύτερη χρήση του λίθου, παρουσιάζει ανάγλυφα δύο πτηνά το ένα πάνω στο άλλο σε μία μάλλον ερωτική περίπτωση . Το πρώτο αποτελεί μάλλον μία ατελή απεικόνιση της πόλης ή της σχέσης του τεμένους με αυτή, (είναι αξιοσημείωτο το πρώτο από τα τρία εικονιζόμενα τζαμιά είναι

μεγαλύτερο) το δεύτερο κατά πάσα πιθανότητα είναι υλικό δεύτερης χρήσης το οποίο χρησιμοποιήθηκε χωρίς ιδιαίτερη συμβολική φόρτιση με δεδομένη την απουσία ζώντων οργανισμών από τις ισλαμικές εικαστικές απεικονίσεις. (Εικ. 10-1 έως 10-15).

18. Τεμενος του Μεχμέτ κεχαγιά

Πρόκειται για το μικρό συνοικιακό προσκυνητάρι που όπως προαναφέρθηκε βρισκόταν στην συμβολή των σημερινών οδών Κούμα και Πατριάρχη Ιωάσαφ εντός του κάστρου των Ιωαννίνων. Στο αρχείο των ανταλλαξίμων αναφέρεται ως Μεχμέτ μετζιλί και περιγράφεται ως οικία "αποτελούμενη από ένα διαμερισμα", ανήκουσα στην μουσουλμανική κοινότητα της πόλης. Οι παραπάνω πληροφορίες επιβεβαιώνονται από την γνωστή σχεδιασική απεικόνιση, όπου το κτίσμα αποδίδεται ως μικρό ορθογώνιο παραλληλόγραμο με ένδειξη για την θέση του μιναρέ στα δυτικά.

19. Τέμενος του Αλή πασά

Εσωτερικά της κεντρικής πύλης του κάστρου, δεξιά του εισερχόμενου και στην αρχή της οδού Θ. Παλαιολόγου, αναφέρεται ότι υπήρχε μικρό τέμενος με χαμηλό ξύλινο μιναρέ. Υποθέτουμε ότι ήταν κατασκευασμένο στον ακάλυπτο δημόσιο χώρο που εκτείνεται βόρεια του καλούμενου πύργου του Θωμά. Στην θέση αυτή αναφέρεται ότι υπήρχε ισόγειος κτιούκκι που ανήκε στο τέμενος του Ασδλάν αλλά στα σχεδιαστικά δεδομένα δεν αποδίδεται το κτίσμα με κάποια ιδιαίτερη απεικόνιση. Για την ύπαρξη του τεμένους αυτού ήδη από τον 17ο αι. ελάχιστα στοιχεία έχουμε στη διάθεσή μας που θα απέδιδαν την μορφή και την λειτουργία του.

ΙΧ. Συμπεράσματα.

Από την σύντομη περιγραφή των θρησκευτικών μουσουλμανικών κτισμάτων και την θέση τους στην πόλη των Ιωαννίνων γίνεται σαφές ότι τα κτίσματα αυτά αντικατοπτρίζουν τον ρόλο της μουσουλμανικής κοινότητας στην δομή της οθωμανικής πόλης. Εκτός του γεγονότος ότι είναι τα κέντρα των μουσουλμανικών συνοικιών - στις οποίες τις περισσότερες φορές προσδίδουν και το όνομα τους - μας παρέχουν στοιχεία για την εκπαίδευση, την δικαιοσύνη, την διοίκηση και την οικονομία της πόλης κατά την μακρά περίοδο της τουρκοκρατίας. Η σύναξη της κοινότητας γίνεται με τρόπο που το ιερό, ως διοικητικό μέτρο, ισχυροποιεί την πολεοδομική εικόνα της κυρίαρχης τάξης, εξαπλώνεται και ορίζει με ακρίβεια την χωρική της διάσταση και ισχυροποιεί την υπόσταση της με την ανέγερση πλήθους και κάθε είδους θρησκευτικών κτισμάτων σε πόλεις όπου κυριαρχεί πληθυσμικά το χριστιανικό στοιχείο. Τα τεμένη ανεγείρονται κυρίως πάνω σε βασικούς δρόμους εισόδου και εξόδου στην πόλη, αλλά και κοντά σε εμπορικά και διοικητικά κέντρα, συντελλώντας με αυτό τον τρόπο στην αδυναμία τροποποίησης του οδικού αστικού δικτύου παρά τις επιτακτικές ανάγκες επίλυσης των κυκλοφοριακών και πολεοδομικών προβλημάτων. Άλλο χαρακτηριστικό των κτισμάτων αυτών είναι το περίοπτο της θέσης, η ύπαρξη σχεδόν κατά κανόνα πηγαίων υδάτων και ως αποτέλεσμα της συνοικιακής τους διάστασης η πλαισίωση τους με κοιμητήρια. Η πολεοδομική τους εικόνα συμπληρώνεται με τον μεγάλο αριθμό των αστικών ακινήτων που είχαν αφιερωθεί από τους μουσουλμάνους κατοίκους ως πρόσοδοι των ιερών. Έχουν καταγραφεί στην ύστερη τουρκοκρατία ως βακουφικά τουλάχιστον

110 αστικά ακίνητα (οικίες, καταστήματα, οικόπεδα) στα οποία θα πρέπει να προστεθεί ένας μεγάλος αριθμός ακινήτων που έχουν δηλωθεί με το όνομα των θρησκευτικών λειτουργικών ή των διαχειριστών των προσόδων.

ΤΕΛΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. *WILL DURANT*. ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
2. *Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ*. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ. ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΕΛΙΣΣΑ.
3. *Κ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ*. ΓΙΑΝΝΙΝΑ. ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ-Η ΛΙΜΝΗ-ΤΟ ΝΗΣΙ. ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΩΔΩΝΗ.
4. *Κ.ΚΟΥΛΙΔΑ*. ΤΑ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΑ ΒΑΚΟΥΦΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ. ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ. ΤΟΜΟΣ ΙΒ. ΕΚΔΟΣΕΙΣ Ε.Η.Μ. 1998
5. *Γ. ΚΑΝΕΤΑΚΗΣ*. ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ. ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ. ΕΚΔ. Τ.Ε.Ε.
6. *ΕΚΔ. ΜΕΛΙΣΣΑ*. ΓΙΑΝΝΙΝΑ. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ.
7. *Α. ΒΡΑΝΟΥΣΗ*. ΙΣΤΟΡΙΚΑ Κ' ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ. ΕΚΔΟΣΕΙΣ Ε.Η.Μ. 1968
8. *Ι. ΛΑΜΠΡΙΔΟΥ*. ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ. ΕΚΔΟΣΕΙΣ Ε.Η.Μ. 1971
9. *ARCHITECTURE UNIVERSELLE*. TURQUIE OTTOMANE OFFICE DU LIVRE FRIBOURG.
10. *JOHN D. HOAG*. ARCHITETTURA ISLAMICA. ELECTA EDITRICE.
11. *MARTIN FRISHMAN AND HASAN-UDDIN KHAN*. THE MOSQUE HISTORY, ARCHTECTURAL DEVELOPMENT AND REGIONAL DIVERSITY

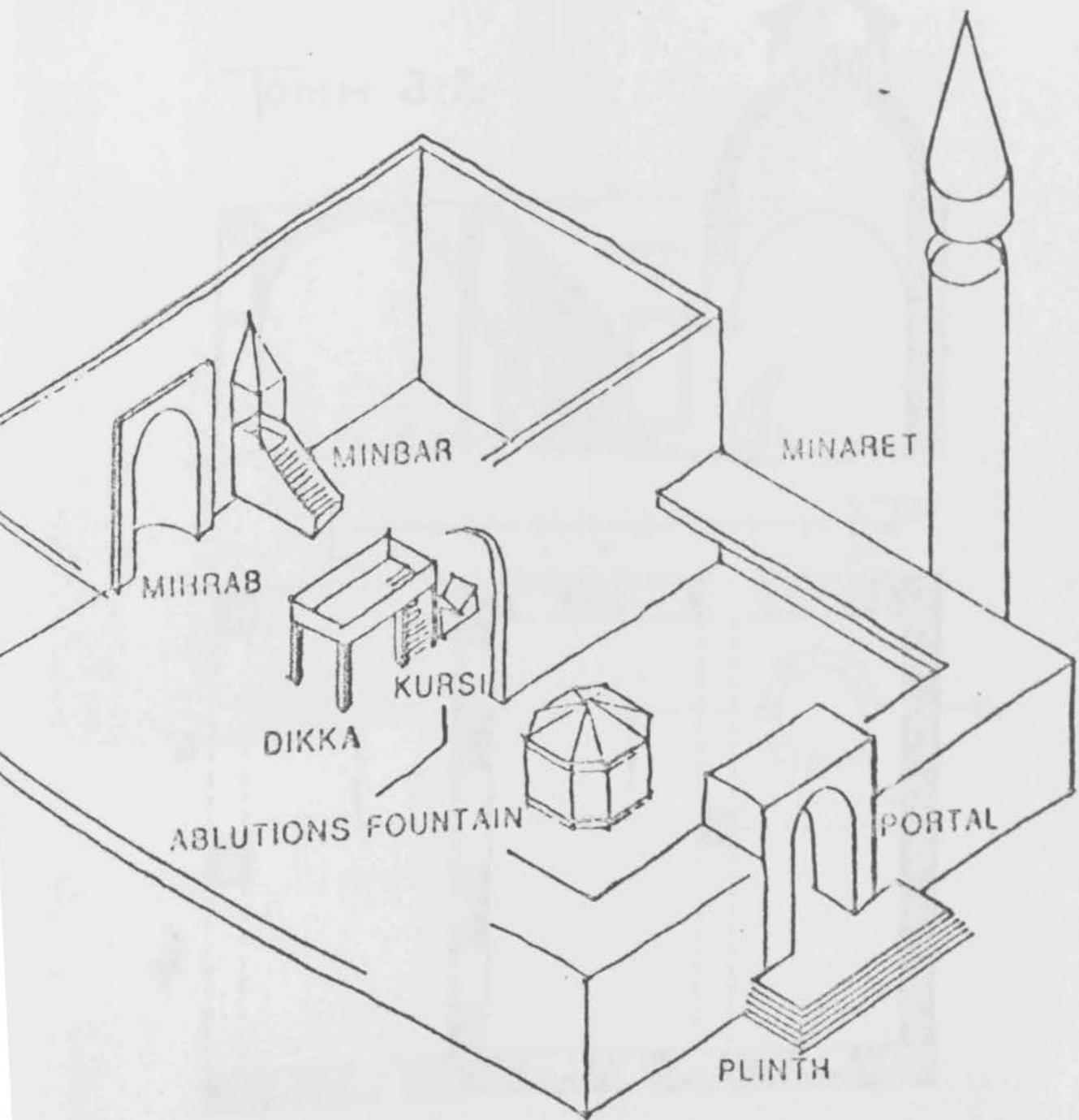
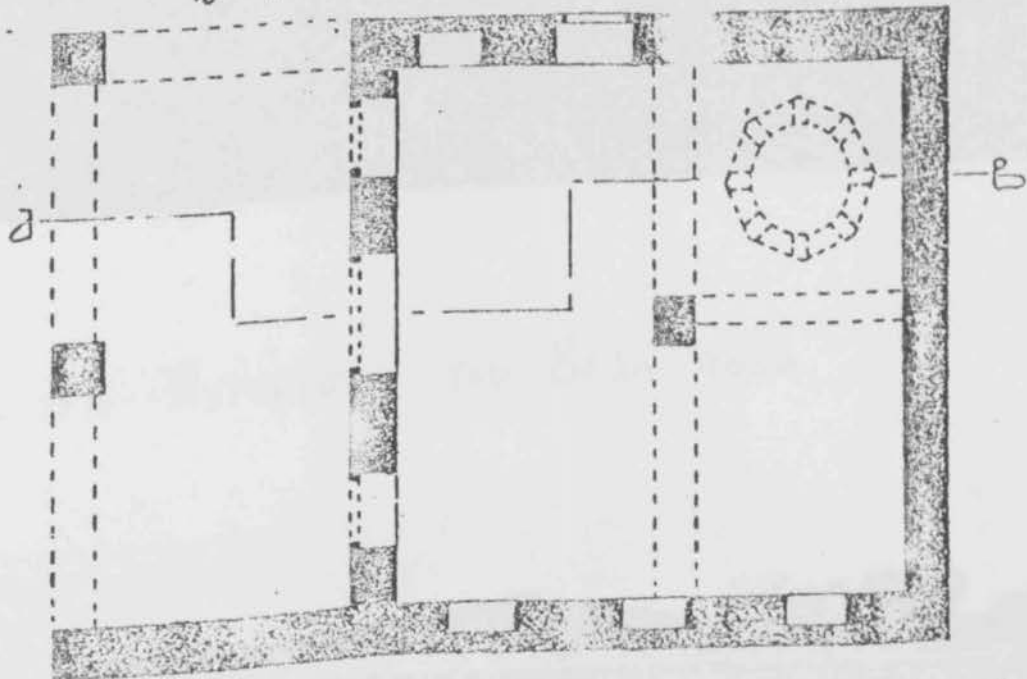
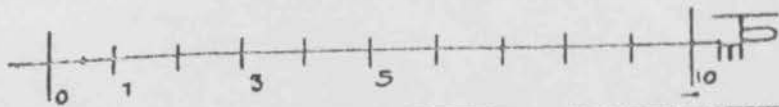
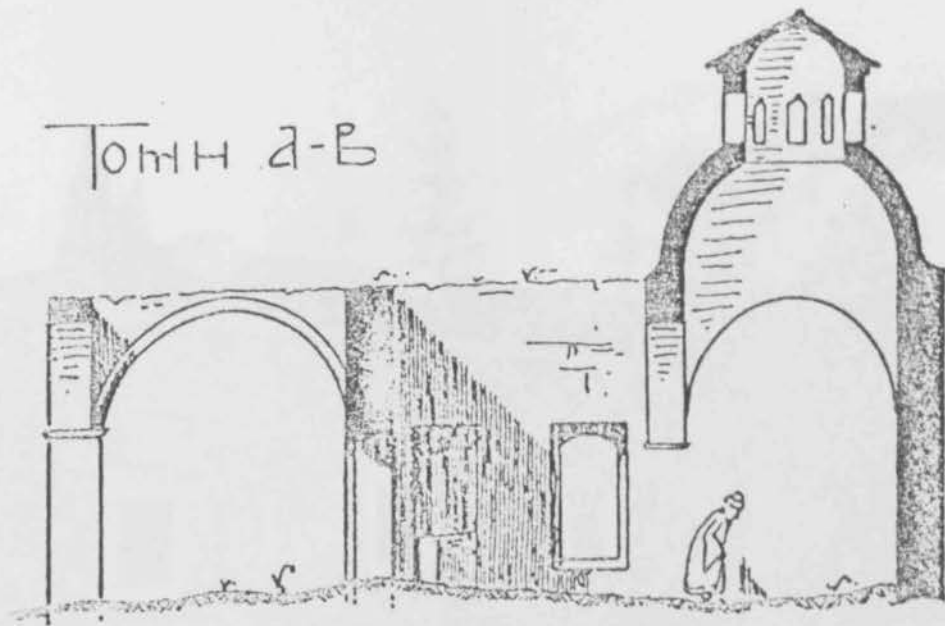

Fig. 1. TA MEPH TOY TZAMIOY.

ПНГН: THE MOSQUE (FRISHMAN - HASSAN UDDIN KHAN)

Τομή α-β

Ἐστία τοῦ Μενδρεσέ Ἀσλάν - Πασᾶ. Κάτοψις καὶ τομή.

ΕΙΚ. 2.

ΠΗΓΗ: ΗΡΕΜΙΟΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ - ΕΤΟΣ ΠΡΩΤΩΝ 1926 -

- ΤΑ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΩΝ ΙΘΑΝΩΝΙΩΝ (Α. ΞΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΣ)

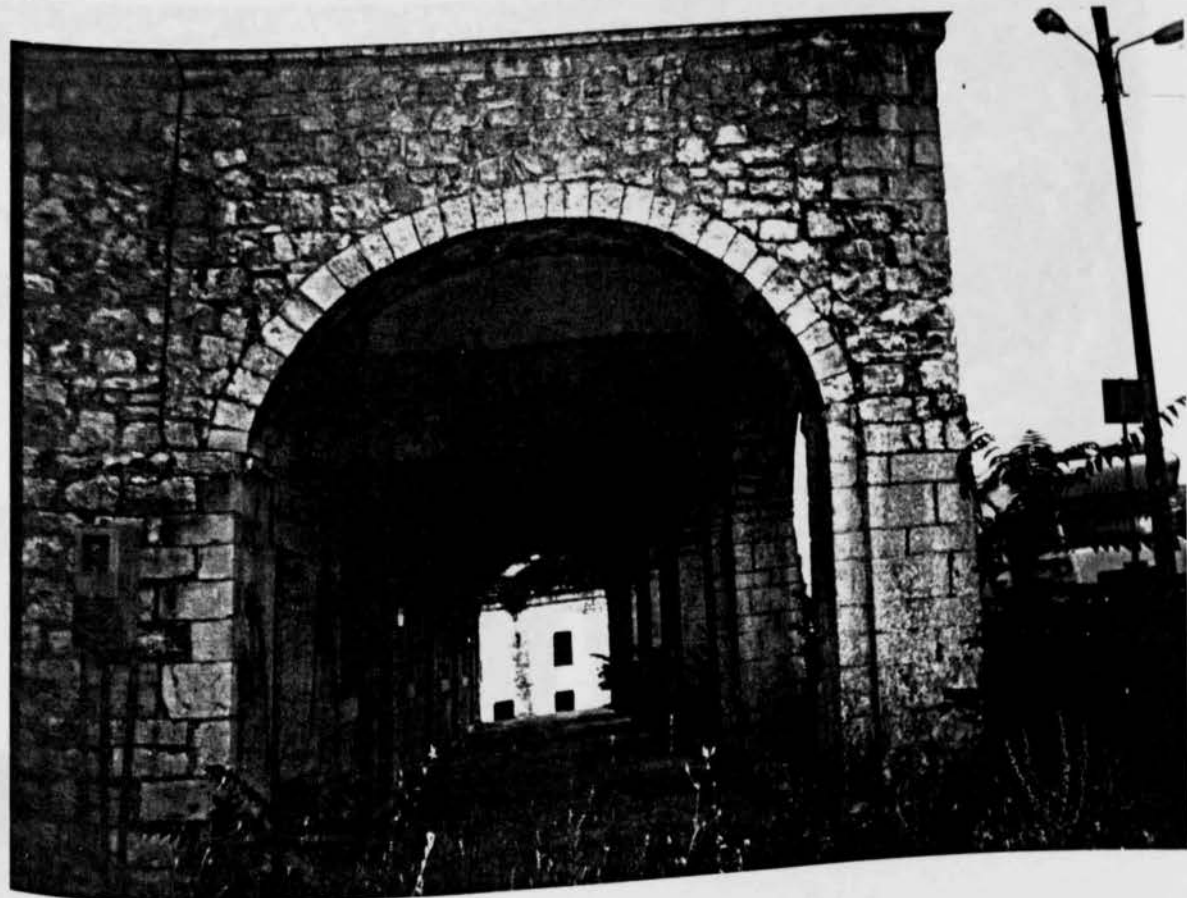

Εικ. 3Α. Μεντρεςες του Βελι πασα.

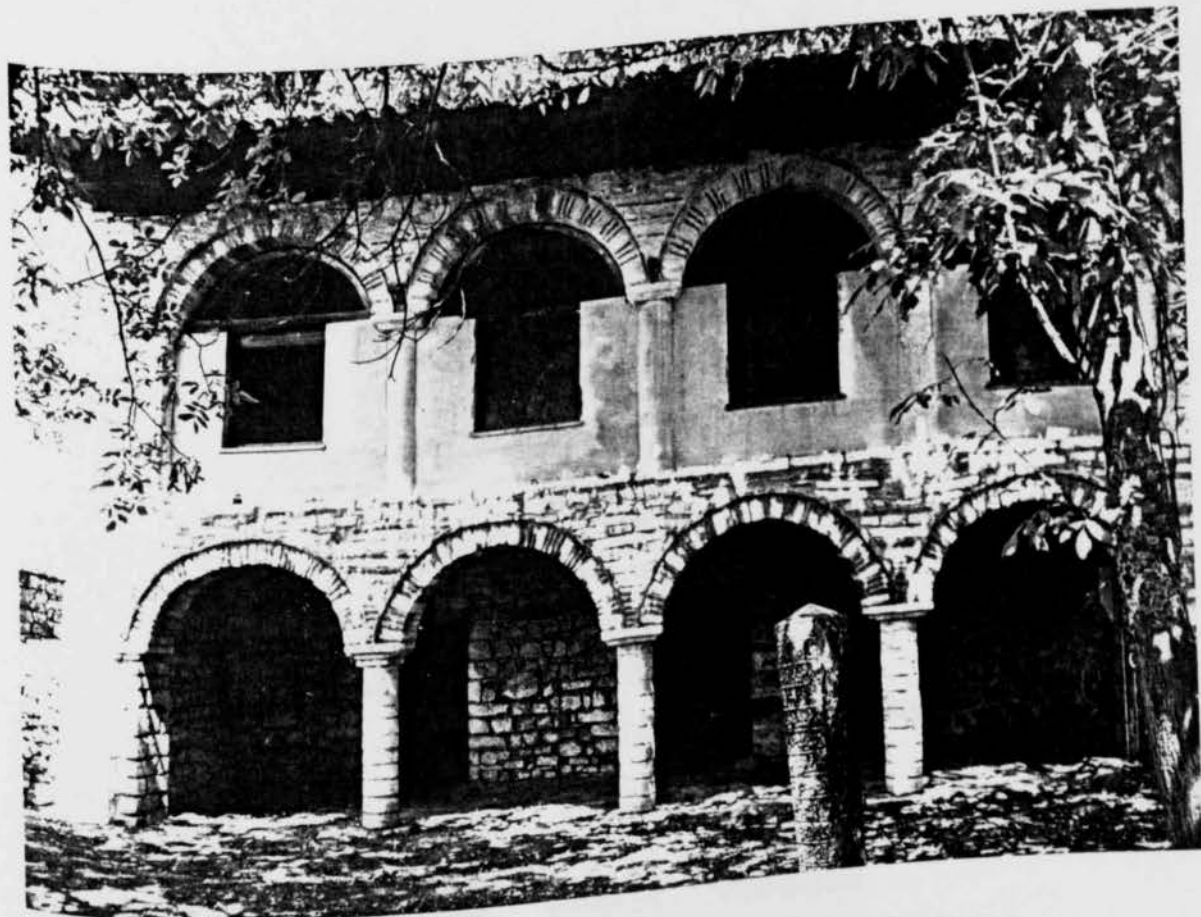

Εικ. 3Α. Μαντρεςές του Βελί πασα

Εικ. 3.Β Μεντρεςές του Βελή παδά

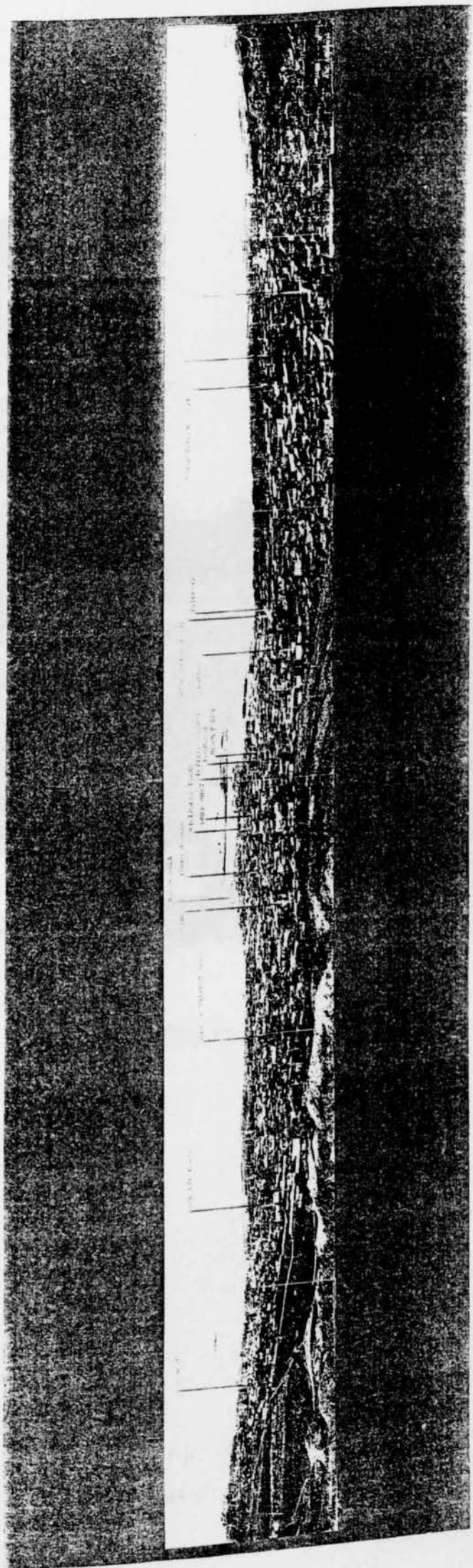

Τα Ιωάννινα το 1900 με εντοπισμό Δώδεκα Τζαμιών.

Εικ. 5α.

ΡΗΣΗ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΝΕΤΑΚΗΣ

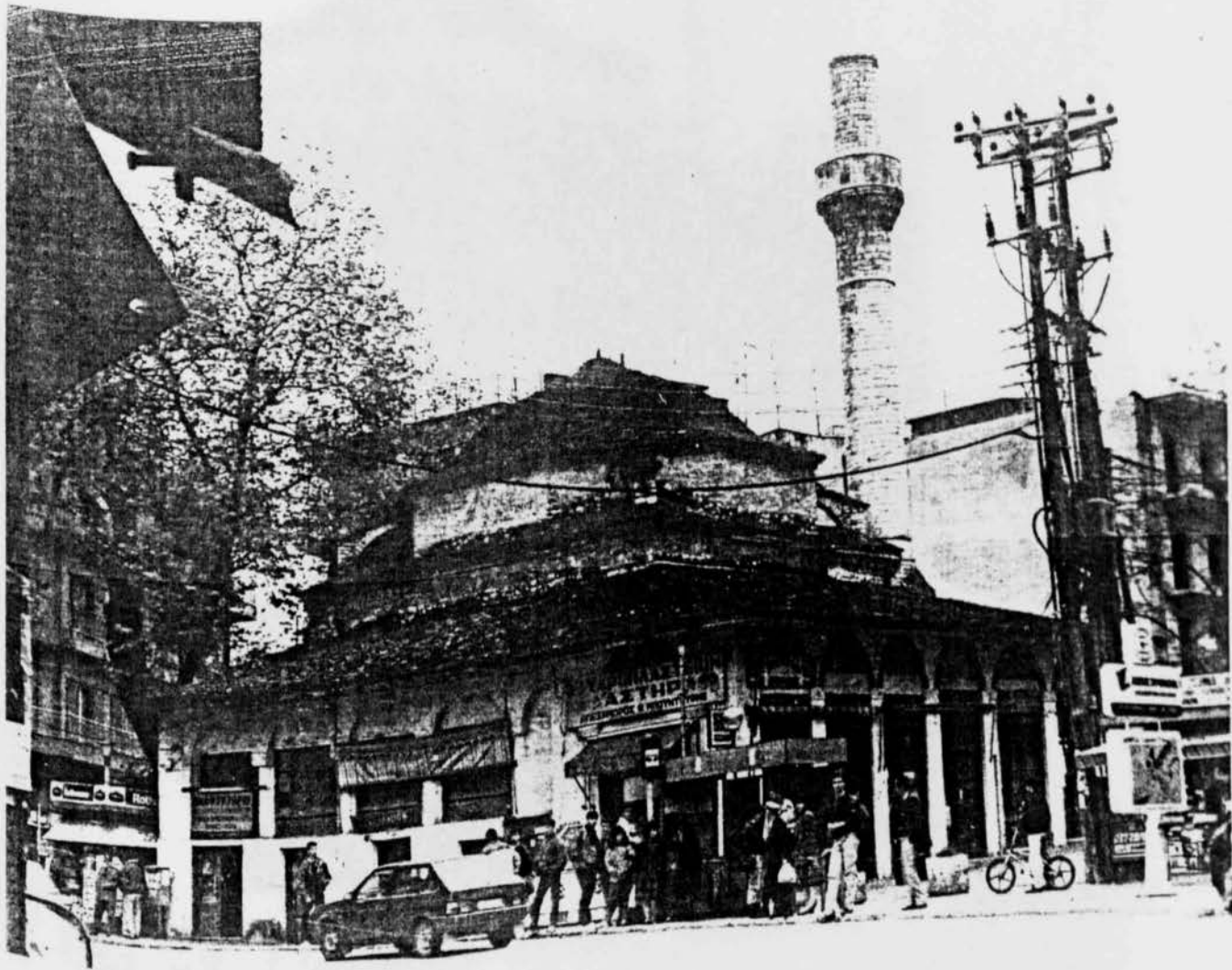
ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ: ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΥΘΡΟΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Αναπαραγωγή της φωτογραφίας «Λαμπρινού, Πανόραμα Ιωαννίνων» αρχών 20ού αιώνα με την αναγραφή των 17 τζαμιών.

Εικ. 5β.

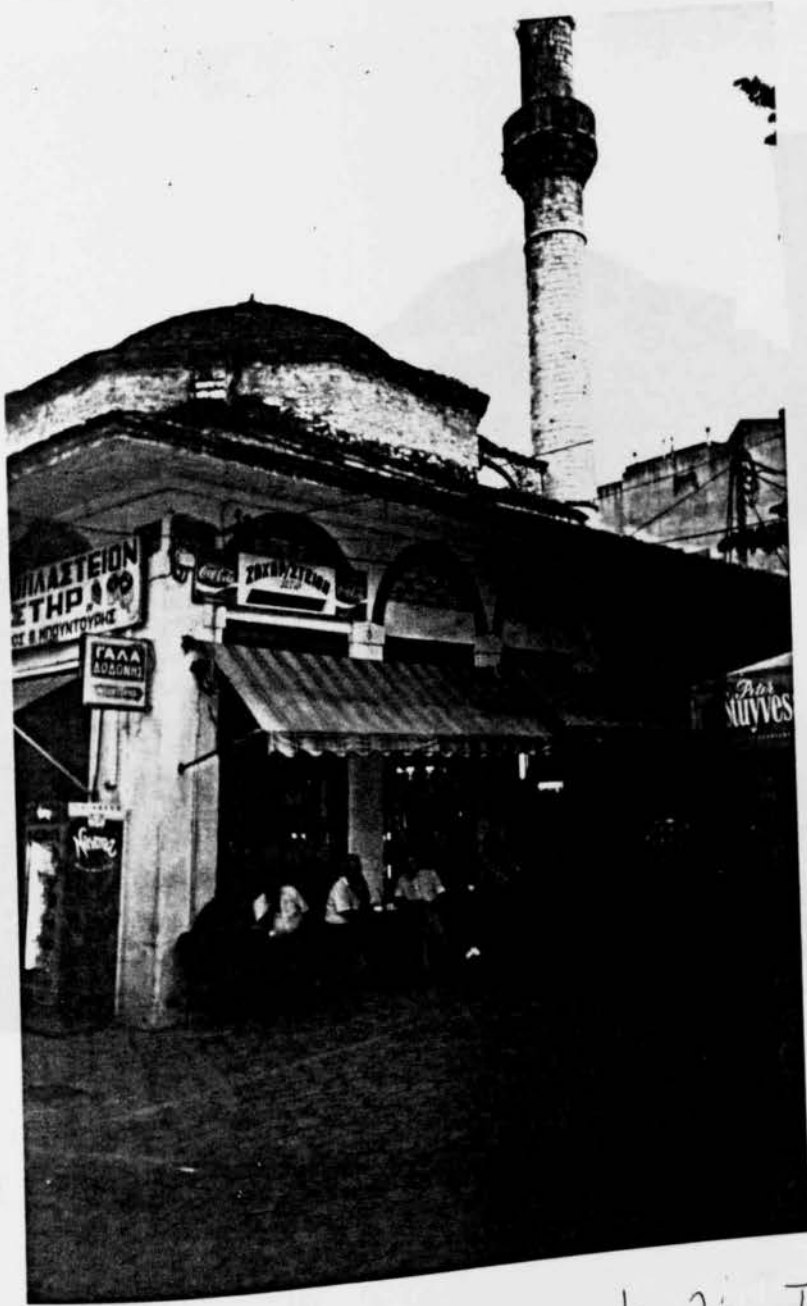
ΠΗΓΗ: ΣΙΑΝΝΗΣ ΚΑΝΕΤΑΚΗΣ

Το Τζαμί της Κανλή-Τεισεμέ σήμερα.

Εικ. 6α.

ΠΗΓΗ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΝΕΤΑΚΗΣ

Εικ. 6β. Εξωτερικές απόψεις του κανλή - Τσιεορί

Εικ. 68. Εξωτερικές απόψεις του κανάλι - Τσίεβρι.

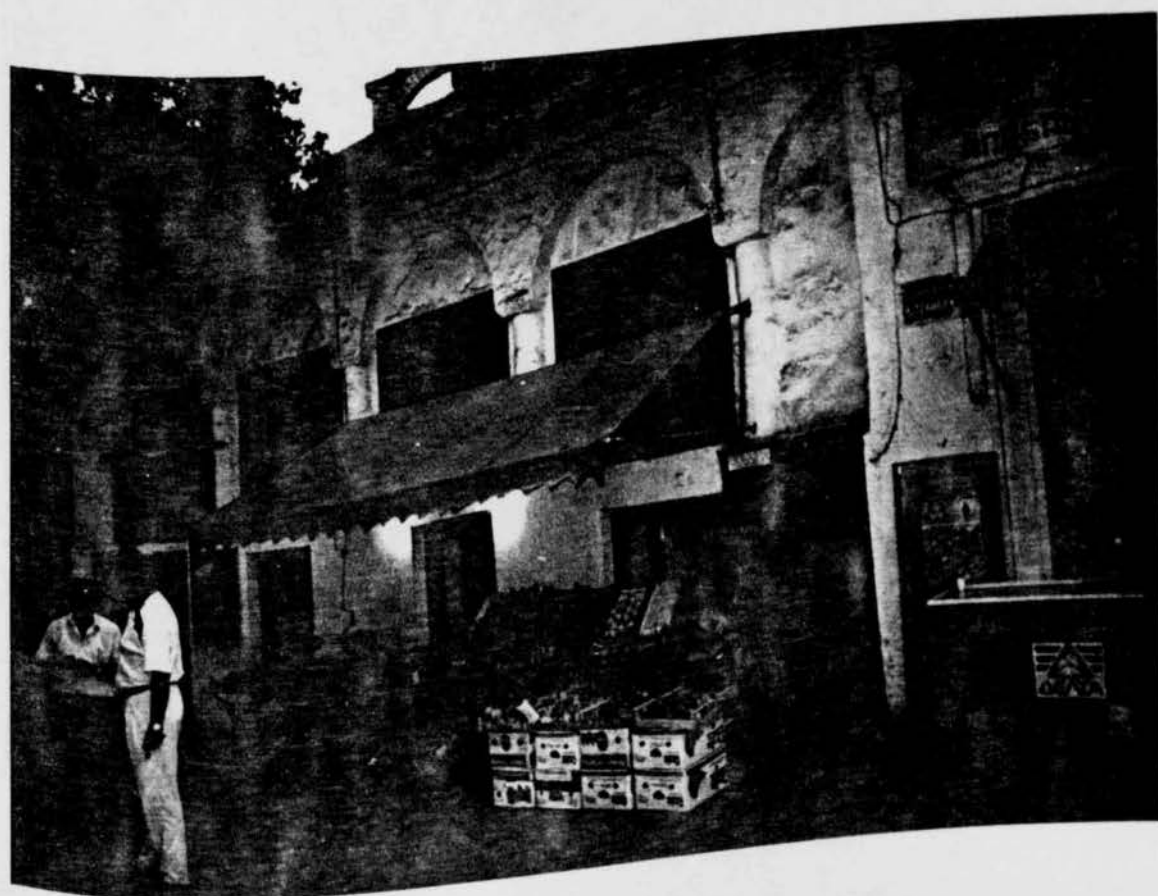
Εικ. 6δ. Εξωτερικά ανοίγματα του Κονλίν - Τσίεσιμ.

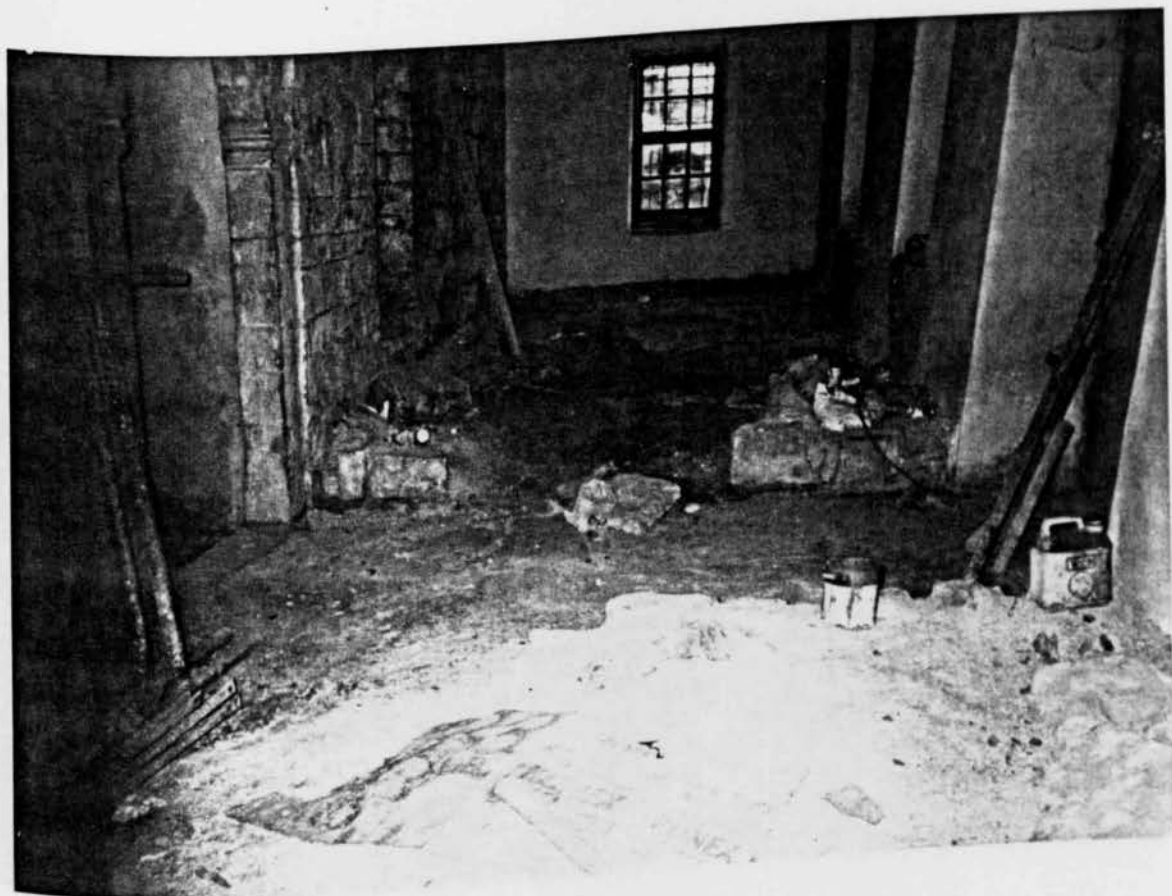

Εικ. 6ε. Μινάρες του Κανλι - Τσιεγγι

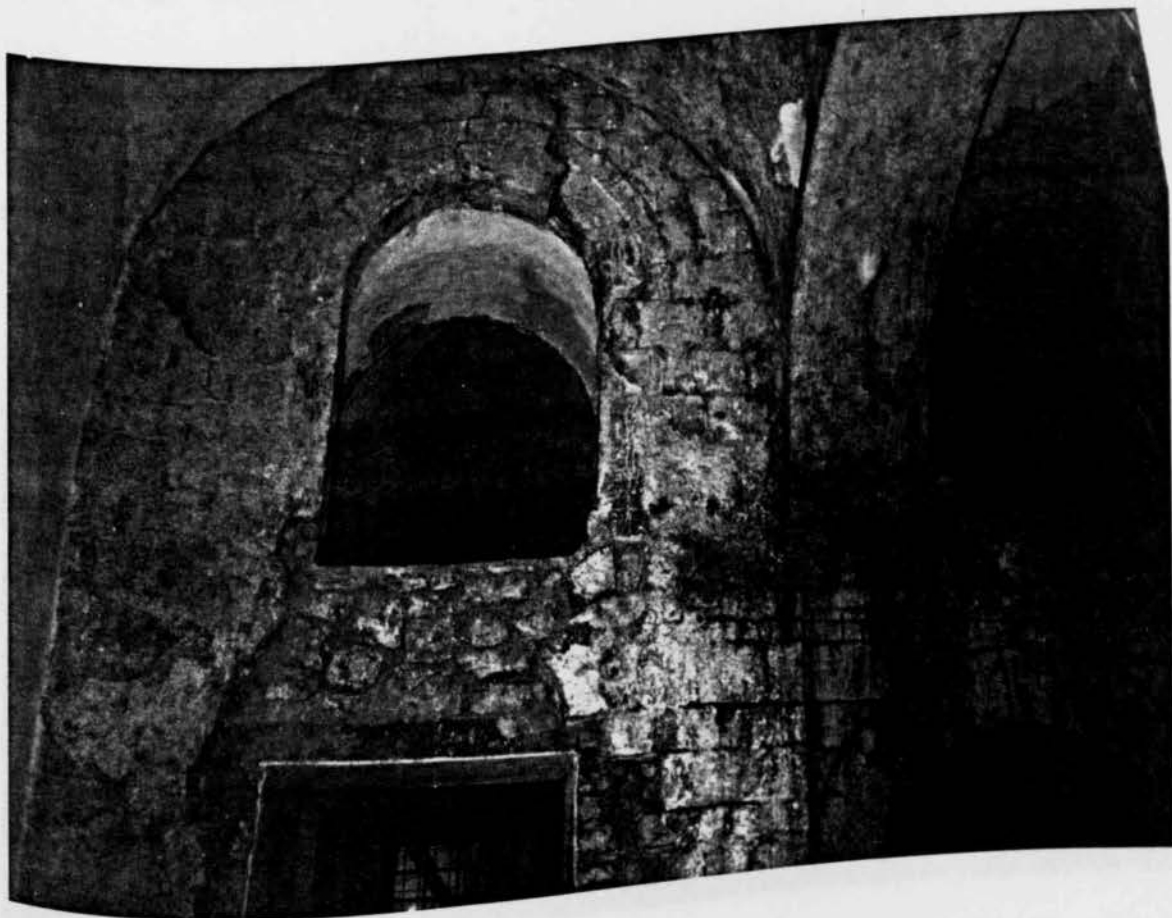

Εικ. 66τ. Απεικόνιση βελήτως Ιερού Χώρου
 Ήνυσ θρησκευίας. Στο τζαμι σίτερα
 στεχάεται κανάλιο.

Εικ. 7α. Εσωτερικὴ ἀπόψεις τοῦ Βελὶ-πασὰ τζαμί

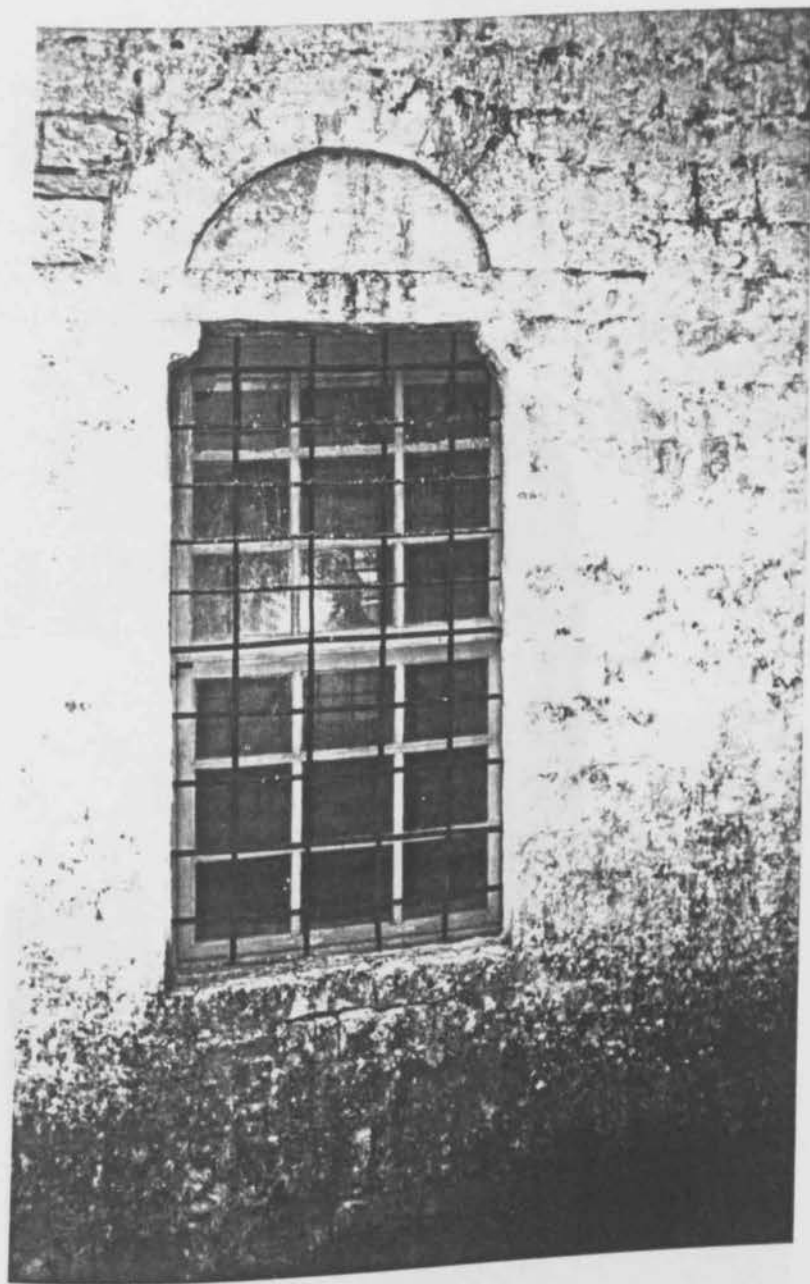
Εικ. 7β. Εξωτικοί ανώγει του Βελί-πασά τζαμί

Εικ. 78. Εξωτερικές άνωσεις του Βεδι - πασα Τζαμι

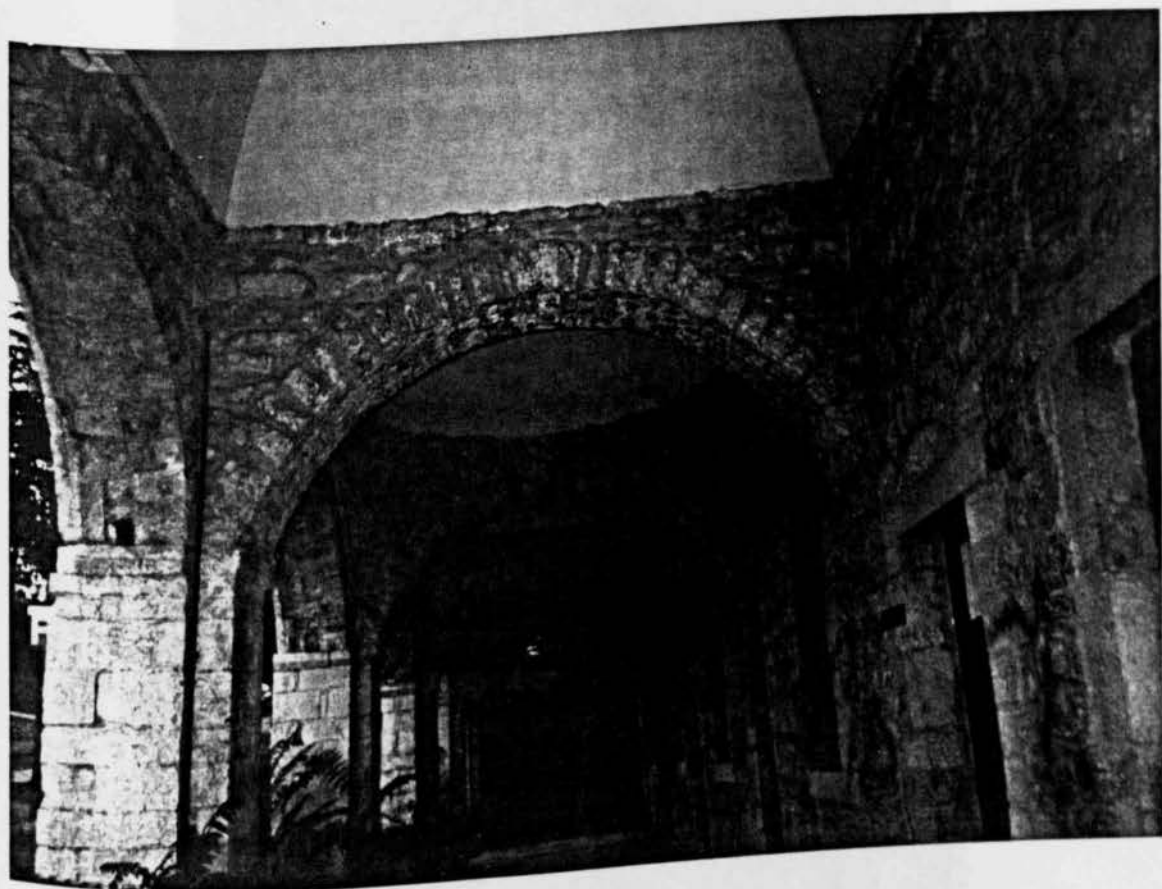

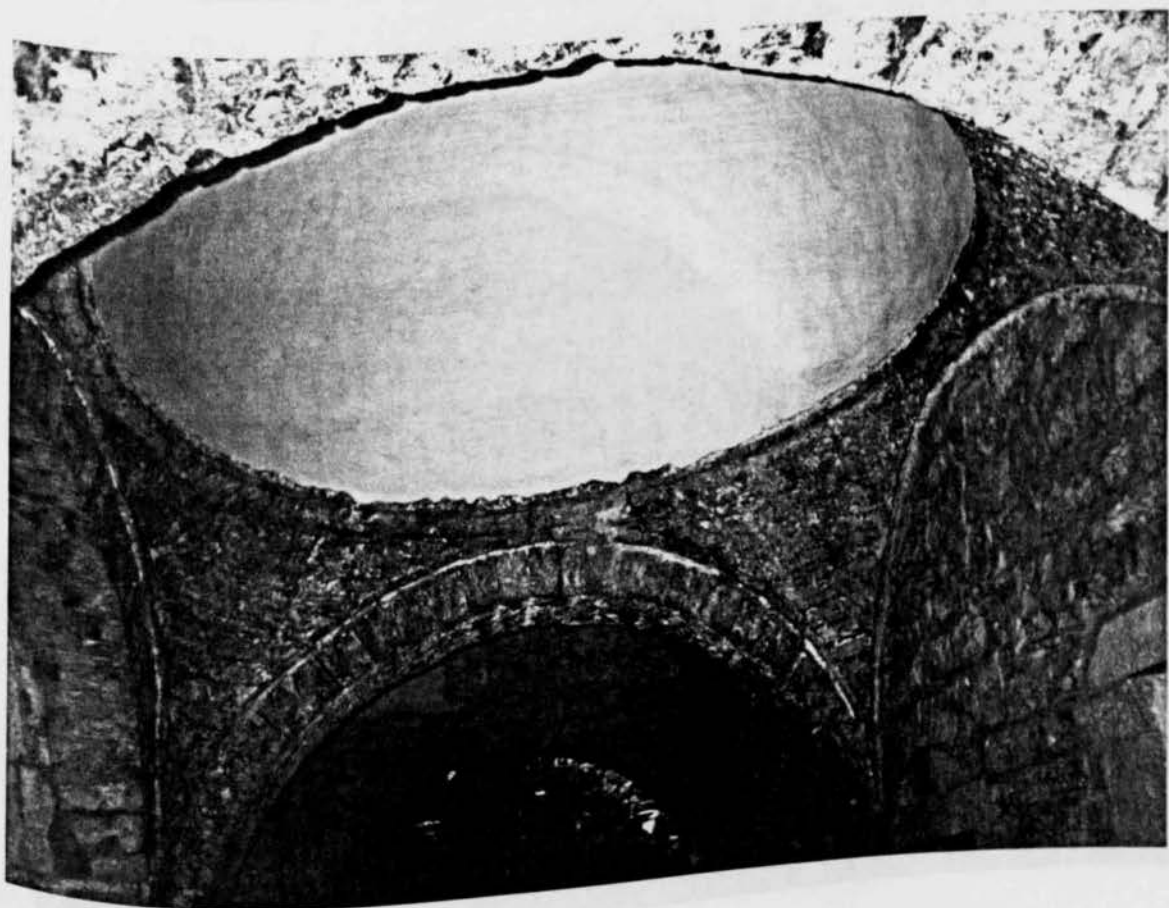
Εικ. 7δ. Παράθυρο του Βελί-πασά Τζαμί

Εικ. 7ε. Πορτα των Βελι-πασα τζαμι

Εικ. 7στ. Θόλοι από το Βελί - πασά τζαμί.

Εικ. 75. Άνοιγμα από το Βελλί-πασά τζαμί.

Τζαμί Οσμάν Τσαούς.

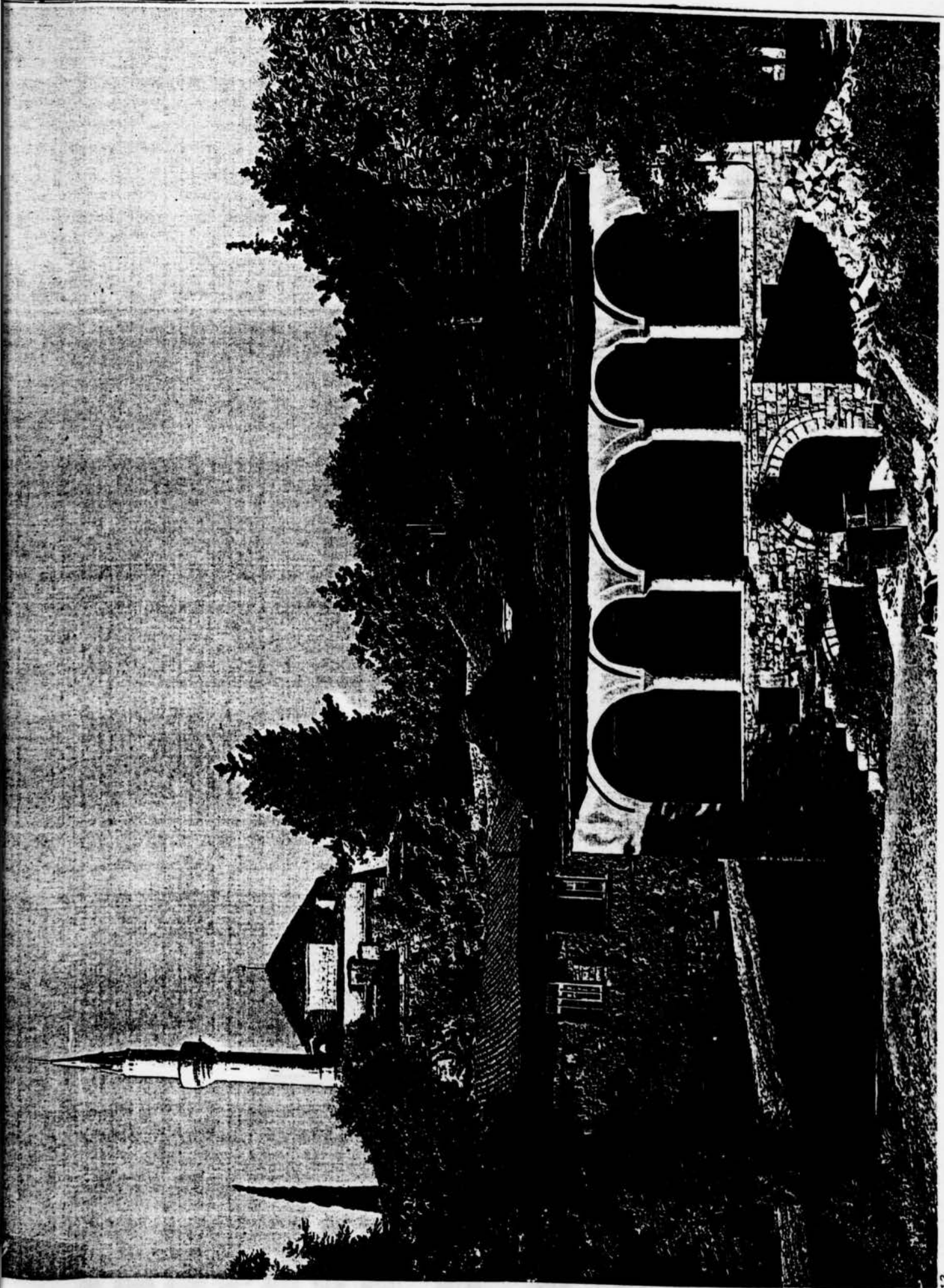
Εικ. Βα.

ΠΗΓΗ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΝΕΤΑΚΗΣ

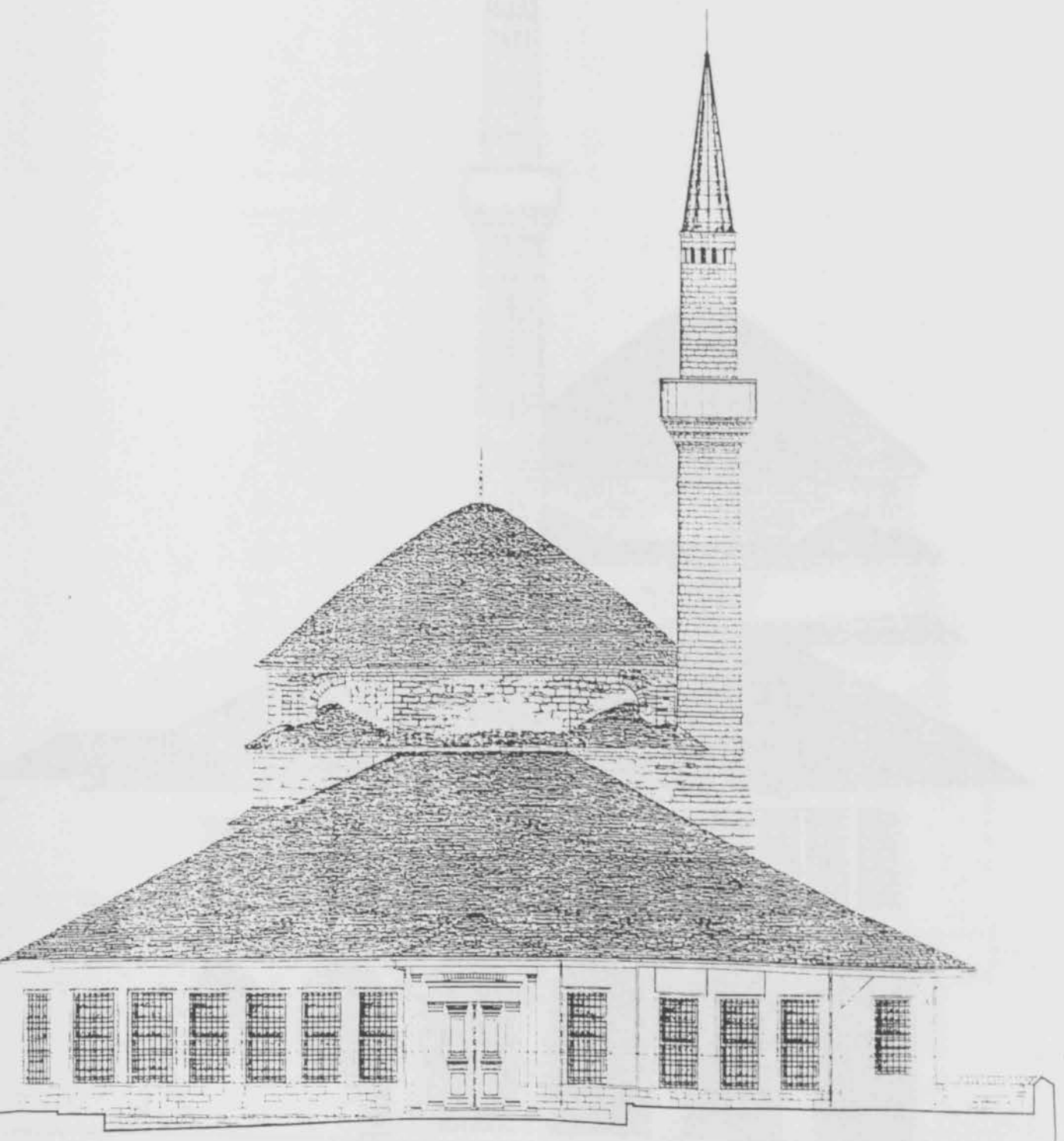

Τζαμί Οσμάν Τσαούς.

Εικ. 8β. Η ΣΤΙΓΜΗ ΤΗΣ ΒΕΒΗΛΟΣΗΣ
ΠΗΓΗ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΝΕΤΑΚΗΣ

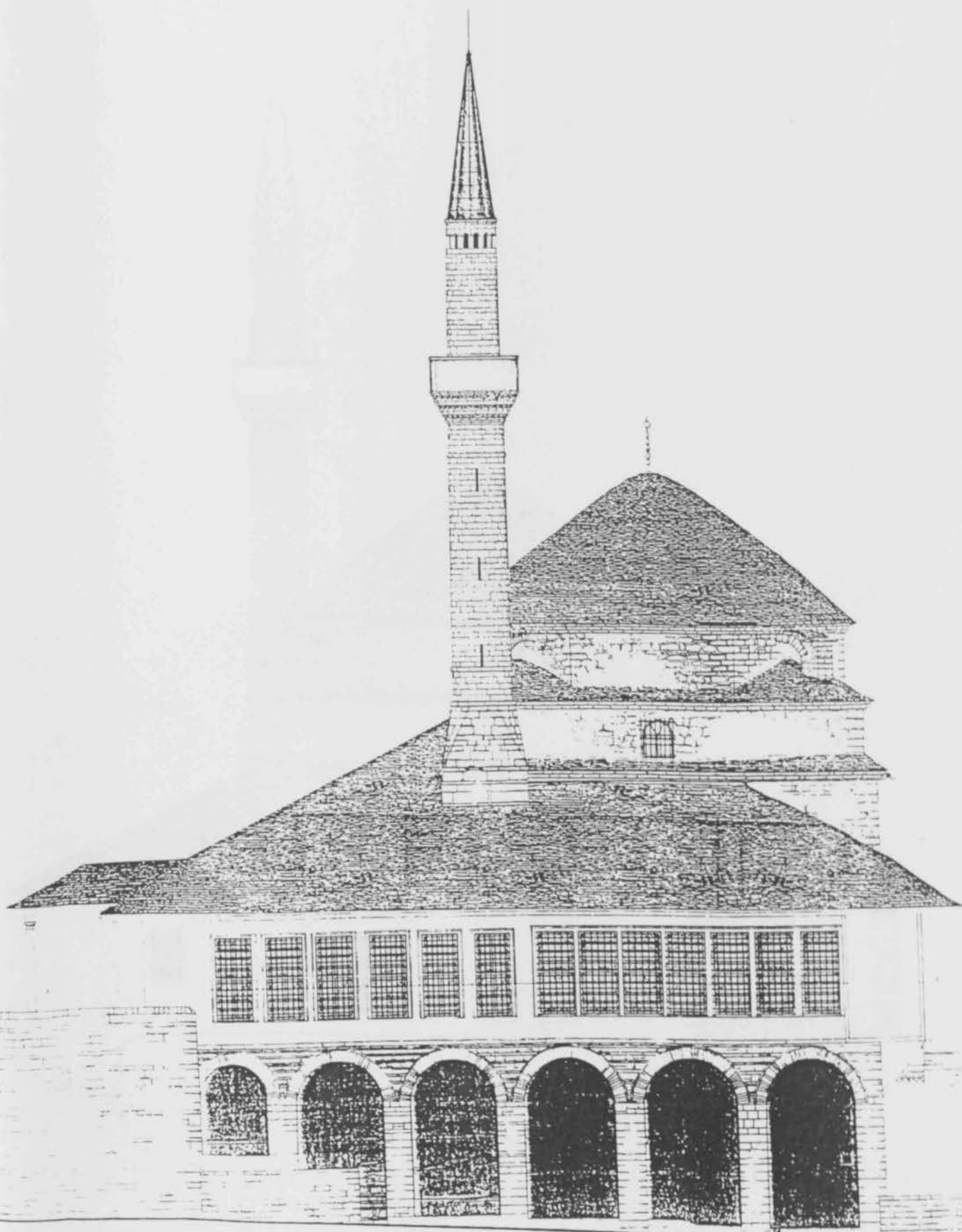

Εικ. 9-1 Γενική άποψη του Ασλάρ-μασά.

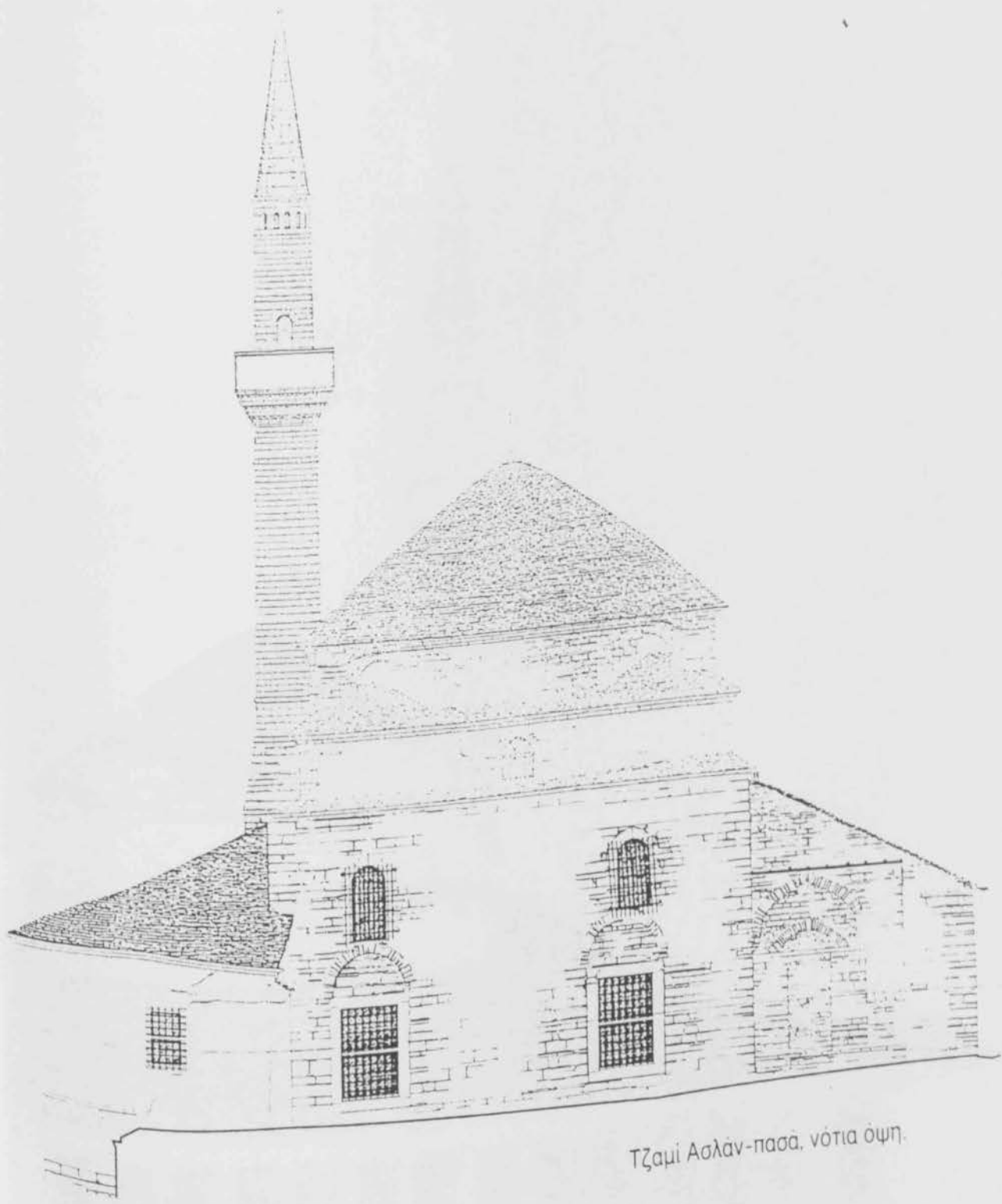

Τζαμι Ασλάν-πασά.

Εικ. 9-2

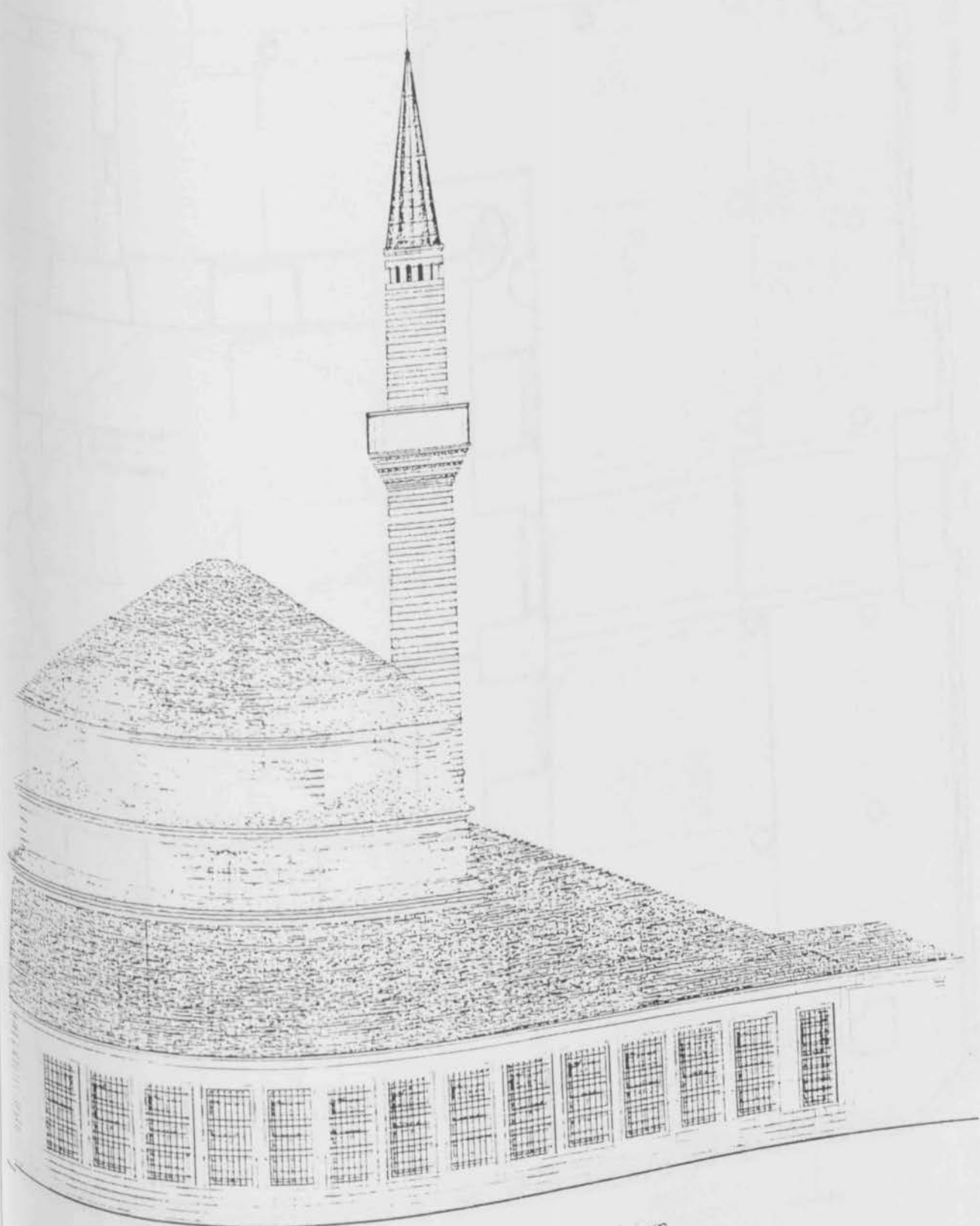
Εικ. 9-3. Τζαμί Ασλάν-πασά, δυτική όψη.

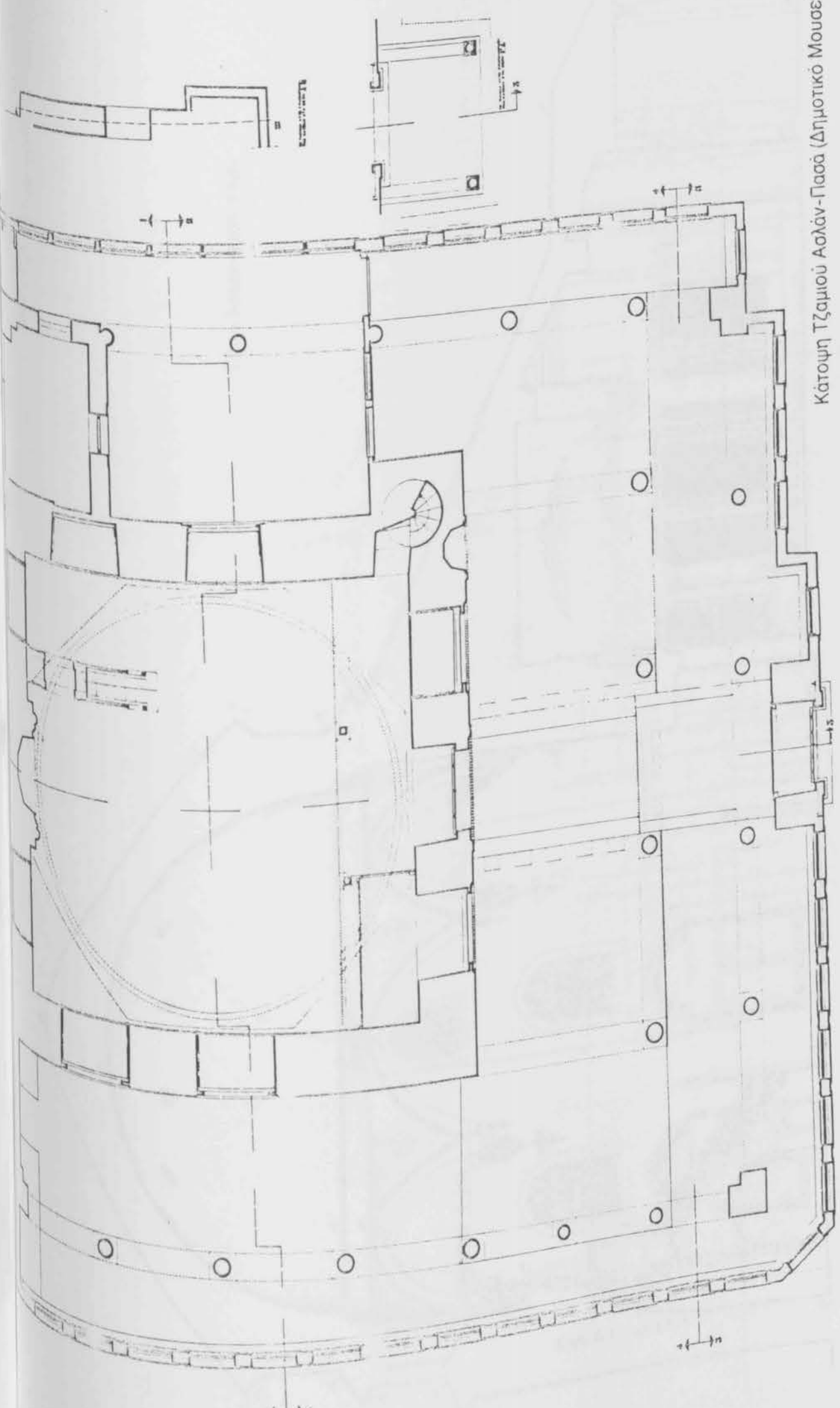
Τζαμί Ασλάν-πασα, νότια όψη.

Εικ. 9-4.

ΚΑΝΕΤΑΚΗΣ

Τζαμί Ασλάν-πασά. ανατολική όψη.

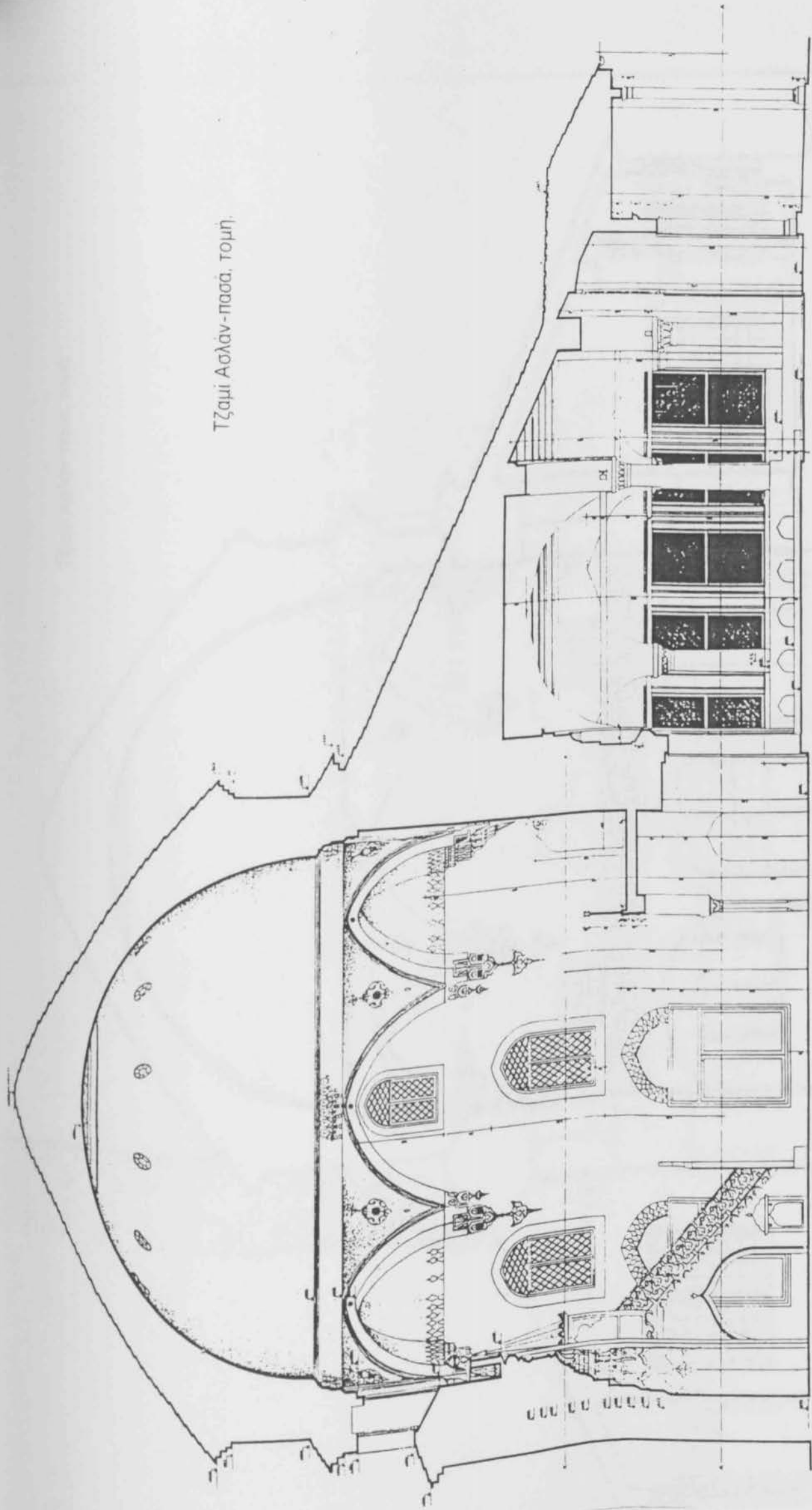

Κάτοψη Τζαμιού Ασλάν-Πασά (Δημοτικό Μουσείο).

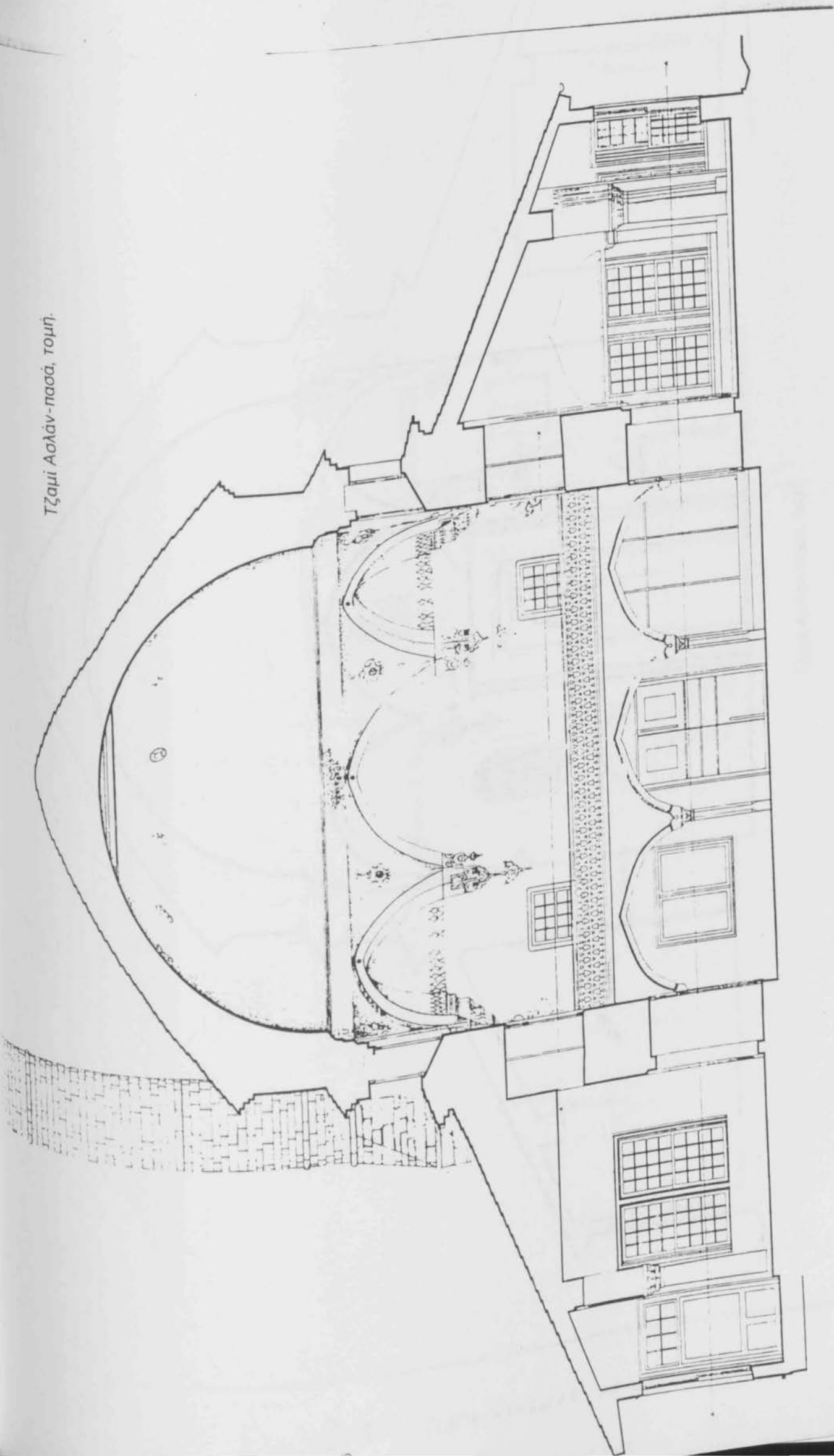
Εικ. 9-6

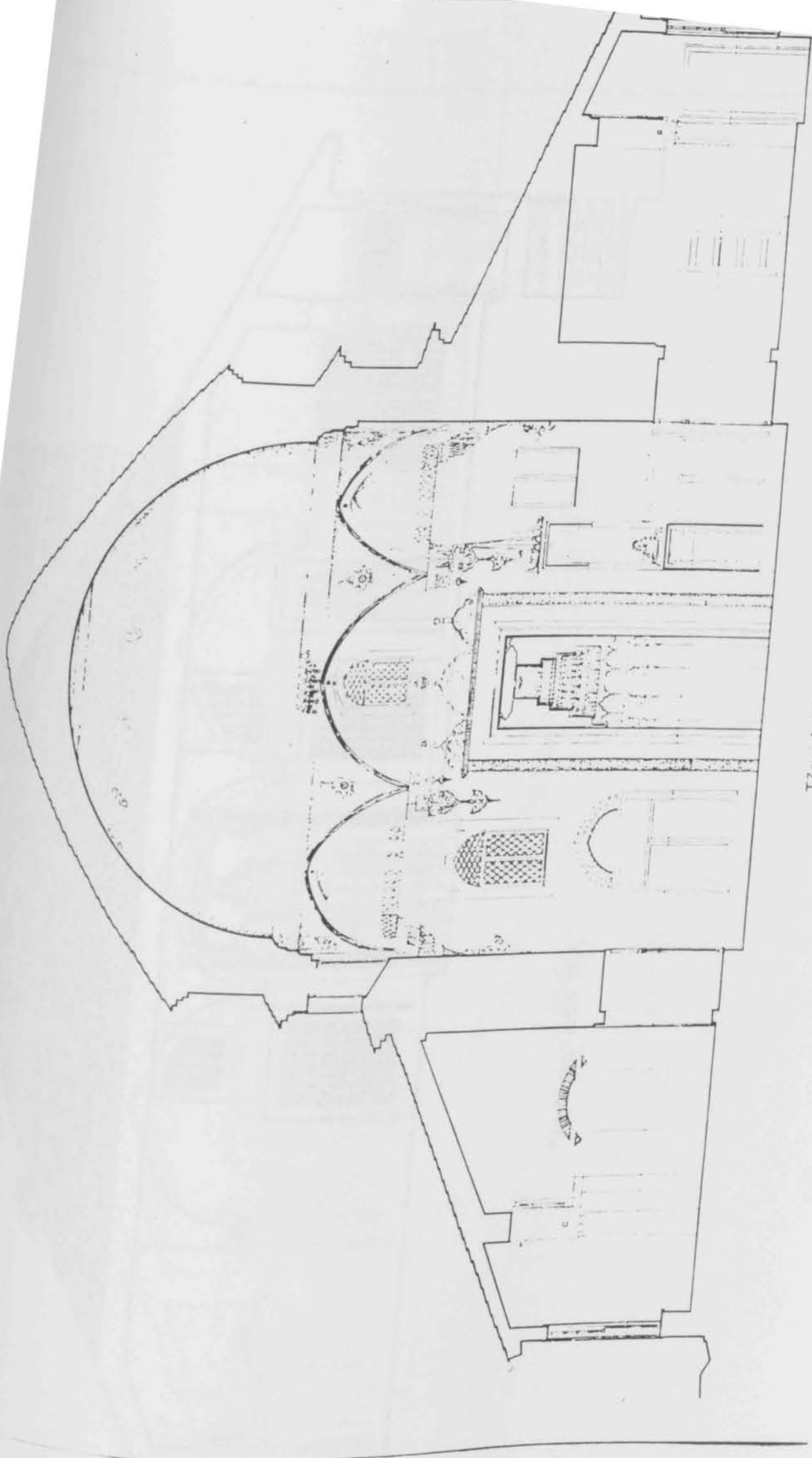
ΚΑΝΕΤΑΚΗΣ

Τζαμι Ασλάν-πασά, τομή.

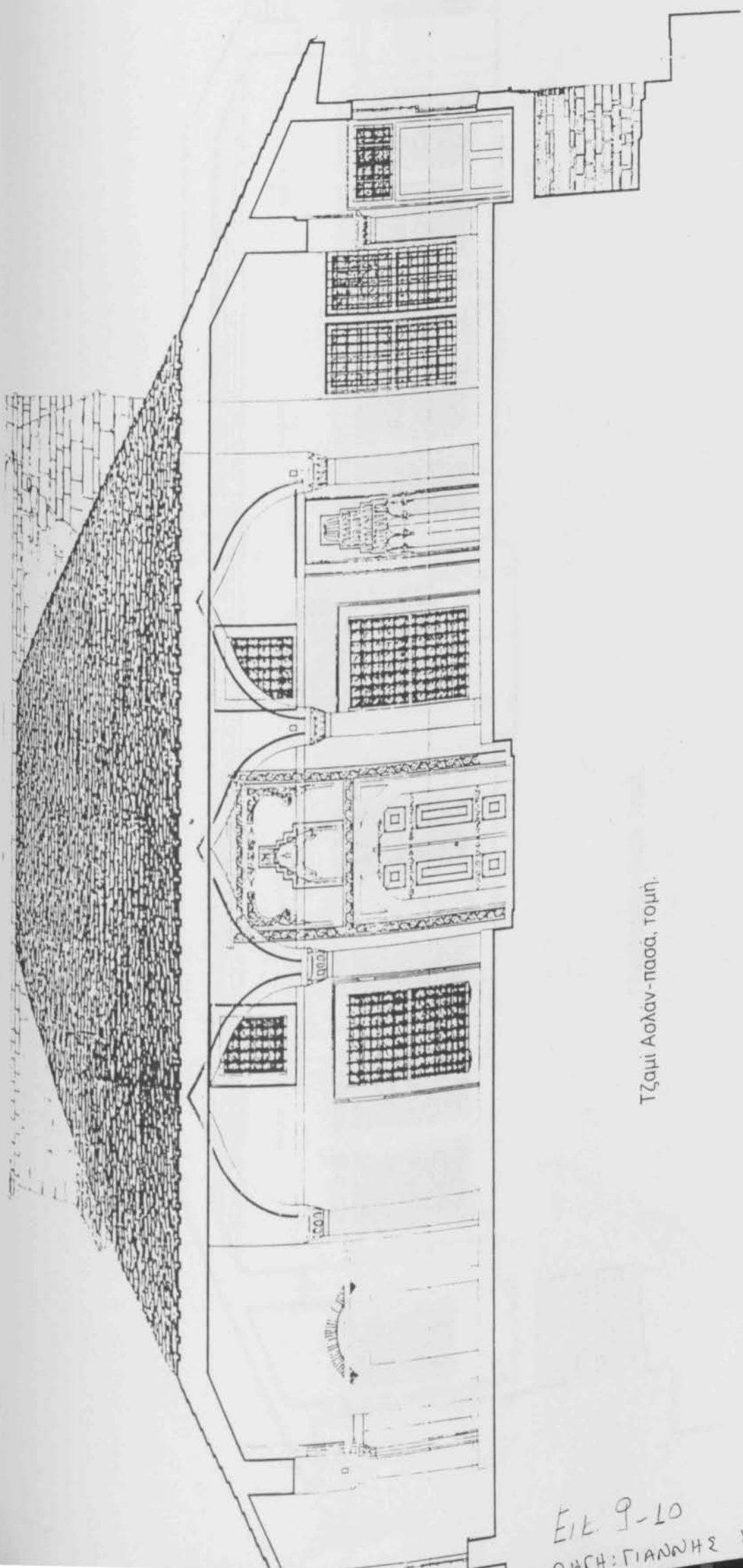
Τζαμι Αολάν-πασά, τομή.

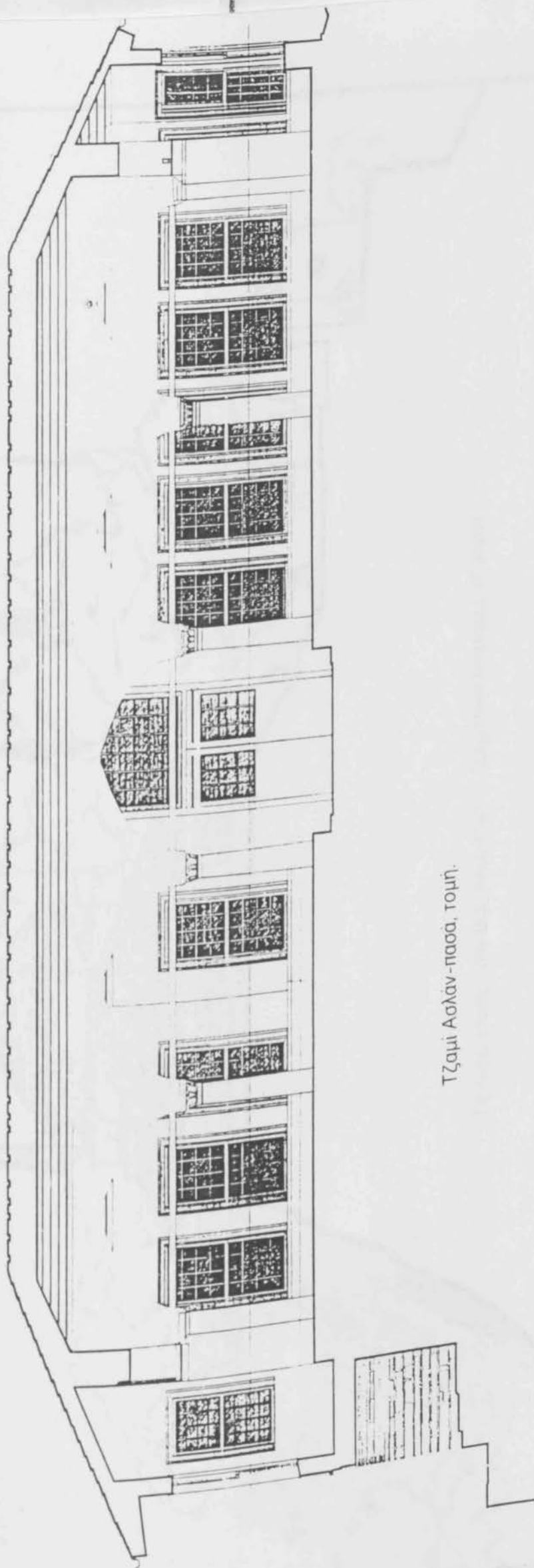
Τζαμι Ασλαν-πασα, τομή.

Εικ. 9-9 ΠΗΓΗ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΝΕΤΑΚΗΣ

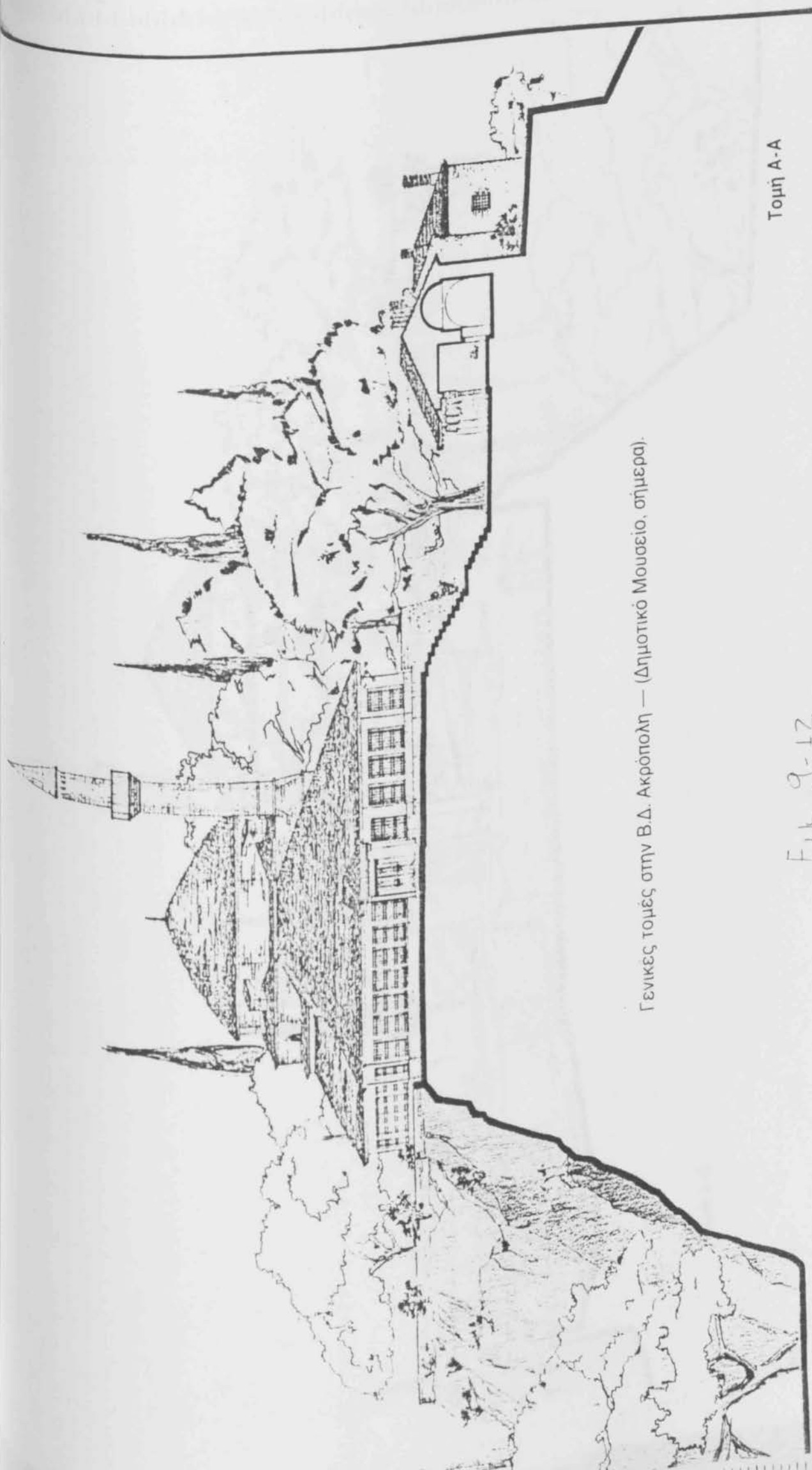

Τζαμι Ασλάν-πασά, τομή.

Εικ. 9-10
ΡΑΓΗ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΝΕΤΑΚΗΣ

Τζαμι Ασλάν-πασα, τομή.

Γενικές τομές στην Β.Δ. Ακρόπολη — (Δημοτικό Μουσείο, σήμερα).

Τομή Α-Α

Εικ. 9-12

ΠΗΓΗ: ΣΙΑΝΝΗΣ ΚΑΝΕΤΑΚΗΣ

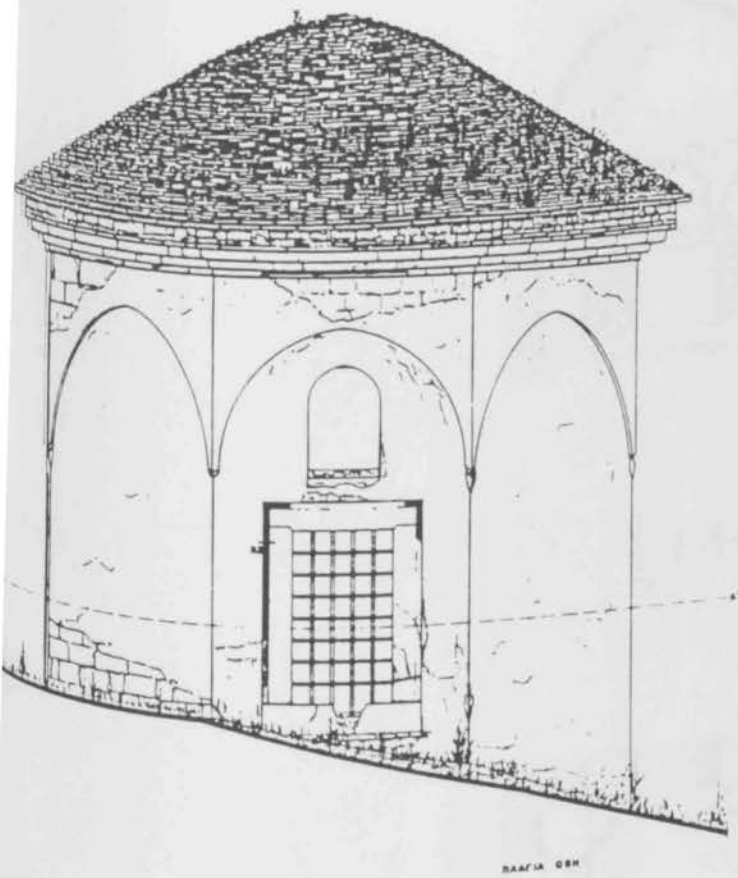

Τομή δ-δ

Εικ. 9-13

ΠΗΓΗ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΝΕΤΑΚΗΣ

100

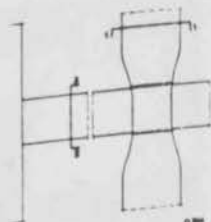
ΠΑΡΑΓΓΙΑ ΟΒΗ

ΕΠΙΠΛΑΤΟ Β1 ΣΑ 1-1

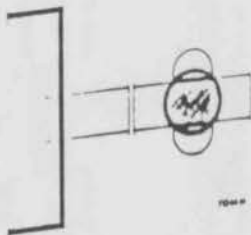
ΕΠΙΠΛΑΤΟ Β2 ΣΑ 1-1

ΟΒΗ

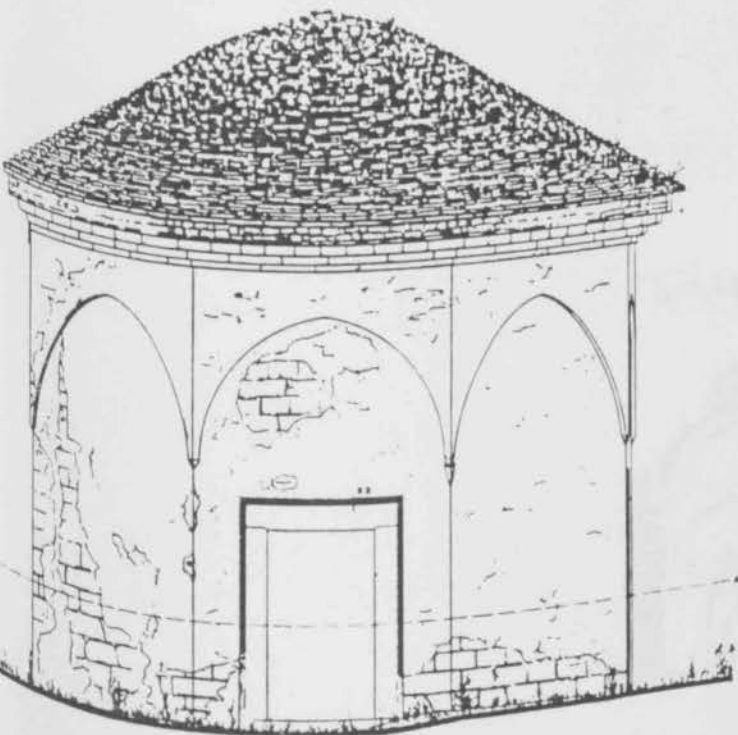

ΙΟΝΗ 1-1

ΙΟΝΗ 1-1

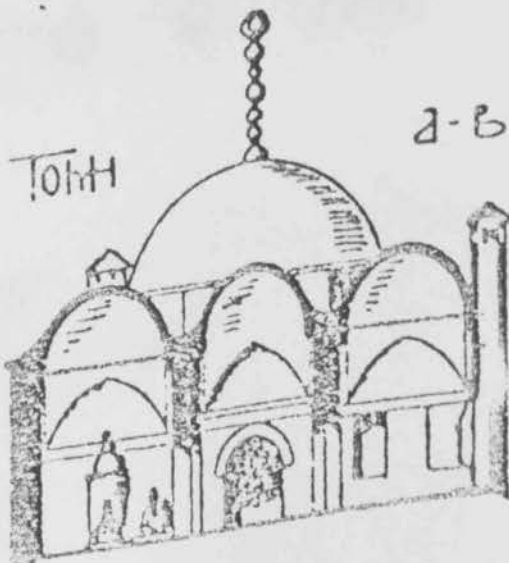
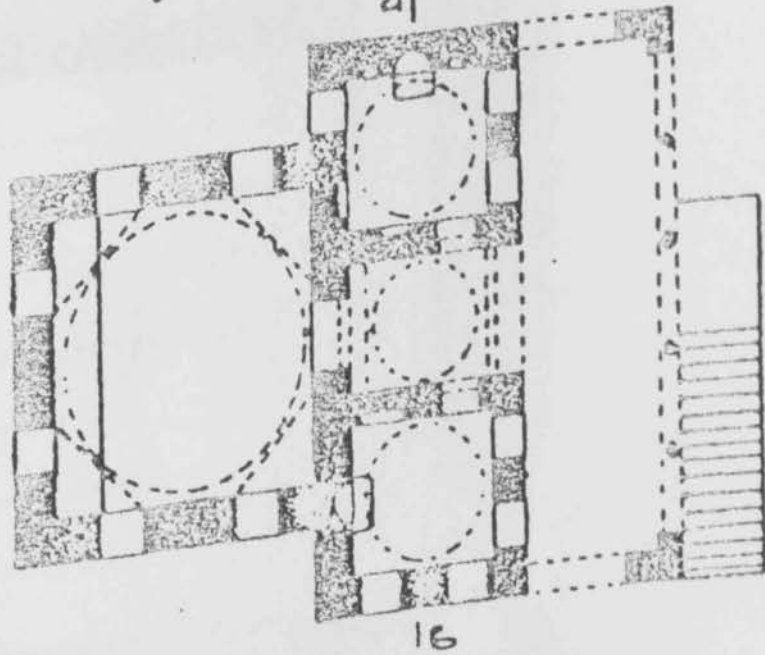
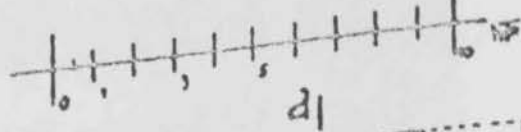
ΑΠΟΠΛΗΡΩΣΙΣ ΣΥΜΦΩΝΑΤΩΝ ΣΑ 1-1

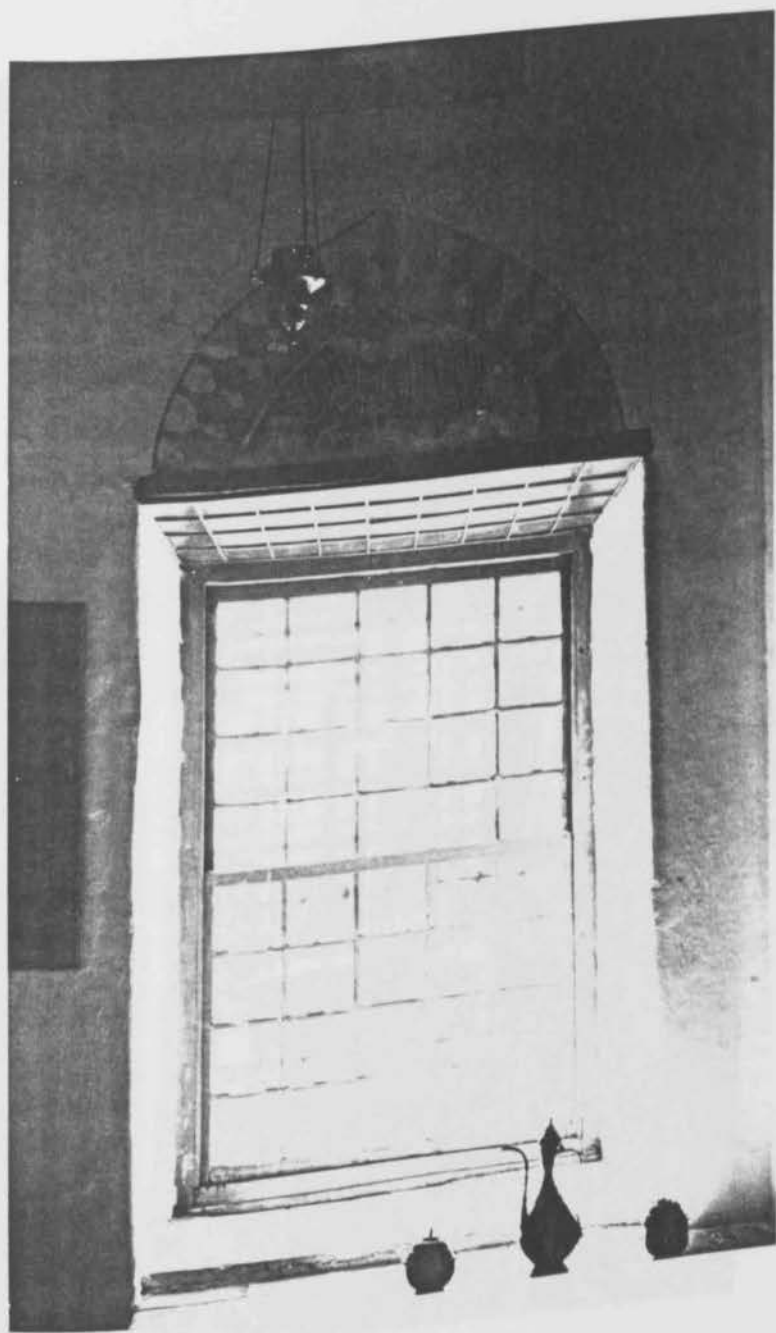

Τάφος Ασλάν-πασα

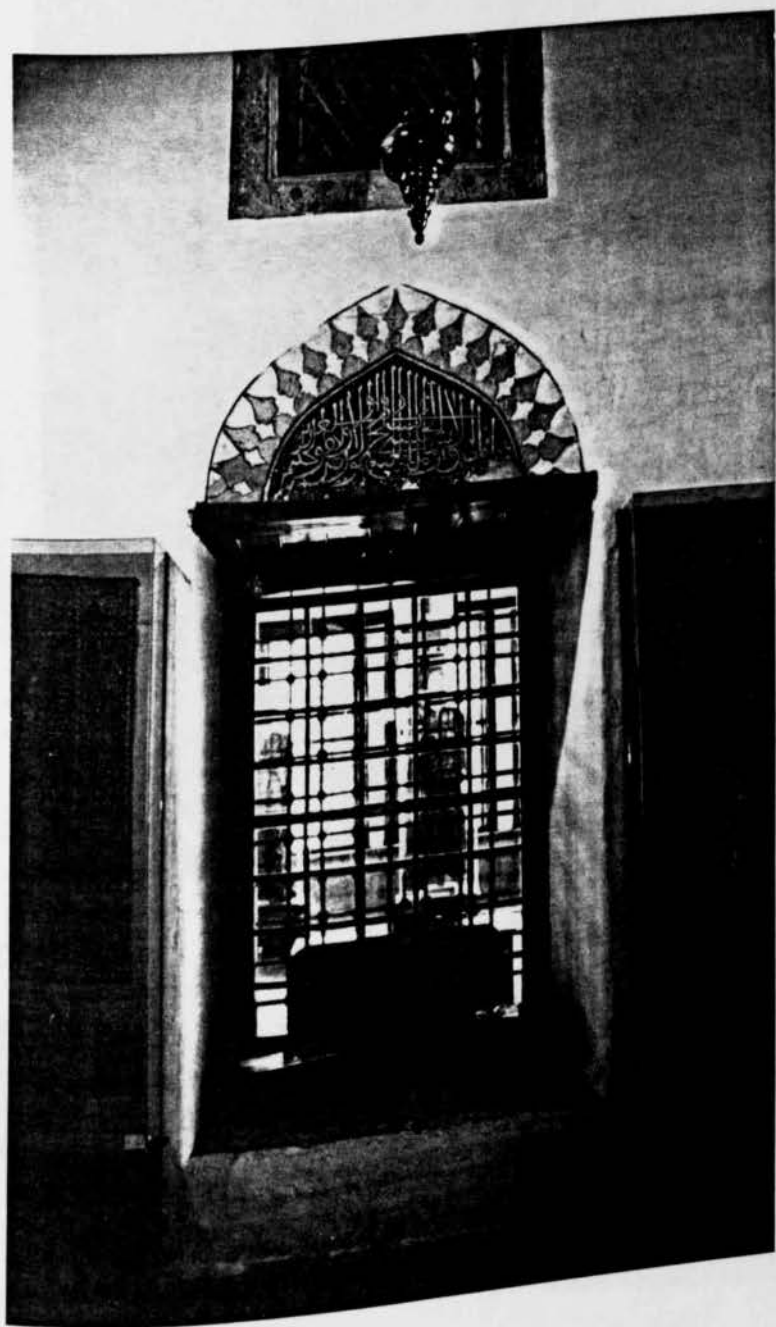
ΠΗΓΗ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΝΕΤΑΚΗΣ

Τυρκικη
Βιβλιοθηκη

Εικ. 9-18. Εσωτερικό άνοιγμα του Ασλάν τζαμι.

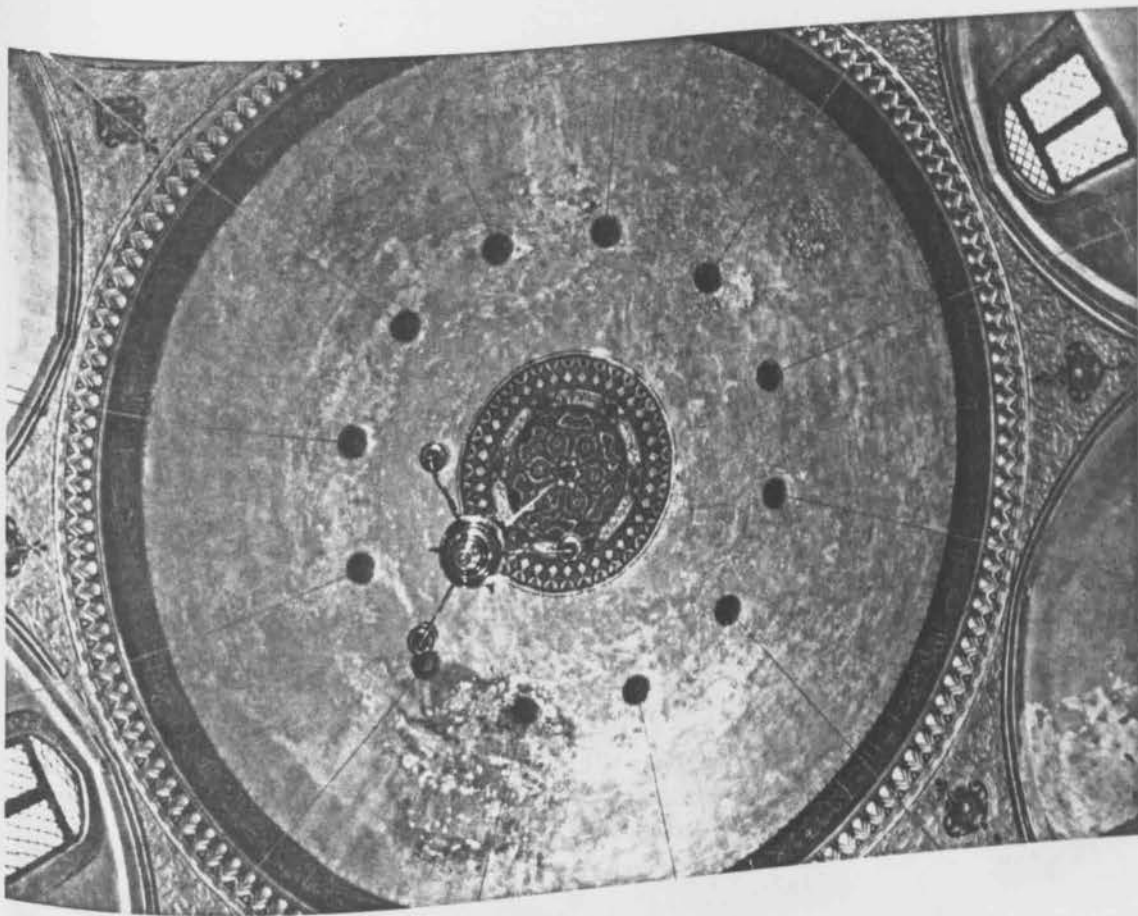

Εικ. 9-19 Ανοιγμα του Ασλὰχ Τζαμι εσωτερικὴ ἀποψη.

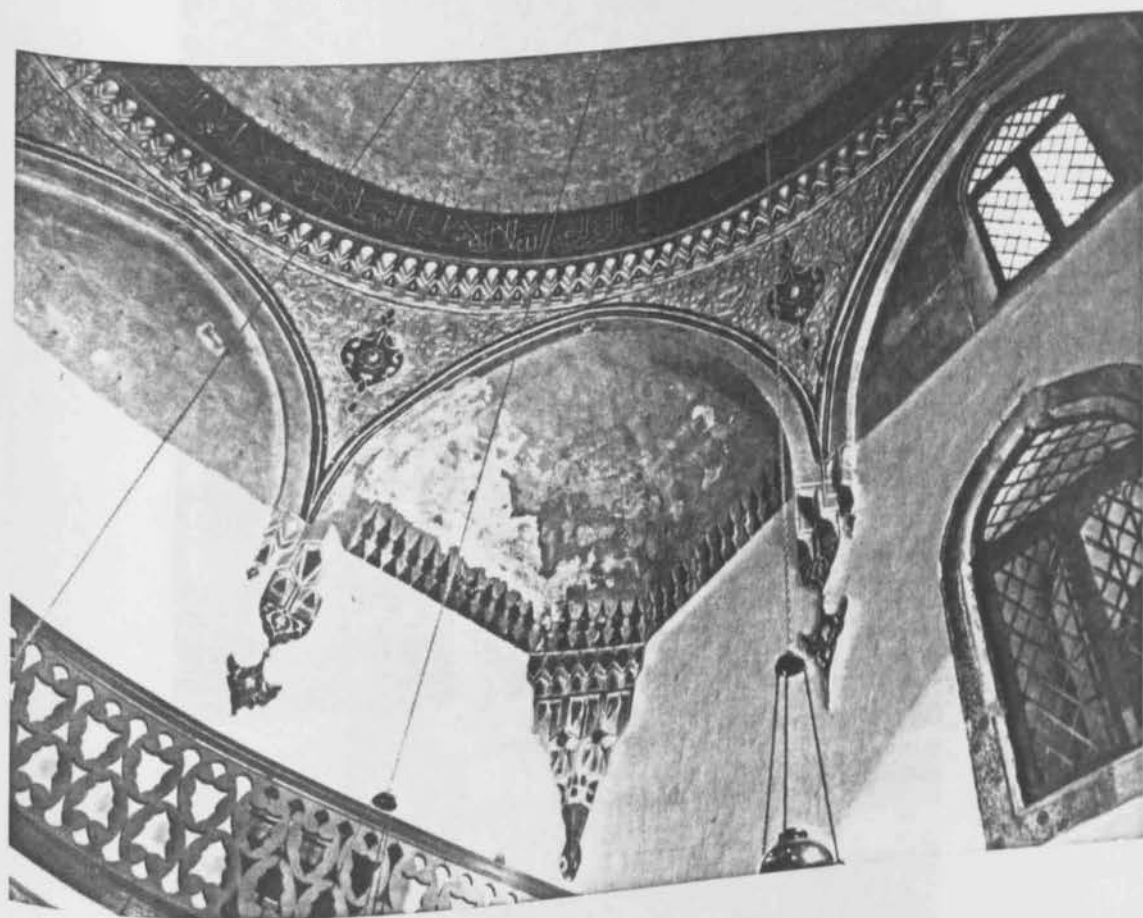
Εικ. 9-20 Έσωτερική λήψη της Αδλάν τζαμι

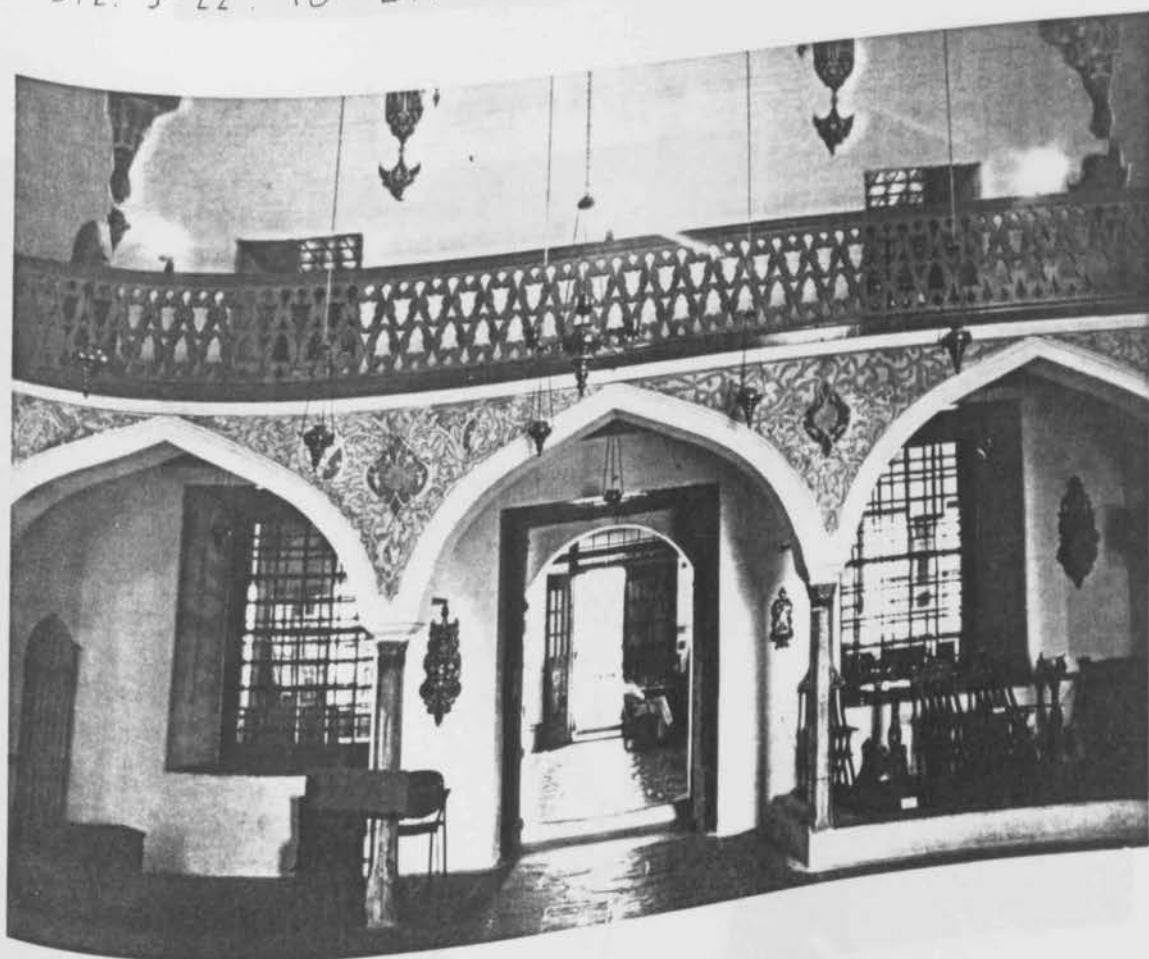

Εικ. 9-21 Θόλος του Ασλαν Τζαμι.

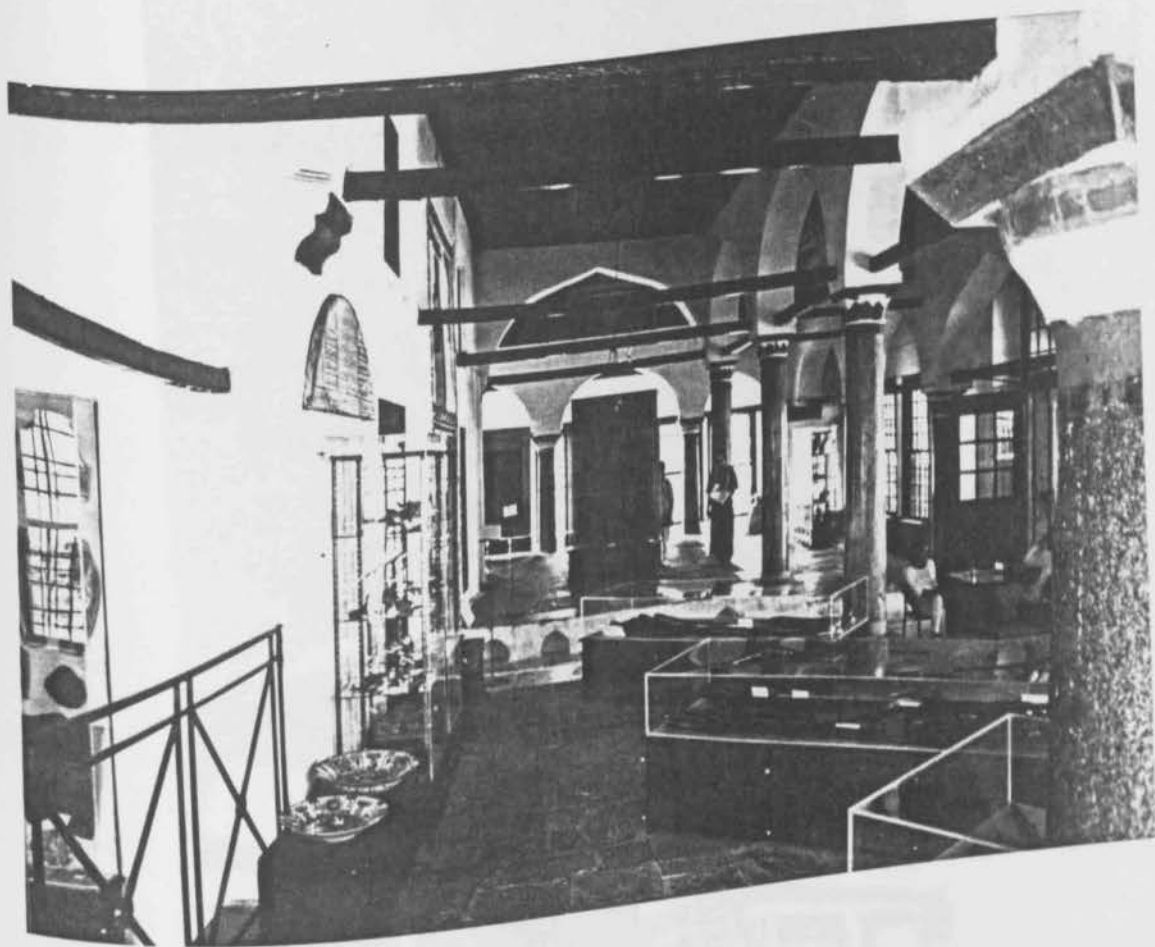
Εικ. 9-22. Το DIKKA στο Ασλαν Τζαμι

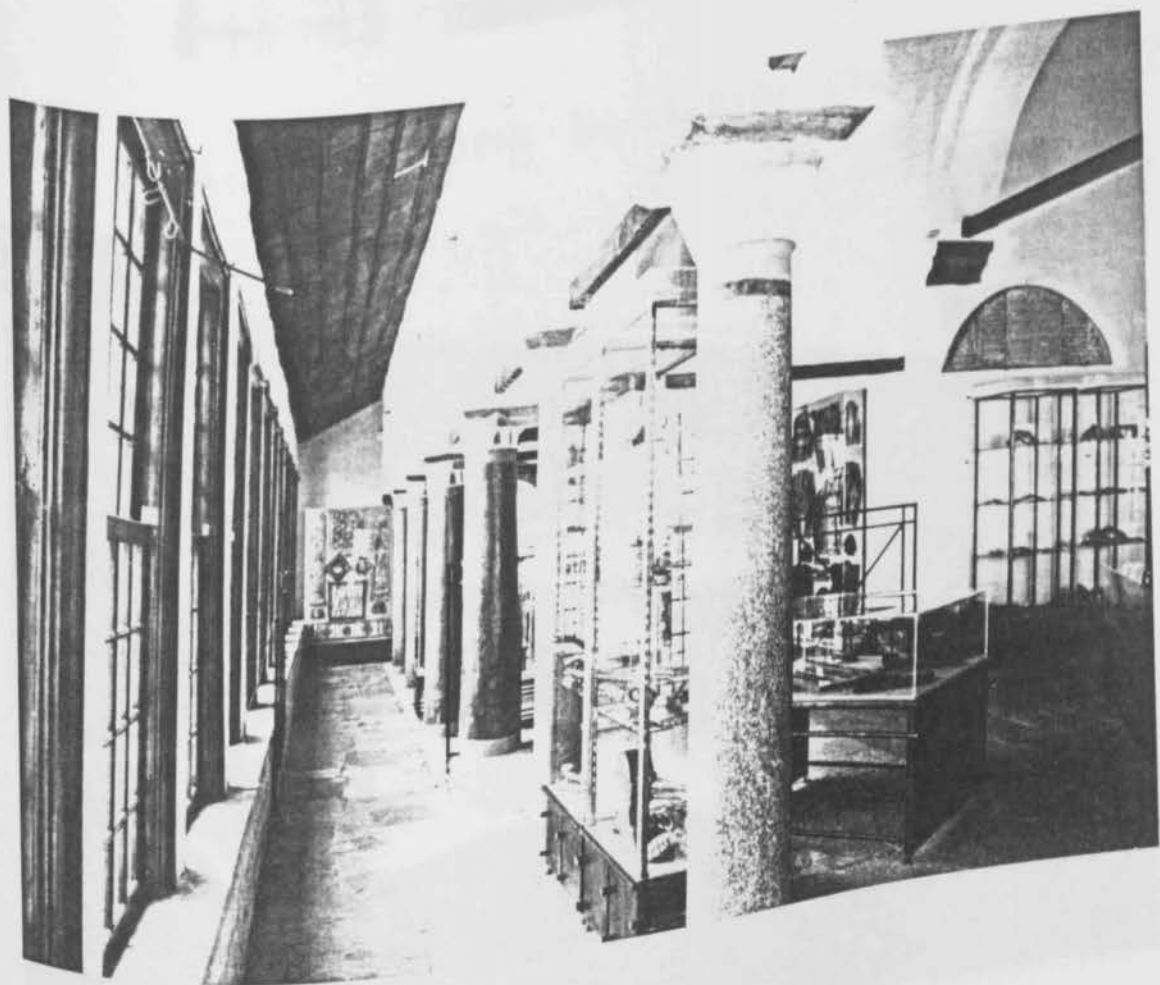

Εικ. 9-23 Διακόσμηση κίονα στο Ασλάν τζαμί

Εικ. 9-24. Κιόνιοβελτοχία του Αδελάν Τζαμί.

Εικ. 9-25 Λεπτομέρεια κιονοκρανών 620 Ασλάν τζαμι

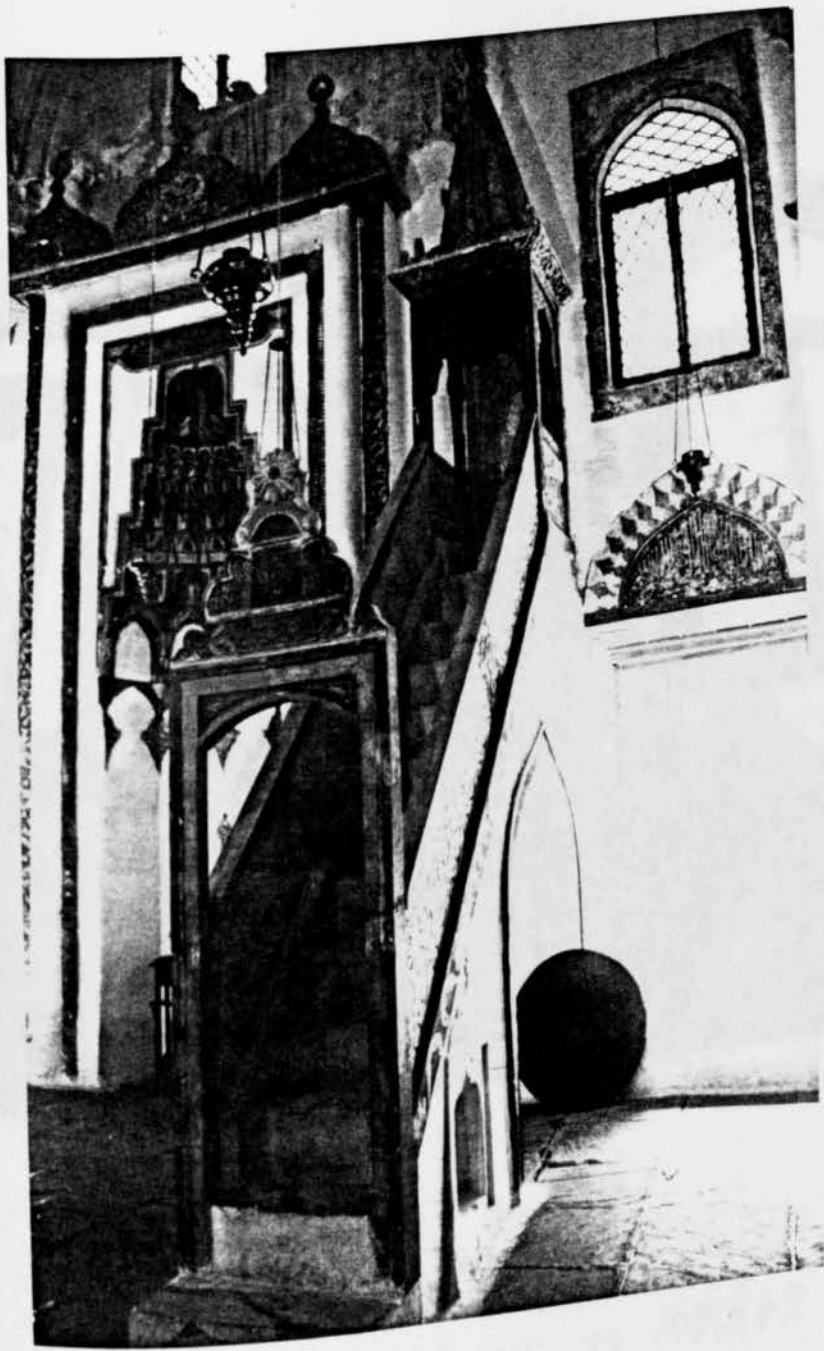
Εικ. 9-26 Το ΜΙΗΡΑΒ στο Ασλάν Τζαμι

Εικ. 9-27. Αραβικές επιγραφές σε κίονα στο Ασλάν Τζαμί

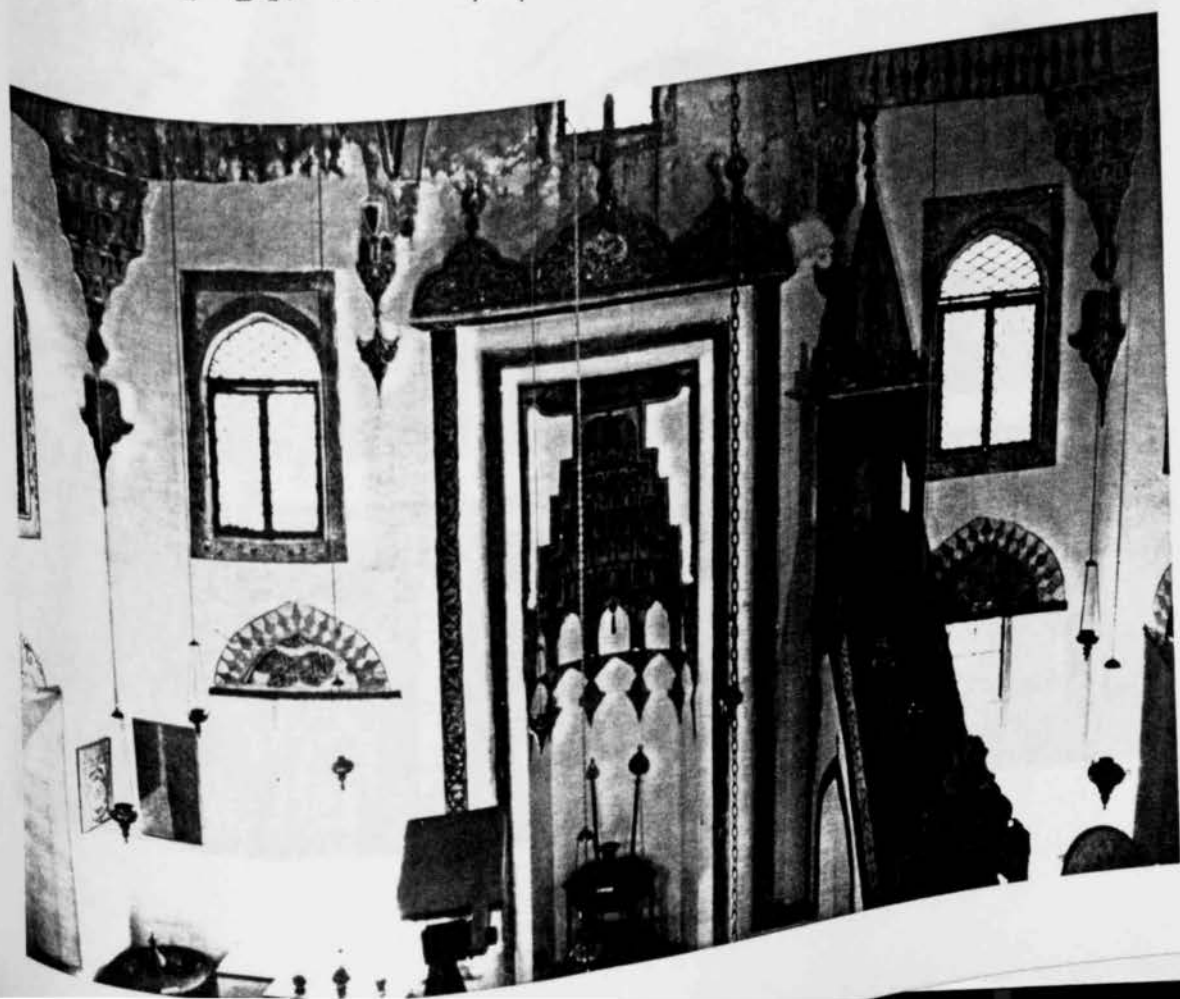

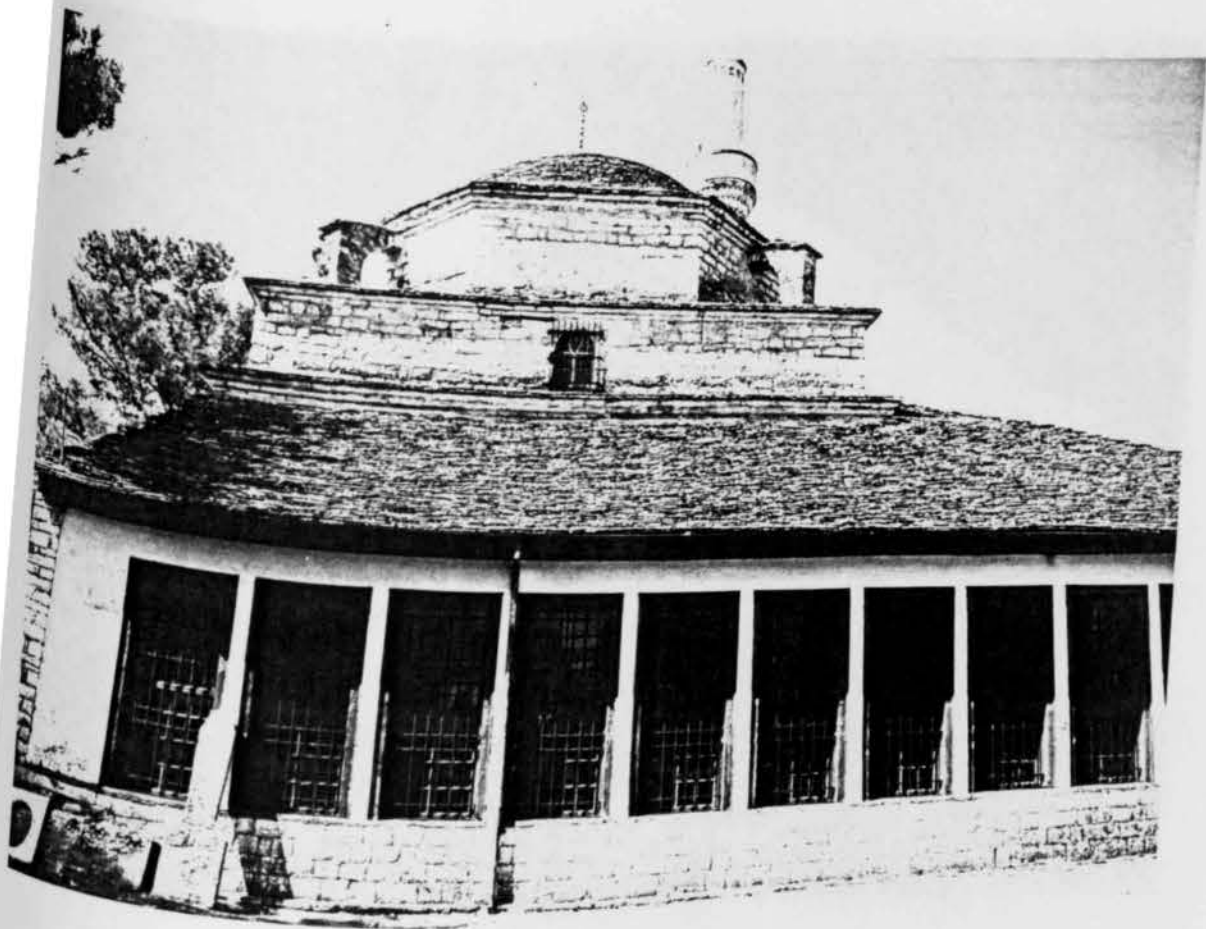
11. 9-28. Το ΜΙΝΒΑΡ. 620 Αδελάν τζαμι

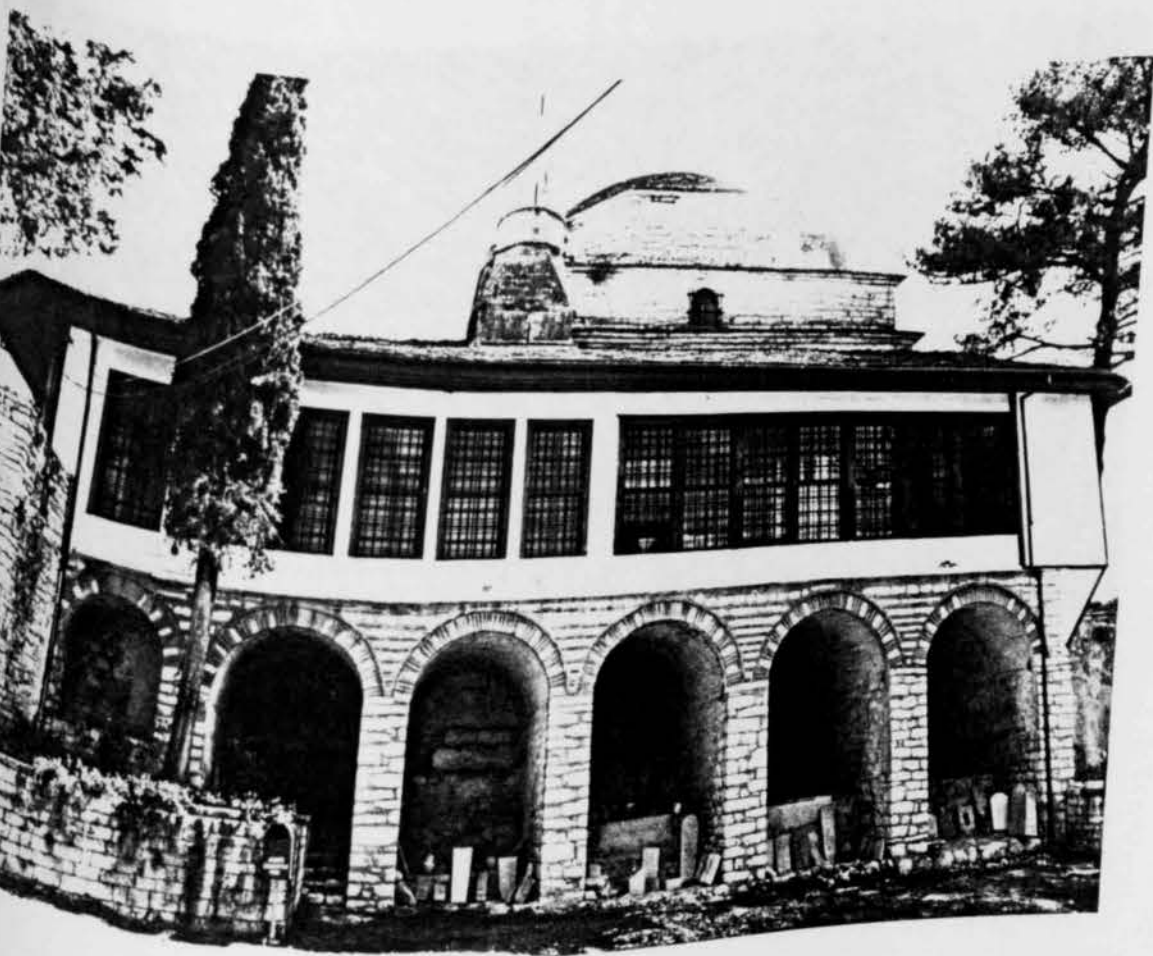

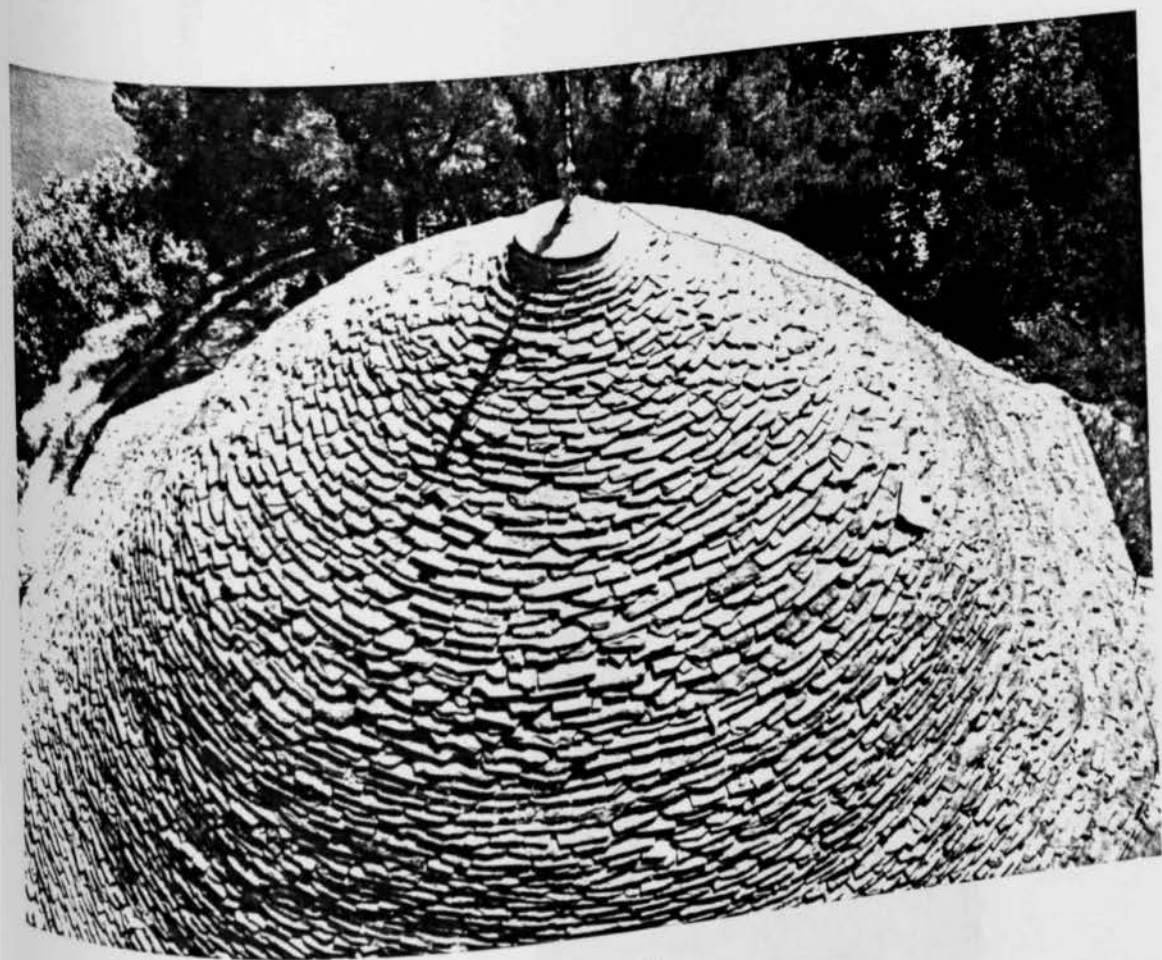
Εικ. 9-29. Λεπτομέρεια από το MINBAR. Ασλάν Τζαμι

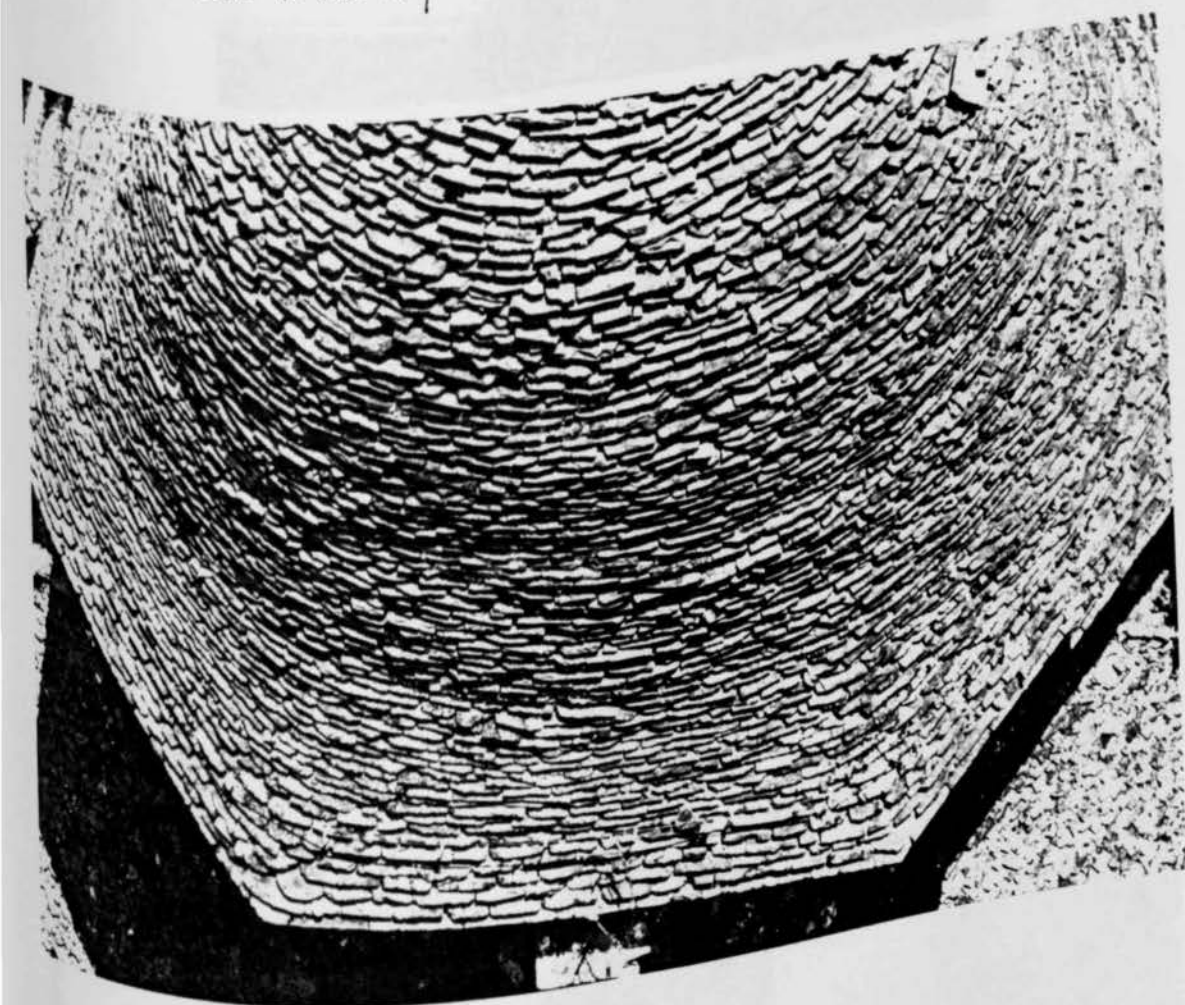
Εικ. 9-30. Εξωτερική άποψη του Ασλάν τζαμι.

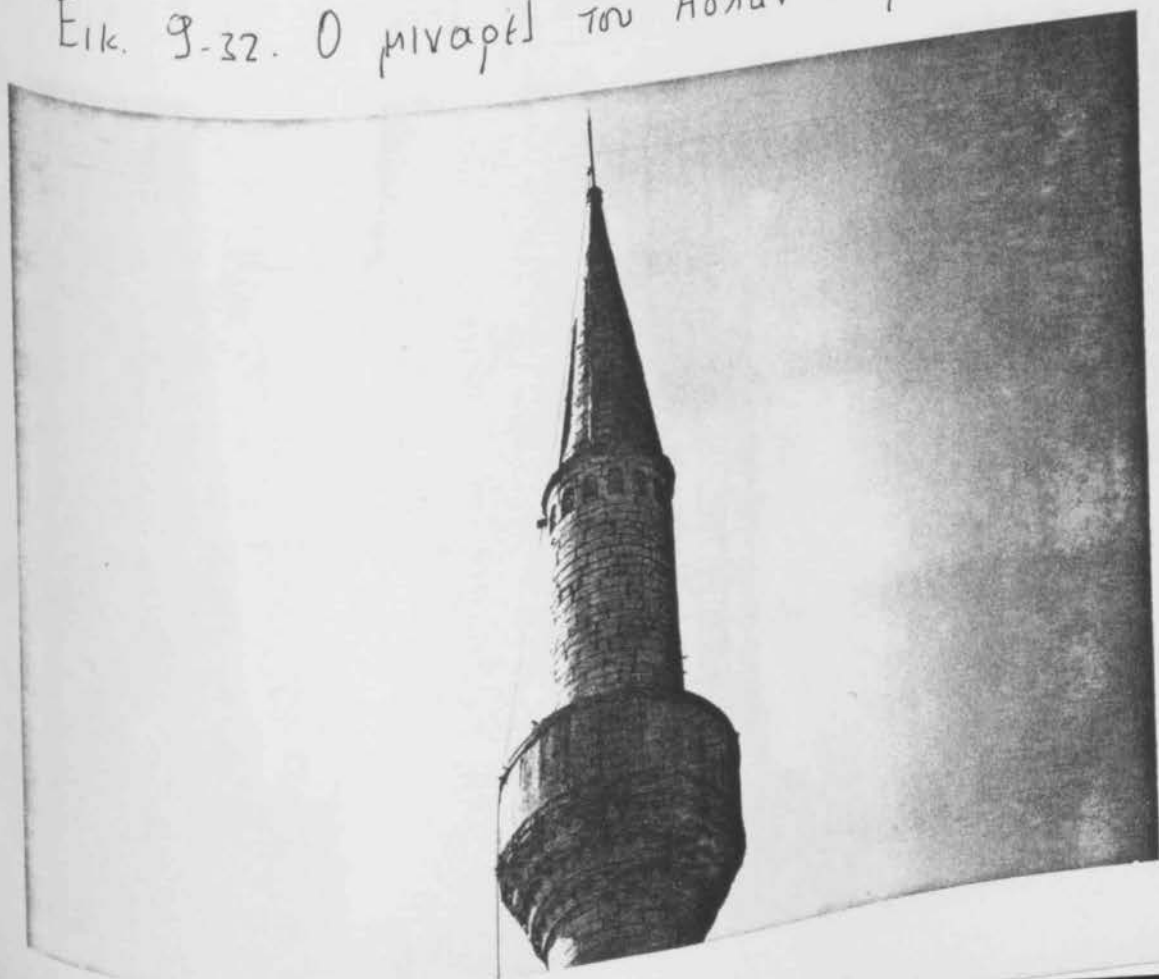
9-31

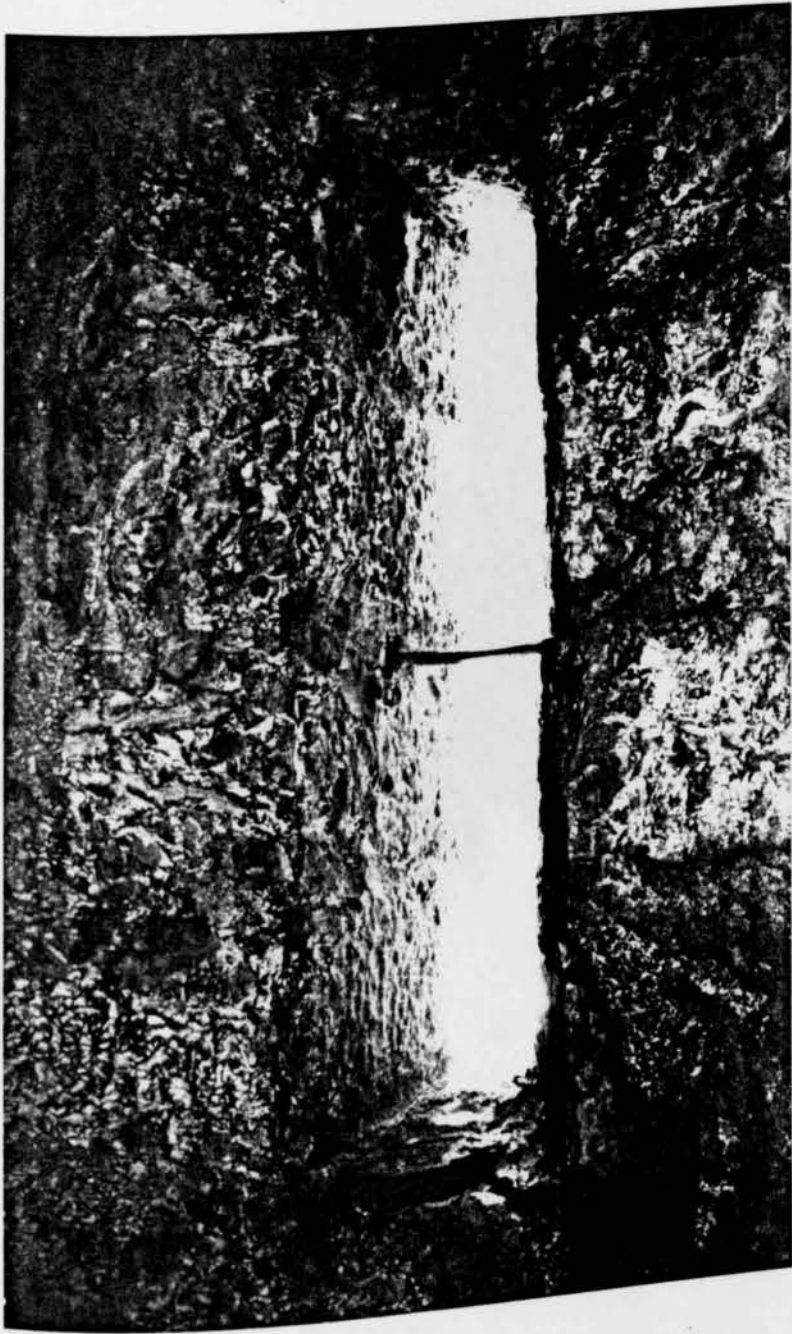
Εικ. 9-31. Εξωτερική άποψη του θόλου στο Ασλάν Τζαμί

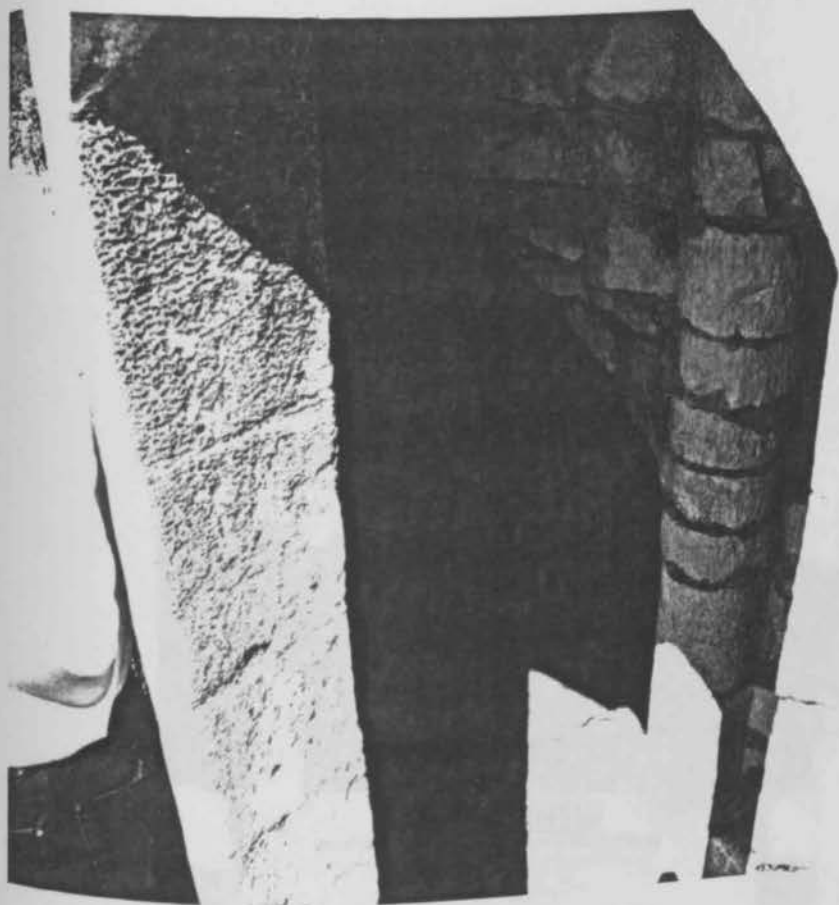
Εικ. 9-32. Ο μιναρέι του Ασλάν τζαμι

Εικ. 9-33. Είσοδος & παράθυρο του Μιναρε στο Ασλάν Τζαμί

Εικ. 9-34 Κλιμακα κι εἴσοδος του Μιναρι στο Ασλαν.

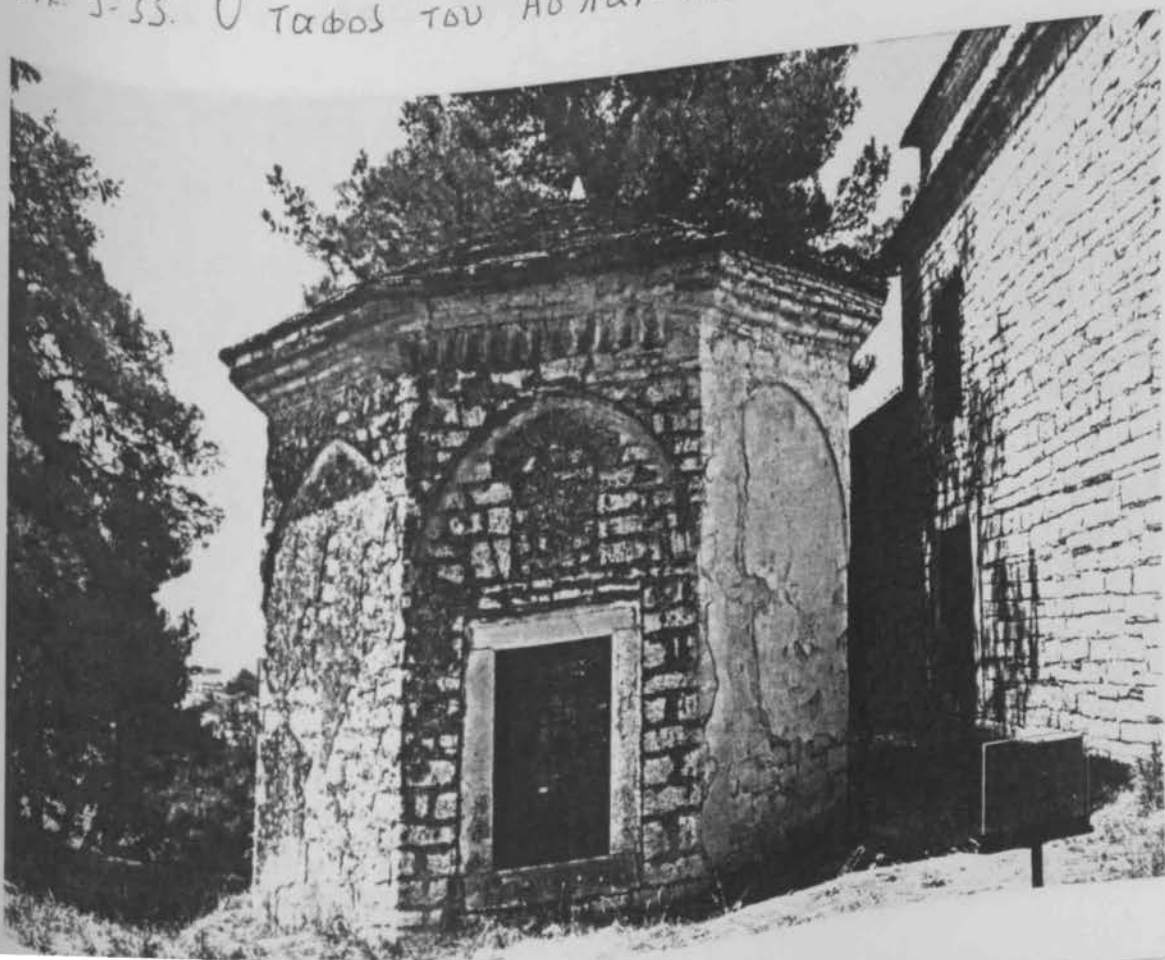

Εικ. 9-35. Είσοδος στο Ασλάν Τζαμί.

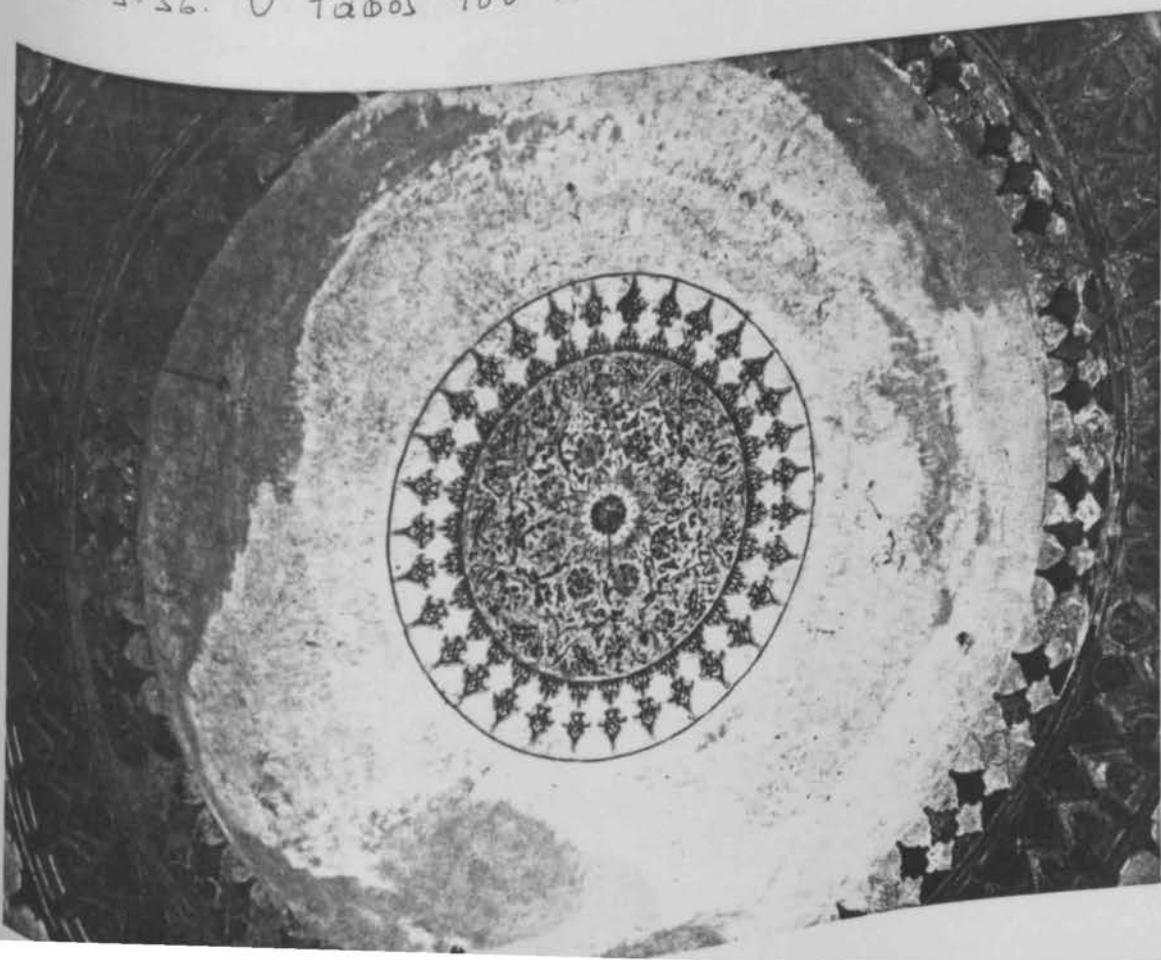

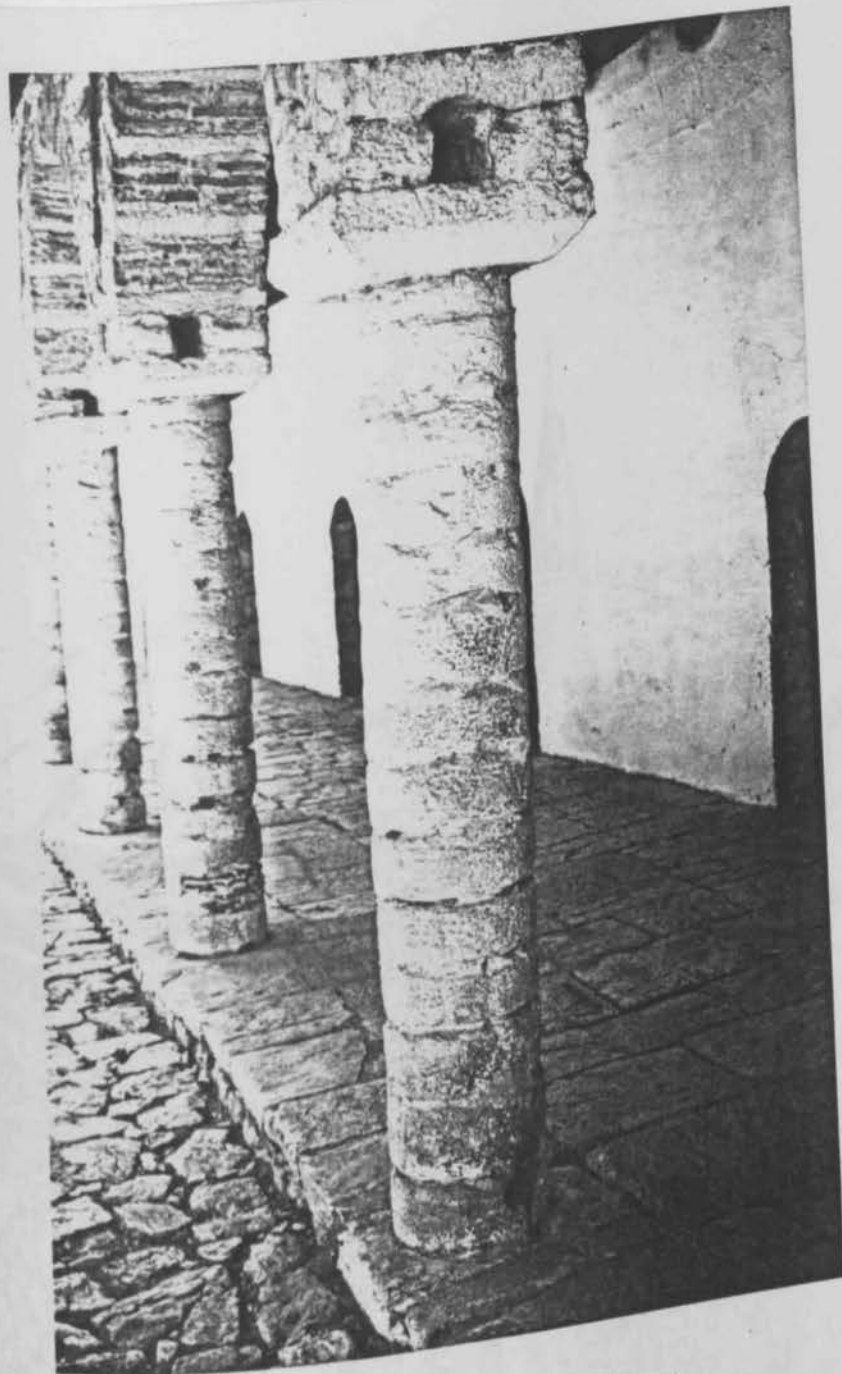
Εικ. 9-35. Ο ταφος του Ασλάν-πασά.

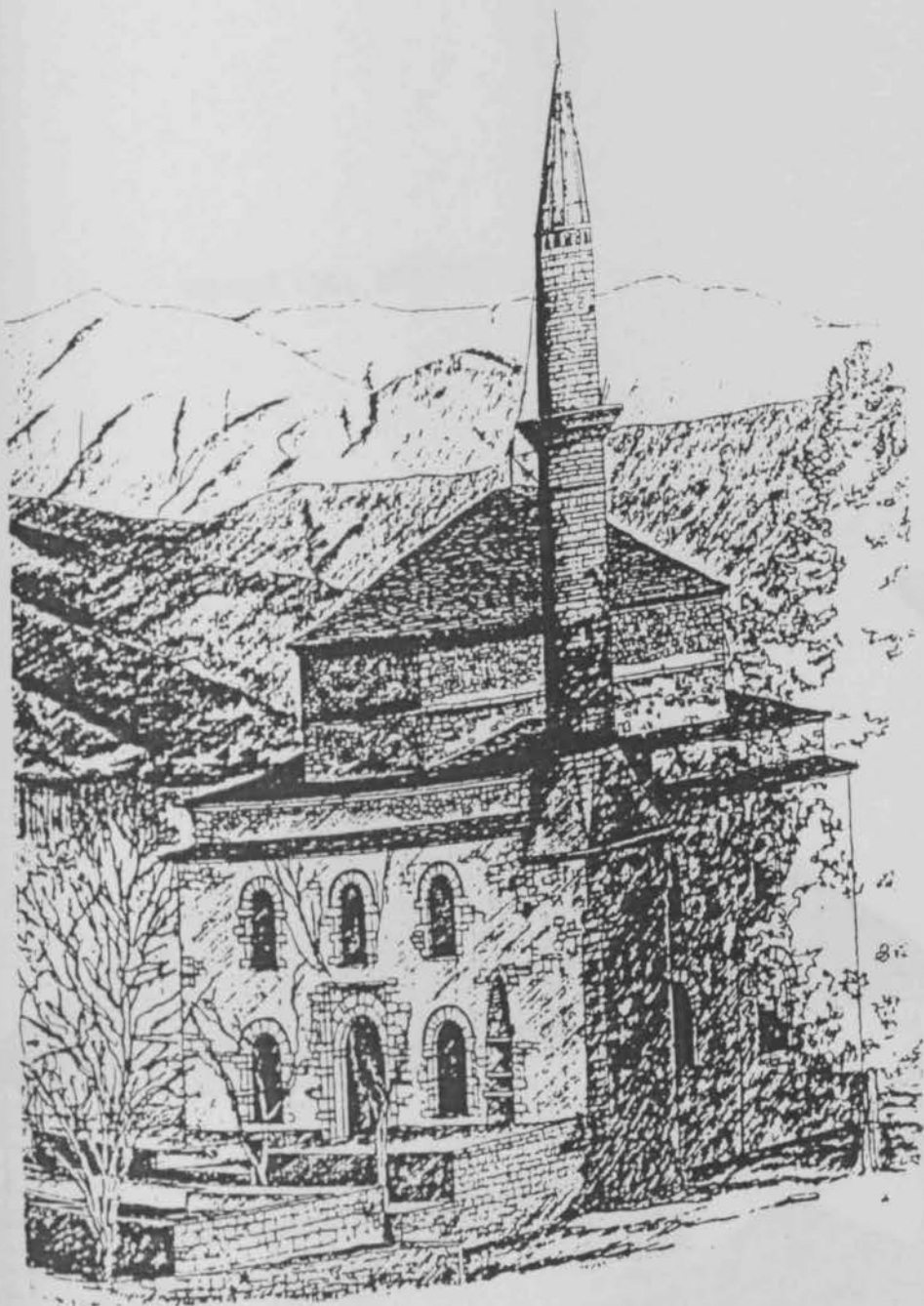
Εικ. 9-36. Ο τάφος του Ασλάν-πασα.

Εικ. 9-37 Τοπογραφία στο Αολών τζαμί

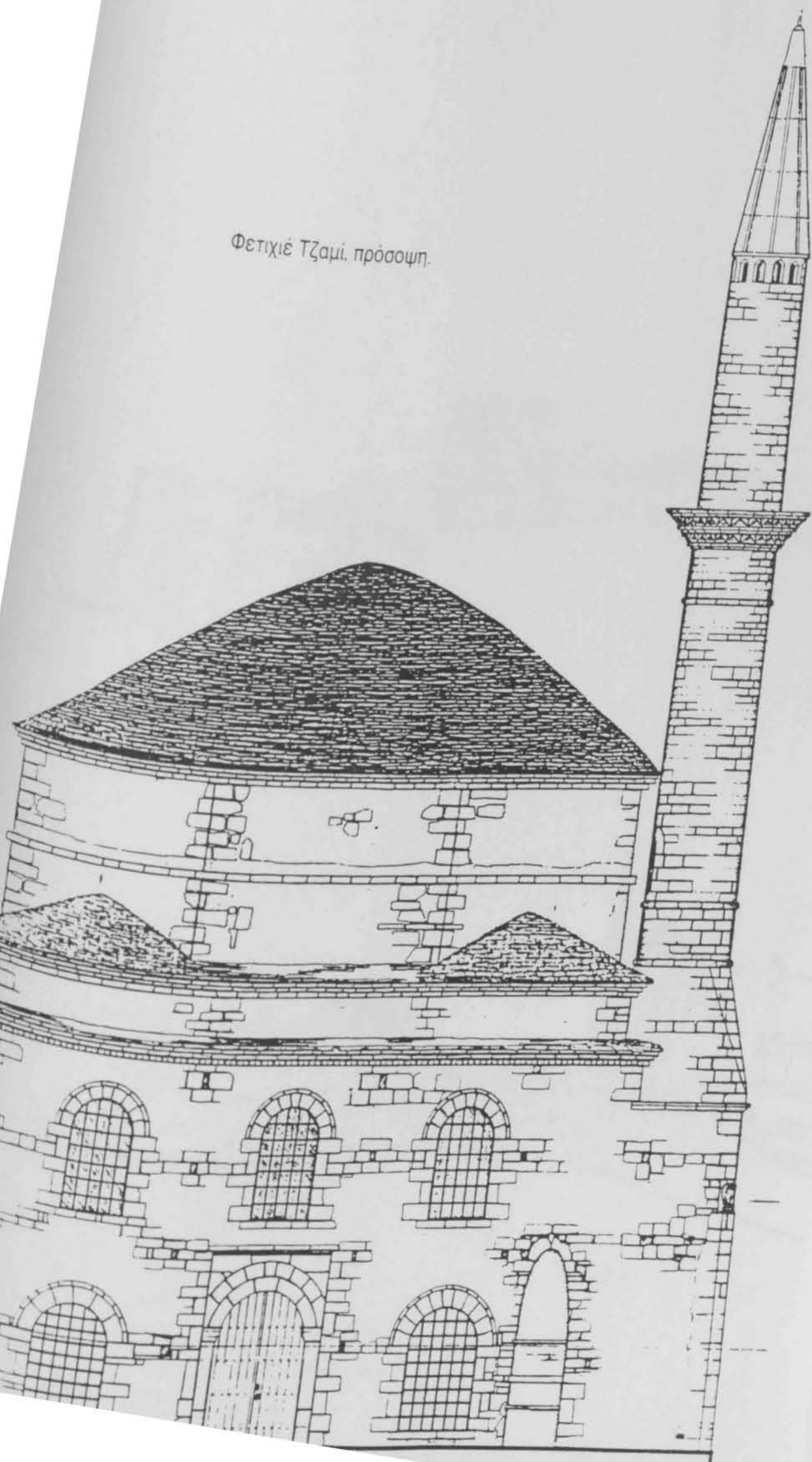

Προοπτικό: Φετιχίε Τζαμί.

Εικ. 10.1

ΡΗΓΗ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΝΕΤΑΚΗΣ

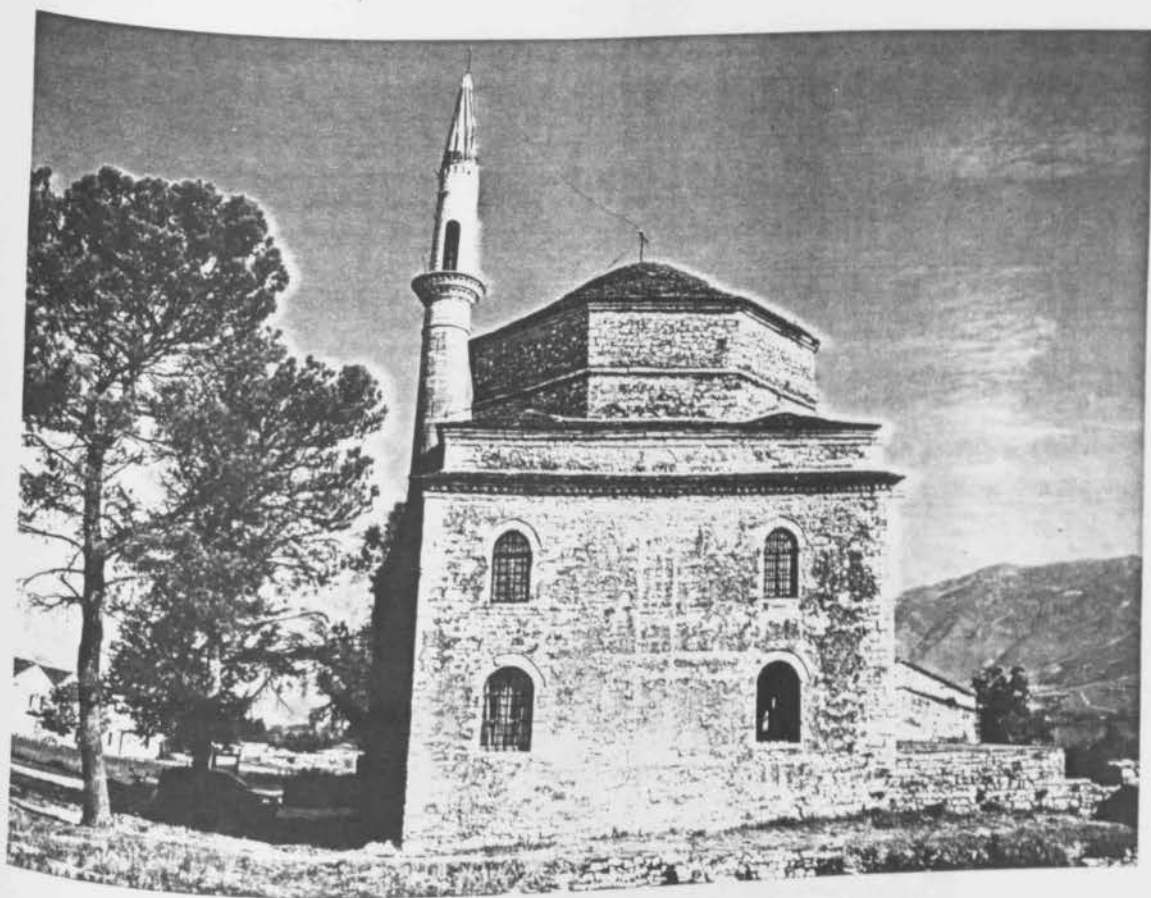
Φετιχιέ Τζαμί, πρόσοψη.

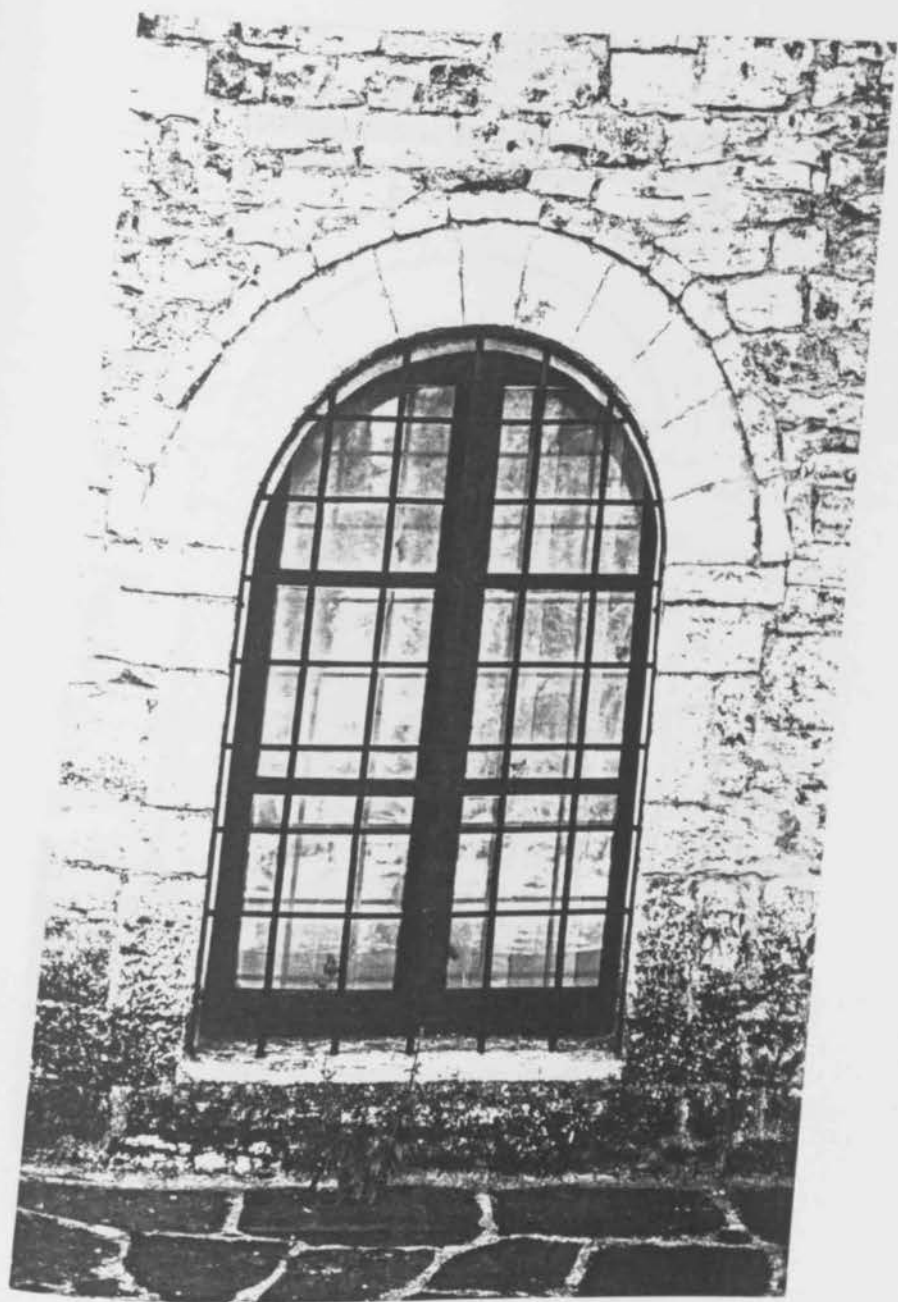
Εικ. 10-α. Εξωτερική άποψη Φετχίε τ'Ιουρί

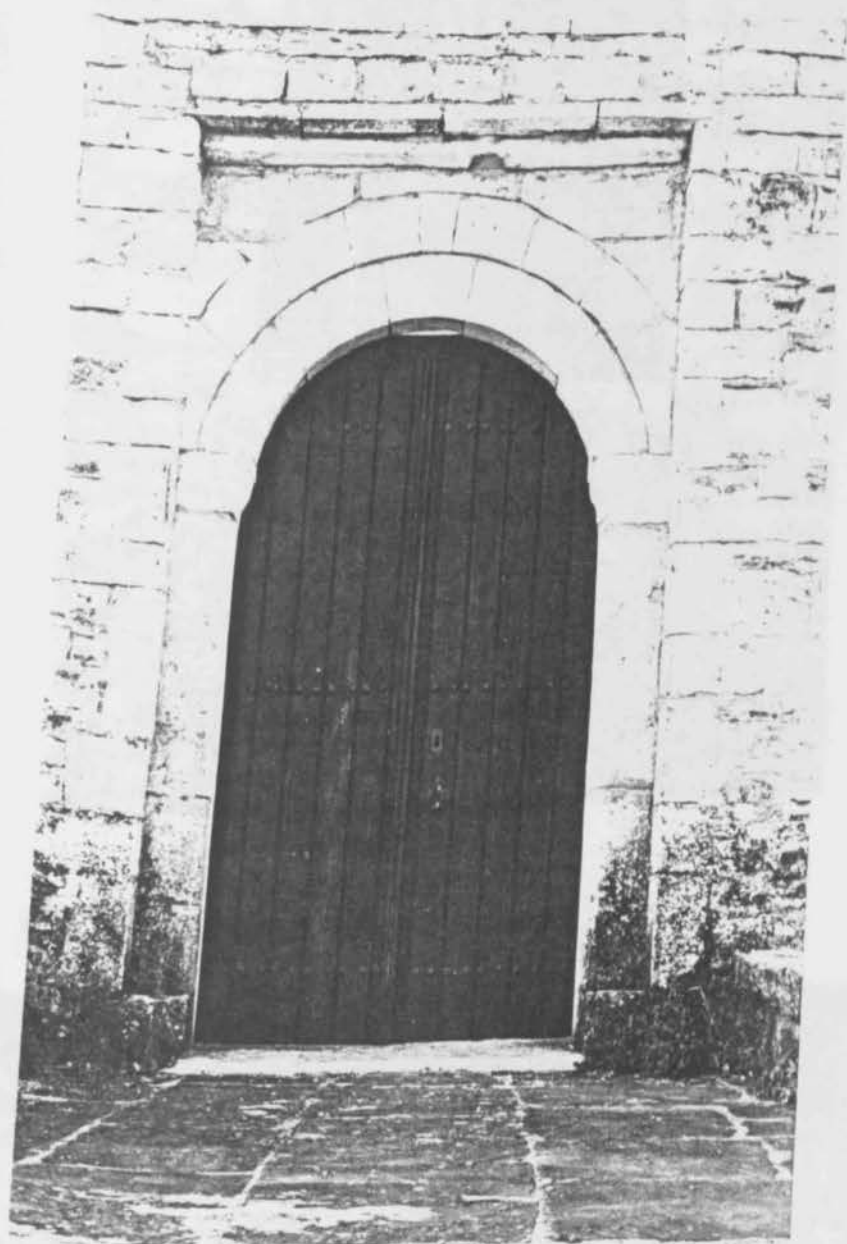

Εικ. 10-7. Φετιχίε Τζαμί, εδωτφρική άνωση.

Εικ. 10-β Παράθυρο στο βετχιά Τζαμί.

Εικ. 20-9 Πύλη στο ΦΕΤΧΙΕ Ιλαμι.

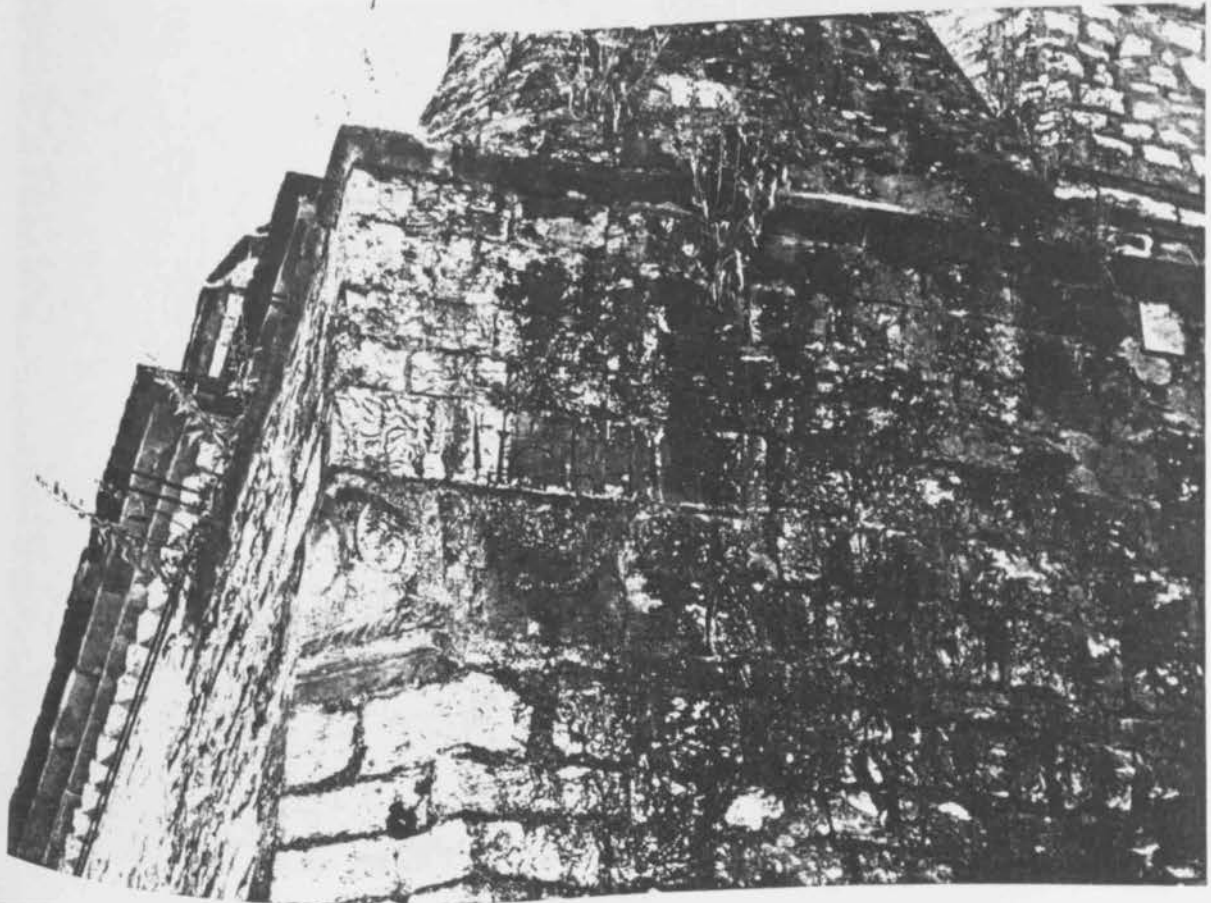

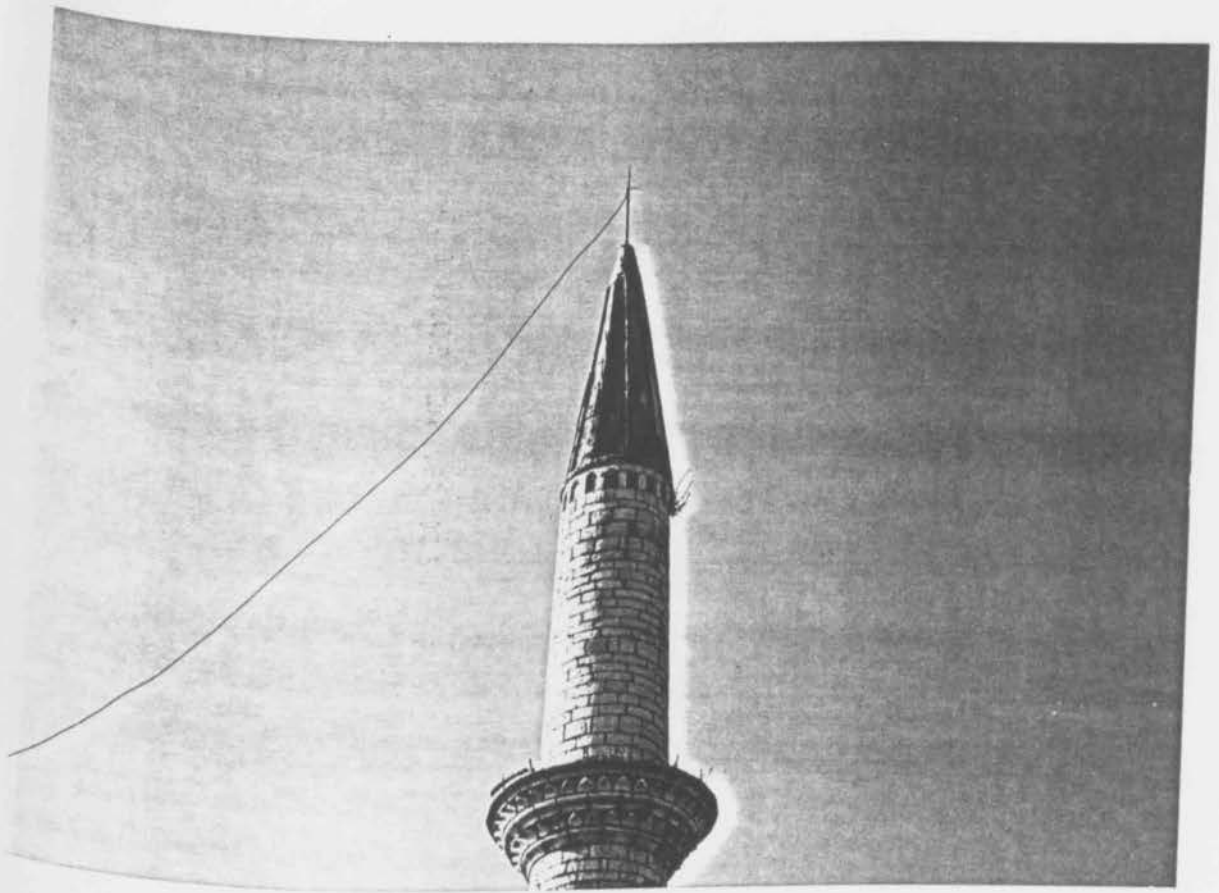
Εικ. 10-10 Ανοιγματα στο Φετχιέ Τζαμι

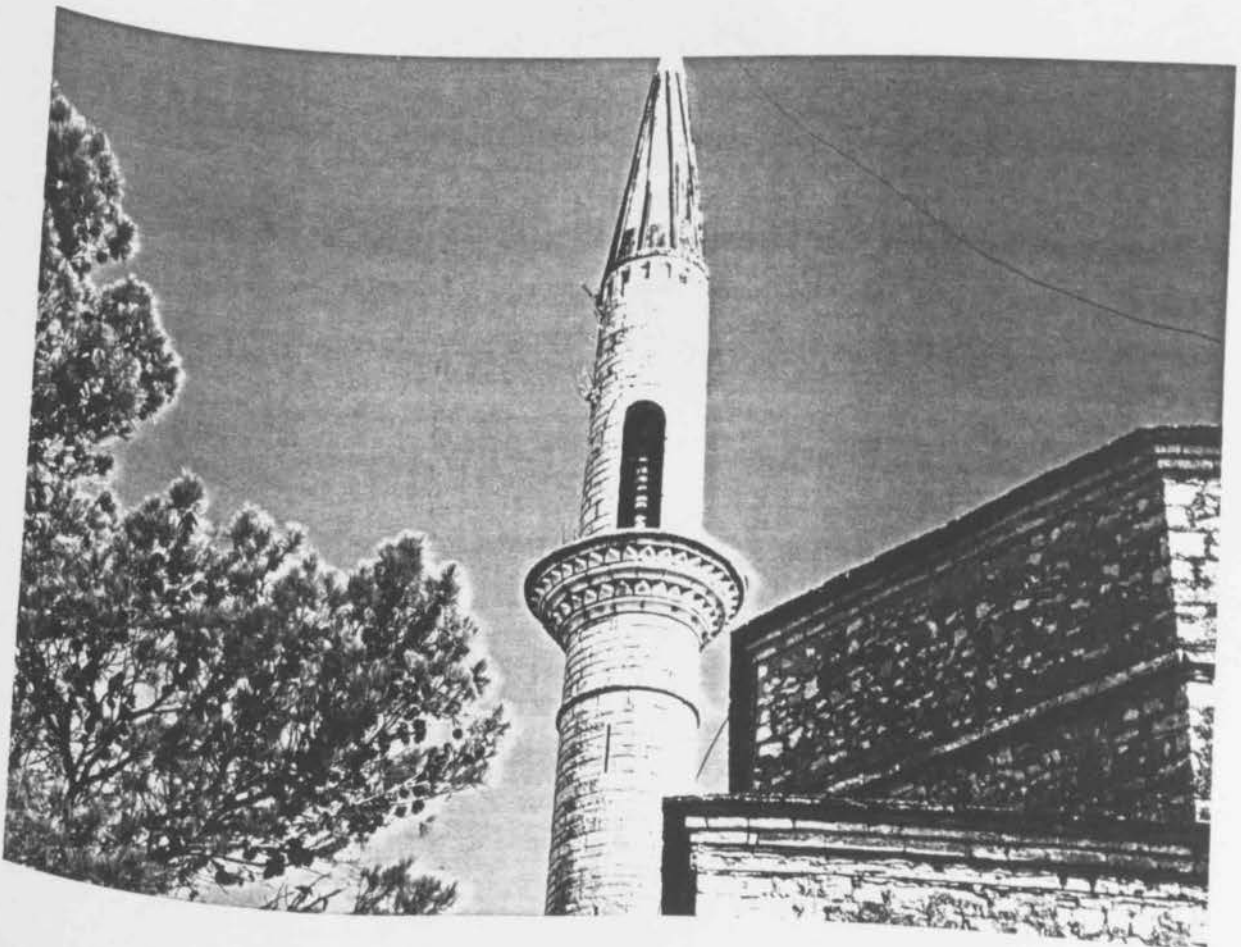

Εικ. 10-11 Εξωτερική άποψη κ επιγραφή στο Φατχίε Τζαμί

Εικ. 10-12. Μιναρίδι του Φετιχίε Τζαμί

Εικ. 10.13 Μιναρές του Φατχιά Τζαμι.

Εικ. 10-24. Μιναρετς του Φετχίτ Τζαμι.

Εικ. 10-15. Ο τάφος του Αλι Πασα στον περίβολο του Ο

